

Владимир Серјевић • Часлав Петровић

О С Н О В И МАКРОЕКОНОМИЈЕ

С К Ц - Ниш

II

Владимир Серјевић, Часлав Петровић
ОСНОВИ МАКРОЕКОНОМИЈЕ
(MACROECONOMICS – GENERAL CONCEPTS)
Прво електронско издање, 2010.

Рецензенти:

Проф. др Драгослав Китановић
Проф. др Слободан Цветановић

Издавач: Студентски културни центар – Ниш, Шуматовачка бб,
телефон 018 / 523-364, 523-120

Уредник издавачке делатности:
Александар Благојевић

За издавача:
Мирослав Јовић, директор

Компјутерска обрада текста:
Владимир Серјевић

Штампа:
„PUNTA“ – Ниш, Кеј Мике Палигорића бр. 8
телефон 018 / 512-454, 512-455

Тираж: 80 примерака

© Сва права задржана. Ни један део ове књиге не може бити присвајан, као и репродукован и коришћен у комерцијалне сврхе.

ISBN 978-86-7757-182-5

III

ПРЕДГОВОР

Ово издање базира се на делу Основи макроекономије, које су аутори презентирали јавности у штампаном облику током 2010. године. Намењено је пре свега за презентацију научног сазнања (те, аутора и издавача) најширој јавности. По жељи аутора, књига ће у целини бити доступна на сајтовима изабраних организација и библиотека. Код учења, може се користити само за индивидуалне потребе. Нема сагласности и дозволе за њено умножавање и употребу у комерцијалне сврхе.

Наслов књиге и садржај наведени су и на енглеском језику, у циљу њене глобалне презентације.

Један део текста написали су заједно, професор др Владимир Серјевић са Правног факултета Универзитета у Нишу и професор др Часлав Петровић са Филозофског факултета Универзитета у Нишу (у пензији). Реч је овде о следећим питањима: 2.1. Сектори и токови размене једне земље и 2.2. Примарна расподела учинка робне производње (у галви III); делу питања 4. Својина и развој производних односа (у глави VI, делу овог питања који се односи на привредно-правне промене и развој производних односа); као и 2. Недостаци тржишта и потреба његове регулације, 3. Економске функције државе и 4. Конципирање и остваривање економске улоге државе (у глави VII). Остали део текста написао је професор др Владимир Серјевић. Допринос у писању књиге дала је и Вања Серјевић, судијски помоћник Привредног суда у Нишу. Она је – на основу текста у оквиру појединих група питања и поглавља – написала већи део Питања за обнављање градива и дискусију и Задатака за вежбање и проверу знања.

Помоћ у припреми овог издања пружили су рецензенти својим примедбама и сугестијама, редовни професори – др Драгослав Китановић и др Слободан Ж. Цветановић. На томе им се најлепше захваљујемо. Исто тако, захваљујемо се и издавачу – Студентском културном центру у Нишу. Укључивањем наслова ове књиге у свој издавачки план омогућио нам је да иновирани текст презентирамо јавности.

У Нишу, 1. децембра 2010. године.

Аутори: В. Серјевић, Ч. Петровић

IV

CONTENTS

Chapter I: INTRODUCTION INTO MACROECONOMICS (1)

1. Subject and the Agents of Macroeconomics (1)
 2. Macroeconomic Resources (4)
 3. Macroeconomic Outputs (9)
 4. Indices of Development and Efficiency of National Production (12)
 5. Macroeconomic Objectives (15)
- SUMMARY (17)
GLOSSARY (18)
OVERVIEW QUESTIONS AND DISCUSSION TOPICS (18)
EXERCISES AND UNDERSTANDING TESTS (20)

Chapter II: PRODUCTION AND EMPLOYMENT (21)

1. Production (21)
 1. 1. Economic Structure (21)
 1. 2. Definition, Determinants and Significance of Economic Growth (23)
 1. 3. Projection of the Economy's Growth Rate (25)
 1. 4. Economic Cycles (29)
 1. 5. Causes of Economic Cycles (32)
 2. Employment (36)
 2. 1. Definition, Assessment and Forms of Employment (36)
 2. 2. Labour Market (37)
 2. 3. Assessment and Forms of the Labour Force Unemployment (40)
 2. 4. Alleviation of the Unemployment Problem (42)
- SUMMARY (46)
GLOSSARY (47)
OVERVIEW QUESTIONS AND DISCUSSION TOPICS (47)
EXERCISES AND UNDERSTANDING TESTS (49)

Chapter III: MONEY AND EXCHANGE (51)

1. Money (51)
 1. 1. Money and its Main Functions (51)
 1. 2. Money's Buying Power and its Changes (54)
 1. 3. Assessment and the Quantitative Increase of the Money Supply (60)

V

1. 4. Methods of Control over Money Supply (62)
1. 5. Interest Rate (64)
2. Exchange (67)
 2. 1. Sectors and the Exchange Flows in a Country (67)
 2. 2. Primary Distribution of the Production Output (70)
 2. 3. Basic Causalities of the Domestic Production Value Realization – Gross Domestic Product (73)
 2. 4. Aggregate Supply and Demand – Definitions, Matching and Expansion (76)
- SUMMARY (79)
- GLOSSARY (80)
- OVERVIEW QUESTIONS AND DISCUSSION TOPICS (81)

Chapter IV: DISTRIBUTION AND CONSUMPTION (83)

1. Definition and the Content of Distribution (83)
2. Labour Force, Working Hours and Worker's Wages (84)
3. Definition, Forms and the Problematic Issues of Consumption (88)
4. Social or Public Consumption – Definition and Forms, Available Resources and Quantity (91)
5. Budgetary Deficit and Public Debt (94)
- SUMMARY (97)
- GLOSSARY (99)
- OVERVIEW QUESTIONS AND DISCUSSION TOPICS (99)
- EXERCISES AND UNDERSTANDING TESTS (100)

Chapter V: FOREIGN ECONOMIC RELATIONS (101)

1. Foundations of International Economic Relations (101)
 1. 1. World Market and the International Labour Division (101)
 1. 2. International Economic Organizations and Integrations (104)
 1. 3. Internationalization of the Capital and Production, Multinational Enterprises (110)
 1. 4. Globalization and the Major Controversies of the Socio-economic World Development at the Beginning of the 21st Century (114)
2. General Issues of the Open Economy (116)
 2. 1. Domains and Forms of Establishing the International Economic Relations (116)
 2. 2. Balance-of-payment (118)
 2. 3. Currency Parity and its Changes (119)
 2. 4. Convertibility (123)
 2. 5. Protection of Domestic Industry – How and why? (125)
- SUMMARY (129)

VI

GLOSSARY (131)

OVERVIEW QUESTIONS AND DISCUSSION TOPICS (131)

Chapter VI: SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT (133)

1. Definition, Areas and Forms
of the Socio-economic Development (133)
2. Concept, Factors and Forms
of Technical and Technological Progress (135)
3. Definition, Factors and Importance of the Labour Productivity (137)
4. Property and Productive Relations Development (142)
5. Territorial Division of Labour and Regional Policies (150)
 5. 1. Definition, Characteristics and the Problems
of the Territorial Division of Labour (150)
 5. 2. Regional Policies (152)

SUMMARY (157)

GLOSSARY (159)

OVERVIEW QUESTIONS AND DISCUSSION TOPICS (159)

EXERCISES AND UNDERSTANDING TESTS (162)

Chapter VII: MARKET AND ECONOMIC FUNCTION OF STATE (164)

1. General Market Functions (164)
2. Market Failure and the Need for its Regulation (165)
3. Economic Functions of State (166)
4. Policy-Making and Maintenance
of the State's Economic Function (170)

SUMMARY (175)

GLOSSARY (176)

OVERVIEW QUESTIONS AND DISCUSSION TOPICS (176)

BIBLIOGRAPHY EXCERPT (178)

VI

С А Д Р Ж А Ј

Глава I

УВОД У МАКРОЕКОНОМИЈУ (1)

1. Предмет и субјекти макроекономије (1)
 2. Макроекономски ресурси (4)
 3. Учинци макроекономије (9)
 4. Показатељи развијености и ефикасности друштвене производње (12)
 5. Макроекономски циљеви (15)
- РЕЗИМЕ (17)
- КЉУЧНИ ПОЈМОВИ (18)
- ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГДРАДИВА И ДИСКУСИЈУ (18)
- ЗАДАЦИ ЗА ВЕЖБАЊЕ И ПРОВЕРУ ЗНАЊА (20)

Глава II

ПРОИЗВОДЊА И ЗАПОСЛЕНОСТ (21)

1. Производња (21)
 1. 1. Привредна структура (21)
 1. 2. Појам, детерминанте и значај привредног раста (23)
 1. 3. Пројекција (стопе) привредног раста (25)
 1. 4. Привредни циклуси (29)
 1. 5. Узроци привредних циклуса (32)
 2. Запосленост (36)
 2. 1. Појам, утврђивање и облици запослености (36)
 2. 2. Тржиште радне снаге (37)
 2. 3. Утврђивање и облици незапослености радне снаге (40)
 2. 4. Решавање проблема незапослености радне снаге (42)
- РЕЗИМЕ (46)
- КЉУЧНИ ПОЈМОВИ (47)
- ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ (47)
- ЗАДАЦИ ЗА ВЕЖБАЊЕ И ПРОВЕРУ ЗНАЊА (49)

Глава III

НОВАЦ И РАЗМЕНА (51)

1. Новац (51)
 1. 1. Новац и његове основне функције (51)
 1. 2. Куповна моћ новца и њене промене (54)

VIII

1. 3. Утврђивање и повећање количине новца у оптицају (60)
1. 4. Методи регулације количине новца у оптицају (62)
1. 5. Каматна стопа (64)
2. Размена (67)
 2. 1. Сектори и токови размене једне земље (67)
 2. 2. Примарна расподела учинка робне производње (70)
 2. 3. Основне законитости реализације вредности друштвене производње – домаћег бруто производа (73)
 2. 4. Агрегатна понуда и тражња – појам, усклађивање и ширење (76)
- РЕЗИМЕ (79)
- КЉУЧНИ ПОЈМОВИ (80)
- ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ (81)

Глава IV

РАСПОДЕЛА И ПОТРОШЊА (83)

1. Појам и садржај расподеле (83)
3. Радна снага, радно време и зараде радника (84)
2. Појам, облици и проблеми потрошње (88)
4. Друштвена или јавна потрошња – појам и облици, обезбеђивање средстава и обим (91)
5. Буџетски дефицит и јавни дуг (94)
- РЕЗИМЕ (97)
- КЉУЧНИ ПОЈМОВИ (99)
- ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ (99)
- ЗАДАЦИ ЗА ВЕЖБАЊЕ И ПРОВЕРУ ЗНАЊА (100)

Глава V

ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ СА ИНОСТРАНСТВОМ (101)

1. Основи међународних економских односа (101)
 1. 1. Светско тржиште и међународна подела рада (101)
 1. 2. Међународне економске организације и интеграције (104)
 1. 3. Интернационализација капитала и производње и мултинационалне корпорације (110)
 1. 4. Глобализација и основне противуречности друштвено-економског развоја света на почетку 21. века (114)
2. Основна питања отворене привреде (116)
 2. 1. Области и облици успостављања међународних економских односа (116)
 2. 2. Платни биланс (118)
 2. 3. Валутни паритет и његове промене (119)

IX

2. 4. Валутна конвертибилност (123)

2. 5. Заштита домаће привреде – зашто и како? (125)

РЕЗИМЕ (129)

КЉУЧНИ ПОЈМОВИ (131)

ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ (131)

Глава VI

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ (133)

1. Појам, области и облици друштвено-економског развоја (133)

2. Садржај, фактори и облици техничко-технолошког прогреса (135)

3. Појам, фактори и значај продуктивности рада (137)

4. Својина и развој производних односа (142)

5. Територијална подела рада и убрзавање развоја неразвијених подручја (150)

5. 1. Појам, карактеристике и проблеми територијалне поделе рада (150)

5. 2. Убрзавање развоја неразвијених подручја (152)

РЕЗИМЕ (157)

КЉУЧНИ ПОЈМОВИ (159)

ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГДРАДИВА И ДИСКУСИЈУ (159)

ЗАДАЦИ ЗА ВЕЖБАЊЕ И ПРОВЕРУ ЗНАЊА (162)

Глава VII

ТРЖИШТЕ И ЕКОНОМСКА УЛОГА ДРЖАВЕ (164)

1. Основне функције тржишта (164)

2. Недостаци тржишта и потреба његове регулације (165)

3. Економске функције државе (166)

4. Конципирање и остваривање економске улоге државе (170)

РЕЗИМЕ (175)

КЉУЧНИ ПОЈМОВИ (176)

ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГДРАДИВА И ДИСКУСИЈУ (176)

ИЗВОД ИЗ ЛИТЕРАТУРЕ (178)

Глава I

УВОД У МАКРОЕКОНОМИЈУ

1. Предмет и субјекти макроекономије

(1) Макроекономија је теоријска наука. Она се бави уопштавањем економске области друштвеног живота. Ставови и закључци које утврђује изрази су законитости у тој области, тј. објективних нужности које се испољавају у вези са остваривањем и регулисањем економског живота на нивоу једне земље уопште.

Насупрот макроекономији, економска политика једне земље јесте примењена наука. Она изучава и оцењује критички економску област друштвеног живота у одређеној (конкретној) земљи током извесног периода. Нарочито, изучава концепт економије (у виду основа привредног система) и садржај економске политике, те врши оцену остварења економских резултата и макроекономских циљева.

Конкретније, макроекономија изучава основне законитости и карактеристике друштвене производње (репродукције) и друштвено-економског развоја. Друштвена производња резултира у домаћем бруто производу. Док, друштвено-економски развој резултира у развоју производних снага и производних односа, тј. у трансформацији друштва у једној земљи у ново и развијеније друштво које доноси бољи живот за све.

Производња у једном друштву, тј. у једној земљи, назива се друштвеном производњом. Она се разликује од индивидуалне производње (у оквиру предузећа) по много чему: субјектима, предмету, ресурсима, циљевима, проблемима, итд. Због сталног обнављања и одвијања назива се и друштвеном репродукцијом. Обнављање производње значи и обнављање односа људи у њој. У друштву где доминира један облик својина (на пример, приватна својина), са обнављањем капитала и производње врши се и обнављање већ успостављених односно доминантних економских односа. Међутим, у плуралистичком друштву то не мора бити случај. Ако је репродукција у појединим секторима власништва неједнаког интензитета, она може довести до извесне промене производних односа у земљи.

Процес репродукције има четири фазе: производњу, размену, расподелу и потрошњу. У првој фази применом различитих процеса врши се стварање робне масе, односно производа који су намењени производној (прив-

редној) или коначној (личној и друштвеној) потрошњи. Затим, у другој фази, оно што је произведено износи се на тржиште да би се извршила размена. Из оствареног прихода, тј. новчане суме од продаје, издвајају се средства за различите намене: надокнаду утрошеног капитала, исплате зарада радника, друштвену потрошњу, акумулацију и друго. Ово издвајање назива се расподелом. Најзад, долази до потрошње. Све што је расподељено наменски се користи. Често се истиче да је потрошња општа и крајња сврха производње.

Да би се обновила производња, морају бити испуњени извесни услови. Прво, робни произвођачи морају да реализују произведену робну масу. С тим, они ослобађају (финансијска) средства садржана у тој маси. Друго, једним делом оствареног прихода неопходно је да надокнаде вредност утрошених елемената производње. То јест, да их у тој вредности поново набаве. И треће, ако желе да произведу више – морају део прихода издвојити и за ту намену (за куповину додајних елемената производње). Поред ових, значајан је још један услов. На домаћем тржишту треба да буде понуђено све оно што је потребно за поновну производњу. Ако тога нема, јавља се проблем репродукције. Али овај проблем се лако може решити – набавком дефицитарних производа на другом, иностраном тржишту.

(2) Предузећа су носиоци друштвене производње. Међутим, она је појединачно не регулишу, нити воде рачуна о друштвено-економском развоју. Ову улогу имају углавном држава, привредне (трговинске) коморе и синдикати. То су *основни субјекти макроекономије*.

Држава утиче на привредни живот тиме што утврђује привредни систем, доноси програм друштвено-економског развоја и спроводи одговарајућу економску политику. Привредни систем је скуп позитивних законских прописа, тј. скуп општих правних аката, којима се утврђују основи привређивања у једној земљи. Он показује суштину друштвено-економског уређења на дужи рок (најчешће на рок у коме важи један устав). Програм друштвено-економског развоја је акт са снагом закона којим се утврђују циљеви и задаци друштва у одређеном периоду. А уједно, и одређени субјекти, као и услови његовог остваривања. Док, економску политику чине инструменти, мере и акције државе којима она настоји да оствари одређене задатке и циљеве из програма друштвено-економског развоја.

Привредне коморе су удружења послодаваца. То су непрофитабилне организације са својством правног лица које приходе обезбеђују на основу чланарина. Оне имају своје управне, извршне и стручне органе. Чланарине плаћају предузећа удружена у комору. Организују се на регионалном, као и на националном нивоу.

Регионална привредна комора настаје удруживањем предузећа са одређеног региона. Она је место окупљања предузећа ради утврђивања развојних регионалних програма, као и програма решавања одређених привредних

и других проблема. Њена улога је да мобилише ове субјекте у циљу што бржег, свестранијег и ефикаснијег развоја тог региона. То јест, у циљу повећања степена његове развијености.

Привредна комора на нивоу државе обједињује сва предузећа у једној земљи. Уопште, њена функција је да доприноси повећању ефикасности привређивања, да штити интересе послодаваца и да их усклађује са друштвеним интересима и интересима радника. Конкретније, она има следећу улогу: да разматра програм друштвено-економског развоја, као и да у вези с њим даје примедбе и сугестије; да, исто тако, разматра концепт економске политике; да иницира одређена решења у привредном систему ради повећања ефикасности привређивања; да усклађује обављање и развој свих грана и делатности (путем одређених препорука и закључака); да, на исти начин, усклађује привредни развој свих региона; да арбитражује у споровима између различитих делатности и региона; да развија добре пословне обичаје, итд. Такође, она је место где се окупљају предузећа која обављају поједине делатности да би усклађивала и унапређивала своје пословне активности. Нарочито, да би програмирала обим и асортиман производње и промета; уједначавала услове и стандарде производње; утврђивала заједничку политику цена и услова продаје; утврђивала заједничке потребе и наступ у вези увоза и извоза; као и заједнички обезбеђивала потребне ресурсе (кадрове, средства за одређене пројекте итд.).

Синдикати су удружења радника. Јављају се још у првој половини 19. века, док свој пуни развој достижу након Другог светског рата. Без њих радници не би могли успешно да штите своје интересе и да утичу на друштвена кретања. У стварности имамо струковне синдикате (у оквиру појединих делатности) и њихову унију (као општи или генерални синдикат). У већим привредним и другим организацијама струковни синдикат има своје синдикалне одборе. Основне одлике синдиката су углавном следеће: чланство радника у њима је добровољно, морају бити независни у односу на послодавце и државу и морају се борити за права и интересе радничке класе као равноправног друштвеног субјекта. Данас синдикат има већи број функција. Он пре свега: врши колективно уговарање зарада радника и других општих услова рада и запошљавања (са представницима државе и представницима послодаваца); организује протест радника, ако се договорено на остварује; врши контролу и управљање здравственим, пензионим и другим фондовима (заједно са другим субјектима); обједињује гласове радника, ситних акционара, на скупштинама у акционарским друштвима; даје примедбе и сугестије на концепт програма друштвено-економског развоја и годишње концепте економске политике; те, може иницирати промене појединих закона.

Супарнички однос синдиката и послодаваца требало би у будућности да буде превазиђен. Приликом утврђивања циљева друштвено-економ-

ског развоја, интереси различитих субјеката морају се подједнако уважавати и међусобно усклађивати. У мери повећања продуктивности рада у друштвеној производњи, радници имају право на повећање зарада и скраћивање радног времена. То је њихов основни интерес. Остваривање тог њиховог права не иде на штету власника капитала, већ је и у њиховом интересу (јер делује на ширење тражње и тржишта).

Друштвеној производњи постављају се многи захтеви и стандарди мимо државе, привредних комора и синдиката. Међу ове субјекте истичемо: организације потрошача, организације за заштиту природне средине (еколошке организације), организације великих градова и разне иностране субјекте. То су, може се рећи, *остали субјекти макроекономије*.

Организације потрошача углавном врше оцену производа намењених личној потрошњи. У вези с тим истичу своје захтеве који се мање-више уважавају, тј. уграђују у законе и друга општа нормативна акта. Као пример, могу се навести захтеви за забраном увоза или производње генетски модификованих производа за људску исхрану.

Еколошке организације воде бригу о заштити природне средине. Оне уочавају проблеме и постављају одређене захтеве који се, као и захтеви организација потрошача, мање-више уважавају. Као пример, може се навести захтев за забраном изградње нуклеарних електрана; такође, и захтев за одрживим развојем. Ове организације дале су значајан допринос уочавању и утврђивању многих тзв. екстерних трошкова производње.

Организације (конференције) великих градова брину о уређењу и решавању различитих проблема насељених места са више стотина хиљада (па и милиона) становника. То су велики потрошачки, али и производни центри који дају импулс економији. Њихове одлуке одражавају се у значајној мери на друштвену производњу.

Значајни инострани субјекти јесу, пре свега: *иностранци повериоци, међународне организације и стране државе*. Иностранци повериоци често земљи дужнику намећу мере и садржај економске политике и правно-економске регулативе. Међународним конвенцијама иза којих стоје међународне организације намећу се, рецимо, обавезе појединим земљама у вези са екологијом, квалитетом производа, заштитом интелектуалне својине и друге. Важећи прописи страних држава морају се поштовати приликом извоза и увоза, као и производне кооперације.

2. Макроекономски ресурси

Основни макроекономски ресурси у једној земљи јесу: становништво (1), природно богатство (2), друштвено богатство (3), друштвено-економско уређење и степен развоја производних снага (4) и тржиште (5). Они

морају бити у функцији њеног друштвено-економског развоја. При томе, постоји нужност њиховог рационалног коришћења, тако да омогућавају тзв. одрживи развој.

(1) Човек је носилац и корисник производње. Због тога је *становништво* њен први и основни ресурс. Оно утиче на: фонд и структуру текућег рада, обим и структуру потреба људи, обим и структуру производње, динамику производње, као и на њену ефикасност.

Нарочиту пажњу заслужује утицај становништва на динамику и ефикасност производње. Посебан значај овде имају: природни прираштај становништва (а), промене и неједнакости у његовој динамици (б), као и разна миграциона кретања (в).

(а) Разматрајући прираштај становништва у вези са производњом и потрошњом, Т. Р. Малтус је почетком 19. века тврдио „... да се становништво, кад се не ограничи, удвостручује сваких двадесет и пет година или да расте геометријском прогресијом.“ И да „... средства за издржавање, у условима који су најповољнији за људску радиност, вероватно не могу расти брже од аритметичке прогресије“.¹⁾

У стварности нове ере, становништво у свету повећавало се убрзано. Постало је јасно да његово рапидно увећање отежава и онемогућава повећање ефикасности производње и друштвено-економски развој. О томе, у једној студији Националне академије наука САД из 1963. године пише: „Да се оцени брзина пораста становништва, морамо подсетити да се светско становништво удвостручило у 1.700 година – од Христових времена до средине 17. столећа; поново се удвостручило у 200 даљних година; затим, поново у наредних 100 година. ... Све нације желе постићи виши животни стандард свог становништва – примерену храну, добро здравље, писменост, образовање и запослење уз добру зараду. То су циљеви милиона оних који данас живе у беди. Велика је препрека остварењу тих циљева садашња стопа пораста становништва (од 2% годишње, примедба В. С.). Данашње становништво света вероватно ће се удвостручити у наредних 35 година и достићи 6 милијарди у години 2.000. Ако би остала једнака стопа раста, било би 12 милијарди људи за 70 година и више од 25. милијарди у години 2.070. Тако брз пораст становништва ... тежак је терет у свим настојањима да се побољша људско благостање. ... Такви рачуни показују недвојбено не само да ће садашње непрестано повећање стопе раста становништва морати престати, него дају и ову дугорочну прогнозу: Или ће стопа родности у свету морати пасти, или ће стопа смртности морати поново расти.“²⁾

У наведеној студији истиче се да је природни прираштај становниш-

1) Paul A. Samuelson: *Економска читанка*, НЗМХ, Загреб, 1975, стр. 19.

2) Исто, стр. 23. и 24.

тва глобално (тј. планетарно) питање од приоритетног значаја. Оно захтева утврђивање дугорочног програма популације. „Уз осигурање трајног мира, ни један други проблем није хитнији.“³⁾ Препоручује се смањивање стопе природног прираштаја становништва. И то, углавном, регулисањем фертилитета⁴⁾ и спровођењем програма добровољног планирања породице.

Под утицајем економских фактора и промена у начину живота, у задњој трећини 20. века дошло је у многим економски развијеним земљама до опадања стопе природног прираштаја становништва. У мањем броју земаља дошло је, чак, до стагнације и опадања броја становника. Ова појава карактеристична је и за нашу земљу.

(б) Промене и неједнакости у динамици становништва доводе пре свега до његовог старења и до промена националне и верске структуре.

Старење становништва условљено је у највећој мери тенденцијом опадања стопе природног прираштаја. Оно се огледа у расту учешћа старијих од 65 година у укупном броју становника. Последица ове појаве је повећање средстава за издржавање наведене категорије становништва. Додајна средства обезбеђују се преко пореза што умањује ефикасност производње.

Неједнакости стопа природног прираштаја становништва појединих нација и етничких група резултирају у промени националне и верске структуре. То може довести до појаве национализма и сепаратизма. Ова појава најчешће се негативно одражава на ефикасност производње и друштвено-економски развој у једној земљи.

(в) Како миграциона кретања утичу на динамику и ефикасност производње – можемо видети на примеру наше земље. Ова кретања су се после Другог светског рата одвијала углавном на релацији село – град. Резултирала су у појави концентрације становништва у градовима, као и повећања понуде радне снаге. Такође, и у појави старачких домаћинстава, изумирања села и демографског пражњења једног дела територије Републике Србије.

Напуштањем села пољопривредно становништво постало је радничко. Оно је дало свој допринос индустријализацији наше земље. Али се данас, због дуготрајне кризе и високе незапослености, као и неефикасне транзиције – налази у тешком положају.

Миграциона кретања одликовало је следеће. У градове су ишли млађи, а стари су остајали на своји поседима. Временом, просечна старост сеоског становништва била је све већа. Села су почела да изумиру, тако што су – под утицајем морталитета и одсуства наталитета – остајала без становништва. Дошло је до тзв. демографског пражњења појединих територија. Однос-

3) Исто, стр. 24.

4) Фертилитет значи плодност. Као статистички израз, значи број рођених на 1.000 жена у једном друштву.

но, градови су с тим почели на изванредан начин да остају без дела свог демографско-територијалног окружења. Све то има негативно дејство на динамику и ефикасност привреде, као и на друштвено-економски развој.

(2) *Природно богатство* је скуп природних услова који се користе у производњи и потрошњи. Односно, ако је реч само о производњи, скуп природних услова који у значајној мери утичу на њен обим и на њену структуру. Основни елементи природног богатства јесу: земљина површина, биљно богатство и животињски свет, водни потенцијал, енергетски извори, рудно или минерално богатство, климатски услови и географски положај.

Према томе да ли се репродукује и обнавља, природно богатство можемо поделити на биолошко и минерално. Биолошко има моћ репродукције. Да се његов фонд не би умањивао, треба га експлоатисати највише у мери обнављања. На пример, годишњу сечу шума треба вршити до износа годишњег прираста дрвне масе. Затим, не треба мењати намену и вршити деградацију појединих врста земљишта. Минерално богатство, пошто се не обнавља, треба штедети да би чинило основу развоја и будућих генерација.

Највећи део природног богатства још увек се користи нерационално. Реч је пре свега о следећем. Прво, насеља се граде на најплоднијем земљишту – чиме се стално смањује његова површина. Друго, врши се сеча дрвета преко његовог прираста и претварање шума у оранице – што смањује површину шумског земљишта, доводи до ерозије тла и стварања голети, те до умањења водног потенцијала и капацитета тзв. плућа планете. Треће, сировине и енергенти се пребрзо исцрпљују – што је последица замене производа у потрошњи пре истека њиховог века трајања, под утицајем рекламе и моде. Четврто, текуће воде (као и стајаће и подземне) се све више загађују, па вода – још, уз смањење водног потенцијала, климатских промена и повећања потреба – постаје све оскуднија. Пето, све више се, исто тако, загађују земљиште и ваздух – што умањује могућност производње здраве хране, као и квалитет живота људи. И шесто, многи елементи природног богатства се недовољно користе (многе оранице се не обрађују, пашњаци углавном не користе, не користе се значајно ни могућности наводњавања итд.).

Природно богатство постаје све оскудније, па према томе и све значајније као ресурс друштвене производње. Оно није равномерно распоређено међу појединим земљама. Из тих разлога, економски најразвијеније земље теже глобалној контроли (као и регулативни) производње и размене најважнијих сировина и енергената.

(3) *Друштвено богатство* чине економска добра, расположива у једној земљи, која се користе или се могу користити у производњи и потрошњи. Створено је радом садашњих и минулих генерација. Можемо га поделити на: производне и прометне фондове, потрошне фондове, као и резервне и потенцијалне фондове.

Производне и прометне фондове чине елементи производног, трговачког и банкарског капитала. (Могу се назвати и привредно-капиталним фондовима). А потрошне фондове, расположива средства намењена личној и друштвеној потрошњи. Ови фондови налазе се у сталној употреби. То није случај са резервним и потенцијалним фондовима.

Резервни фондови, у материјалном и новчаном облику, користе се често – за обезбеђивање континуитета и стабилности производње и потрошње. Они су у репродукцији неопходни. Морају се не само обнављати, него и увећавати (у мери раста домаћег бруто производа).

У потенцијалне фондове можемо сврстати пре свега златно-девизне резерве и патентне фондове. Они се користе стално. Али, сврстали смо их у потенцијалне зато што се изразито не користе често, него само у време изузетних криза и поремећаја у друштвено-економском развоју. Штедни улози становништва имају карактер резервних, али и потенцијалних фондова. Чини се, више карактер потенцијалних фондова.

Једну врсту потенцијалних фондова чине и тзв. секундарне сировине. Реч је о отпаду. То су искоришћена и одбачена материјална привредна добра. Све више, она се намећу као значајан извор сировина, које се могу добити у поступку рециклаже.

У репродукцији једне земље посебан значај имају производни фондови. Они одређују – како обим, тако и структуру производње и потрошње. Увећање производних фондова резултира у повећању домаћег производа и домаћег бруто производа. С тим, долази до увећања и осталих елемената друштвеног богатства.

(4) *Друштвено-економско уређење* у једној земљи чине пре свега њен политички и привредни систем. Реч је овде о важећим законским прописима којима је одређен друштвени и привредни живот. Објективна је нужност да тај систем обезбеђује ефикасност и развој.

Током 20. века развијају се два међусобно супротстављена система: систем заснован на монополу политичке власти и облика својине, и систем заснован на њиховом плурализму. Показало се да је једино овај други систем, заснован на плурализму, био добра основа за развој производних снага и за друштвено-економски развој. И то, због тога што су у њему нуђене алтернативе, што је постојала могућност избора између више решења и што су развијани конкуренција и одговорност.

У условима све веће интернационализације капитала и производње, као и појаве многих заједничких проблема у развоју, постаје нужно да политички и привредни систем у једној земљи буде компатибилан са политичким и привредним системима других земаља. То јест, неопходно да садржи многе заједничке, универзалне, елементе и вредности. Непризнавање те нужности води земљу у (само) изолацију.

Значајан ресурс друштвене производње јесте и *степен развоја производних снага*. Овај степен показује нам пре свега однос домаћег бруто производа и броја запослених радника или броја утрошених радних сати. Реч је о продуктивности рада. Ако је она у једној земљи већа, биће већи и обим њене производње. Поред тога, биће садржајнија и њена производна структура; она има могућност освајања нових технологија и производње роба високог степена обраде тј. финализације.

(5) *Тржиште* једне земље јесте укупност агрегатне понуде и тражње на њеном подручју. Агрегатна понуда (АП) је количина роба које се у извесном периоду нуде на продају по одређеним ценама. А агрегатна тражња, која се назива ефективном, то је количина роба које су купљене у том периоду по текућим ценама (АЕТ).

Вредност агрегатне ефективне тражње чини, по свом садржају, домаћи бруто производ (ДБП):

$$\text{ДБП} = \text{вредност АЕТ} = \sum_{j=1}^n p_j \times c_j.$$

Он је израз могућности друштвене производње, тј. њеног резултата или учинка. Такође, представља и величину која одређује оквир или могућност потрошње. Према томе, тржиште чини значајан макроекономски ресурс који једна земља треба да користи за сопствени развој.

У отвореној привреди (која је укључена у међународну поделу рада), домаћи бруто производ одређен је још и салдом вредности извоза и увоза:

$$\text{ДБП} = \text{вредност АЕТ} + (\text{И} - \text{У}).$$

Већи извоз од увоза увећава домаћи бруто производ. У овом случају једна земља користи за сопствени развој и тржишта других земаља. Док, ако је увоз већи од извоза, имамо супротно. Тада једна земља препушта делом своје тржиште као макроекономски ресурс другим земљама.

Дугорочно, свака земља мора рачунати са равнотежом извоза и увоза. Неравнотежа је неодржива, не само мултилатерално него и билатерално (у односу са сваком земљом посебно). То значи, да она може убрзавати свој развој само путем ширења сопственог тржишта.

3. Учинци макроекономије

Учинак или резултат друштвене производње има два појавна облика – с једне стране, облик произведене робне масе и, с друге стране, облик вредности реализације те масе на тржишту. Произведену робну масу називамо домаћим производом, а вредност њене реализације домаћим бруто произ-

водом. Домаћи бруто производ има два основна суб-елемента: домаћи нето производ и национални доходак.

Домаћи производ (ДП) чине количине и врсте производа (роба) који су створени у једној земљи у извесном периоду, најчешће за годину дана. Те количине и врсте производа намењене су: производној, личној и друштвеној потрошњи; штедњи; као и извозу (да би се обезбедио увоз онога што недостаје или се не производи у земљи). Оне морају бити прилагођене обиму и структури друштвених потреба, односно захтевима националног и светског тржишта, како би се реализовале.

Домаћи бруто производ (ДБП) је реализована вредност домаћег производа.⁵⁾ Може се приказати у облику израза:

$$\text{ДБП} = p_1 \times c_1 + p_2 \times c_2 + \dots + p_n \times c_n.$$

Где су: p , c – количина и цена робе. Вредности индекса (1 до n) означавају одређену или конкретну врсту робе.

Он се може израчунавати у номиналном и у реалном износу. Номинални износ је онај који се утврђује по текућим ценама, а реални који се утврђује по сталним (базним) ценама. До реалног износа домаћег бруто производа може се доћи још поделом његовог номиналног износа са коефицијентом инфлације (тј. коефицијентом пораста општег нивоа цена).

Износ домаћег бруто производа састоји се из пренете и реализоване новостворене вредности. Пренета вредност јесте вредност утрошеног одређеног рада. Реализована новостворена вредност је, пак, вредност коју ствара радна снага. Пренету вредност чине амортизација и трошкови предмета рада. Док, новостворена вредност јесте збир зарада радника и реализованог вишка вредности. Дакле, математичким језиком, имамо да је:

$$\text{ДБП} = \text{ПВ} + \text{НВ} = (\text{АМ} + \text{ТПР}) + (\text{З} + \text{ВВ}).$$

Домаћи нето производ (ДНП) јесте разлика између домаћег бруто производа и трошкова предмета рада:⁶⁾

$$\text{ДНП} = \text{ДБП} - \text{ТПР}.$$

Искључивање трошкова предмета рада врши се ради утврђивања суме додатне вредности. Исто тако, врши се и ради избегавања њиховог више-

5) Њој треба додати и обрачунату вредност натуралне производње.

6) Карактер трошкова предмета рада имају и вредности туђих услуга, као и вредности утрошених сопствених производа (на пример, семе у пољопривреди).

В. Серјевић, Ч. Петровић: ОСНОВИ МАКРОЕКОНОМИЈЕ /

Глава I: Увод у макроекономију

струког обрачунавања. Мултипликацију вредности у случају обрачуна и ових трошкова видимо овде на хипотетичком примеру у следећој табели.

Врста и карактер производње	Вредност предмета рада, ТПР	Створена вредност (АМ + НВ)	Укупна вредност 2 + 3
1	2	3	4
Дрво – сировина	1	10	11
Даске – полуфабрикат	11	5	16
Столица – готов производ	16	7	23
Свега:	28	22	50

Национални доходак једне земље (НД) се израчунава тако што се од домаћег бруто производа одбије пренета вредност, односно тако што се од домаћег нето производа одузме амортизација:⁷⁾

$$\text{НД} = \text{ДБП} - \text{ПВ} = \text{ДБП} - (\text{АМ} + \text{ТПР});$$

$$\text{НД} = \text{ДНП} - \text{АМ}.$$

То је величина коју ствара живи рад. Она представља основу, тј. оквир – личне, друштвене и инвестиционе потрошње. Акумулација једног дела националног дохотка резултира у повећању друштвеног богатства. Међутим, ако су лична и друштвена потрошња веће од оствареног националног дохотка, ово богатство се смањује. Промену стања друштвеног богатства показује нам следећа разлика: национални доходак – (лична потрошња + друштвена потрошња).

Треба разликовати реализовани и расположиви национални доходак. Између њих постоји једнакост само код уравнотеженог платног биланса. Расположиви национални доходак је већи у време задуживања у иностранству, а мањи у периоду када се врши раздуживање.

Садржај домаћег бруто производа приказали смо овде под претпоставком да робни произвођачи остварују приход само на основу екстерне реализације производа и услуга. Такође, и под претпоставком да они сами врше робни и новчани промет. Међутим, у стварности домаћи бруто производ требало би утврђивати као збир: укупног прихода производних предузећа (наплаћене екстерне реализације), марже и рабата (разлике у цени) у трговини, као и укупног прихода банкарских предузећа умањеног за износ плаће-

7) Овако утврђеном националном дохотку додаје се обрачуната вредност производа из натуралне производње који се користе за инвестициону, личну и друштвену потрошњу.

них камата и трошкова платног промета од стране производних и трговинских предузећа (због тога што произвођачи и трговци ове издатке рачунају као своје трошкове пословања).

Затим, садржај домаћег бруто производа приказали смо под још једном претпоставком – претпоставком затворене привреде. У отвореној привреди, где има извоза и увоза, треба разликовати укупни и домаћи бруто производ. Укупни бруто производ (УБП) утврђује се на основу остварене реализације не само на домаћем него и на иностраном тржишту у датом периоду. Док, домаћи бруто производ (ДБП) представља разлику између укупног бруто производа и вредности увоза (У): $ДБП = УБП - У$.

4. Показатељи развијености и ефикасности друштвене производње

(1) Стање друштвене производње и њена развијеност могу се утврдити помоћу пет група показатеља: капиталне опремљености рада; производне могућности и могућности потрошње; економске уравнотежености; укључености производње у међународну поделу рада; као и задужености земље.

(а) Основни показатељ капиталне опремљености рада јесте однос предујмљеног капитала и броја запослених радника у области производње ($К / Р$). Величина капиталне опремљености рада одређује производну способност. То јест, одређује ниво продуктивности рада у једној земљи.

(б) Најважнији показатељи производне могућности су: домаћи бруто производ по раднику ($ДБП / Р$) и по становнику ($ДБП / С$).

Први показатељ ($ДБП / Р$) познат је као продуктивност рада. Реч је о продуктивности утрошеног рада. Међутим, пошто се часови ефективног рада често не публикују, утврђује се као продуктивност ангажованог текућег односно живог рада (тј. по запосленом раднику).

Продуктивност рада има тенденцију раста. Током људске историје, она се повећавала углавном стихијно, све до данас. Нарочито, расла је са повећањем техничке опремљености рада.

Већа продуктивност рада значи да се јединица робе остварује са мањим утрошком текућег рада, што доводи у крајњем случају и до њеног остваривања са мањим утрошком укупног рада (текућег и опредељеног). То јест, значи да се друштвено-потребно радно време за производњу појединих роба смањује. И супротно, значи да се по јединици утрошеног живог рада остварује већа количина производа.

Са повећањем продуктивности рада иде и повећање друштвене производње, тј. домаћег бруто производа, по становнику ($ДБП / С$).

Већа производна могућност значи и већу могућност потрошње. Као најважнији показатељи могућности потрошње могу се навести: национални

доходак по становнику (НД / С) и нето зарада по раднику (З / Р). Први показује могућност сва три облика потрошње чији оквир одређује износ оствареног дохотка: личне, друштвене и инвестиционе. Други, пак, показује само могућност личне потрошње.

(в) Основни показатељи економске уравнотежености јесу: стопа инфлације, стопа незапослености, однос извоза и увоза (У / И) и однос буџетских прихода и буџетских расхода (БП / БР).

Стопа инфлације до 5% годишње указује на паритет робних цена, што је одлика сразмерне расподеле друштвеног фонда рада. Висока стопа инфлације значи супротно. Она је и манифестација економске нестабилности и економске неравнотеже.

Ниска стопа незапослености знак је привредне стабилности и равнотеже у њеној динамици. У време рецесије или кризе стопа незапослености је висока. А линија привредног раста, испод је линије његовог тренда.

Велики дефицит у трговинском билансу, и у буџету – значајни су показатељи економске неравнотеже. По њиховом присуству у дужем периоду оцењује се да је друштвена производња у лошем стању.

(г) Као показатељ укључености једне земље у међународну поделу рада користи се однос њеног извоза и домаћег бруто производа (И / ДБП). Реч је овде о томе који део ДБП једна земља остварује путем извоза. Производња која није укључена у међународну поделу рада, односно која у томе знатно заостаје – сматра се мање развијеном.

(д) Показатељи задужености једне земље јесу, пре свега: однос дуга и домаћег бруто производа (Д / ДБП), као и однос дуга и броја становника (Д / С). Може се говорити о екстерном и интерном дугу, те о екстерној и интерној задужености. Екстерни дуг је негативни салдо потраживања и дуговања према иностранству. А интерни дуг, то је износ доспелих а ненаплаћених потраживања у земљи. Значајна екстерна и интерна задуженост одлика је лошег стања друштвене производње.

У многим од наведених показатеља садржане су величине у њиховом номиналном износу. Међутим, неопходно је те величине изразити у реалном износу. Деобом номиналних износа коефицијентом инфлације добијају се реални износи. Затим, да би се поједини показатељи у једној земљи могли упоређивати са истим у другим земљама, неопходно је величине изражене вредносно (новчано) прерачунати у јединице светског новца (€, \$).

(2) О ефикасности друштвене производње може се говорити – у квантитативном и у квалитативном смислу.

(а) У квантитативном смислу, степен ефикасности друштвене производње сагледава се помоћу две групе показатеља.

Прву групу чине показатељи динамике улагања елемената производње. То су, пре свега: стопа раста броја запослених и стопа повећања предуј-

мљеног капитала. Утврђују се у односу на стање у претходном периоду. Ако су ове стопе веће, биће већи и остварени учинак производње.

Раст броја запослених радника и фонда њиховог радног времена није само један од услова повећања друштвене производње. Висока запосленост је и један од друштвених циљева. Стопа раста броја запослених радника посебно је важна у случају високе незапослености.

Однос између капитала и производње јесте константа. Према томе, дугорочно, стопа раста предујмљеног капитала у једној земљи указује на меру повећања друштвене производње.

Другу групу показатеља сачињавају показатељи динамике или раста производних учинака. Наводимо овде стопе раста: домаћег бруто производа, извоза и националног дохотка. Реч је о стопама раста ових величина у посматраном периоду (години) у односу на претходни период.

О стопи раста домаћег бруто производа, односно о стопи привредног раста, биће више речи касније (у оквиру посебног поглавља). Она је релативни показатељ квантитативног развоја производних снага. Мора обезбеђивати земљи одговарајући развој.

Извоз је израз вредности реализације друштвене производње на иностраном тржишту. Он чини део укупне вредности њене реализације. Стопа раста извоза мора бити бар једнака стопи раста домаћег бруто производа. Ако је учешће производње једне земље у међународној подели рада неразвијено, и ако је та земља презадужена према иностранству – ова стопа у дужем року мора бити значајно већа.

Национални доходак требало би да расте у истој мери као и домаћи бруто производ. Стопа његовог пораста јесте такође показатељ ефикасности друштвене производње у квантитативном смислу. Значајан је због тога што је национални доходак учинак који одређује могућности потрошње.

Ефикасност друштвене производње у квантитативном смислу јесте претпоставка њене ефикасности у квалитативном смислу.

(б) У квалитативном смислу, основни показатељи ефикасности друштвене производње су: стопа бруто добитка (тј. профитна стопа) и стопа раста продуктивности рада. Само позитиван финансијски резултат и повећање продуктивности рада омогућавају повећање степена развијености.

Добитак је основни мотив робних произвођача (тј. предузећа) и основа развоја. За његово максимирање треба да буду подједнако заинтересовани власници капитала, радници, као и држава. Ако је профитна стопа већа, он се остварује у већој мери. Негативни финансијски резултат (губитак) јесте неуспех производње; он значи смањење предујмљеног капитала.

Стопа раста продуктивности рада одређује меру друштвено-економског развоја. Она мора бити бар једнака стопи раста продуктивности рада у светској привреди, како земља не би заостајала у развоју. У једној економ-

ски неразвијеној земљи, ако ова жели да заузме више место на лествици земаља по степену развијености, поменуто стопа мора бити значајно већа.

5. Макроекономски циљеви

Тежње у области друштвене производње које се остварују организовано у дужем року називамо макроекономским циљевима. Дефинишу се и као пожељна стања макроекономије. „Макроекономски циљеви (Objectives of macroeconomics), најкраће речено, су пожељна стања макроекономског система.“⁸⁾ Они се у стварности утврђују у програмима политичких снага.⁹⁾

Као основни или најважнији циљеви макроекономије истичу се:

- висока запосленост (1),
- равнотежа платног биланса и буџета (2),
- стабилност цена (3),
- привредни раст (4),
- бржи привредни раст економски најмање развијених општина (5) и
- повећање ефикасности производње (6).

(1) Запосленост у привреди се оцењује на основу степена коришћења производних капацитета и стопе незапослености радне снаге. Висока запосленост је пожељно стање или објективна нужност макроекономије. С друге стране, значајна незапосленост је израз рецесије и кризе. Пуна запосленост (од 100%) се не може остварити из два разлога: због вишкова производних капацитета у предузећима и због тзв вољне незапослености радне снаге.

(2) Равнотежу платног биланса одликује једнакост прихода и расхода у односу са иностранством. Основу платног биланса чини трговински биланс, односно биланс извоза и увоза роба. Свака земља мора уједначавати свој увоз са извозом – и то, не само са свим земљама у целини, него и са сваком земљом појединачно.

Равнотежа буџета јесте једнакост буџетских прихода и буџетских расхода. Не може се дугорочно трошити више за друштвену потрошњу од оног што је за ову намену издвојено у процесу расподеле. Такође, овај облик потрошње не може бити предимензиониран. То јест, не може бити супститут производне и личне потрошње.

8) М. Секуловић, Д. Китановић и С. Цветановић: *Макроекономија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997, стр. 65.

9) „Све британске владе од 1945. до данас (негде до 1975, примедба В. С.) постављале су себи четири темељна циља – постизање и одржавање пуне запослености, остваривање привредног раста, остваривање равнотеже или чак суфицита у међународној платној биланци, постизање стабилности цена. Но, готово у свакој години тог раздобља није био остварен барем један од та четири циља, а последњих година не остварује се ни један једини.“

Andrew Gamble – Paul Walton: *Капитализам у кризи*, Стварност, Загреб, 1986, стр. 14. (Књига је први пут изашла из штампе 1976. године.)

(3) Стабилност цена на тржишту значи да је између њих успостављен паритет. Она представља основу економије рада и повећања ефикасности производње. У случају инфлације робни произвођачи губе интерес за економију рада, што резултира у стагнацији и опадању њихове производње.

(4) Привредни раст се огледа у расту домаћег производа и домаћег бруто производа. Он омогућава потрошњу додајног становништва (у случају када је наталитет већи од морталитета). Такође, омогућава већу потрошњу по становнику у једној земљи.

(5) Неједнаку економску развијеност појединих подручја у једној земљи одликује појава бројних друштвених проблема који воде дезинтеграцији. Интереси развијених и неразвијених се приближавају путем смањења разлике у економској развијености. Смањивање ове разлике врши се на основу економске помоћи и инвестиција које најмање развијеним општинама обезбеђују привредни раст по вишој стопи од оне у привреди.

(6) Повећање ефикасности друштвене производње, тј. повећање продуктивности рада, омогућава развој новог друштва (које одликују: већа потрошња и већи степен задовољавања потреба, краће радно време, бољи услови рада, већи друштвени стандард и др.). Због тога је то крајњи циљ макроекономије, из кога произилазе претходно наведени.

Између приказаних циљева нема противуречности. Међутим, они су тешко остварљиви. С једне стране, због нагомиланих проблема у прошлости који се не могу решити брзо и лако. Док, с друге стране, због унутрашњих политичких околности и проблема, као и неадекватних метода њиховог остваривања. Затим, томе често доприносе и разни економски и други поремећаји на глобалном нивоу.

Управо због тога што се приказани циљеви скоро никад у потпуности не остварују, у пракси се утврђују стандарди њиховог остваривања. Реч је овде о мерама или оквирима одступања, за које се извршне власти обавезују да ће их достизати и одржавати краткорочно, у току године.

РЕЗИМЕ

1. Макроекономија изучава основне законитости и карактеристике друштвене производње и друштвено-економског развоја. Друштвена производња резултира у домаћем бруто производу. Док, друштвено-економски развој резултира у развоју производних снага и производних односа, тј. у трансформацији друштва у једној земљи у ново и развијеније друштво које доноси бољи живот за све.

2. Основни субјекти макроекономије су: држава, привредна удружења или коморе и синдикати. Управо они у највећој мери утичу на привредни живот и друштвено-економски развој у једној земљи. Држава утврђује привредни систем, доноси програм или пројекцију производње и друштвено-економског развоја и спроводи одговарајућу економску политику. Привредна удружења штите интересе послодаваца и доприносе организацији и већој ефикасности пословања. При томе, она усклађују ове интересе са општим друштвеним интересима, као и са интересима радника. Синдикати заступају и штите интересе радника. Пре свега, они врше колективно уговарање зарада радника и других општих услова рада и запошљавања. Исто тако, оцењују и износе примедбе – на пројекције привредног и друштвеног развоја, на поједине привредне законе, као и на многе мере економске политике (нарочито, ако су у супротности са интересима и положајем радника).

Друштвеној производњи постављају се многи захтеви и стандарди мимо државе, удружења привредника и синдиката. То су пре свега захтеви и стандарди: организација потрошача, организација за заштиту природе, организација или конференција великих градова, као и иностраних субјеката. Носиоце ових захтева назвали смо осталим субјектима макроекономије.

3. Друштвена производња заснива се на одређеним средствима и условима, које називамо макроекономским ресурсима. Реч је углавном о следећим ресурсима: становништву, природном богатству, друштвеном богатству, друштвено-економском уређењу, степену развоја производних снага и тржишту. Ове ресурсе једна земља мора да чува и користи за остваривање и увећање сопственог учинка или резултата репродукције. При томе, намеће се потреба њиховог рационалног коришћења, тако да јој обезбеђују трајни и одрживи привредни и друштвени развој.

4. Резултати друштвене производње јављају се у натуралном и новчаном облику. У натуралном облику разликујемо домаћи производ, као скуп врста и количина роба произведених у току године. А у вредносном облику, утврђујемо: домаћи бруто производ, домаћи нето производ и национални доходак. Ови резултати или учинци чине основу задовољавања свих врста

текућих и развојних потреба – производних, личних и друштвених. Наведени резултати у новчаном облику јављају се и евидентирају у номиналном износу. Њихов реални износ се израчунава накнадно.

5. Поред резултата друштвене производње, утврђују се и макроекономски циљеви. Њихово остваривање води стабилности, равнотежи и развоју. Међу њима, најчешће се наводе: висока запосленост, равнотежа платног биланса и буџета, стабилност цена, привредни раст, бржи развој најмање развијених подручја (пре свега општина), као и повећање продуктивности рада као најважније основе развоја.

6. Свака земља тежи повећању степена своје развијености. Она има своје место на лествици земаља према њиховој друштвено-економској развијености, које настоји да задржи или промени. Своју економску развијеност сагледава помоћу више показатеља, које смо сврстали у пет група. То су показатељи: капиталне опремљености рада, производних могућности и могућности потрошње, економске уравнотежености, укључености производње у међународну поделу рада, као и задужености.

7. Развијеност земље се може задржати или повећати на основу ефикасности друштвене производње, коју можемо сагледавати и оцењивати у квантитативном и у квалитативном смислу. Ефикасност производње у квантитативном смислу утврђује се на основу динамике улагања елемената производње, као и динамике раста производних учинака. А у квалитативном смислу, утврђује се на основу стопе добитка и стопе повећања продуктивности рада, имајући у виду и ефикасност производње у другим земљама.

КЉУЧНИ ПОЈМОВИ

1. Макроекономија; 2. Макроекономски субјекти; 3. Држава; 4. Привредне коморе; 5. Синдикати; 6. Макроекономски ресурси; 7. Становништво; 8. Природно богатство; 9. Друштвено богатство; 10. Друштвено-економско уређење; 11. Степен развоја производних снага; 12. Тржиште (као макроекономски ресурс); 13. Учинци макроекономије; 14. Домаћи производ; 15. Домаћи бруто производ; 16. Домаћи нето производ; 17. Национални доходак; 18. Макроекономски циљеви (једне земље).

ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ

1. Шта је предмет изучавања макроекономије?
2. Који су основни субјекти макроекономије, и у чему се огледа њихова улога у једној земљи?

3. Који су то остали субјекти макроекономије?
4. Која је основна улога становништва у макроекономији?
5. Како природни прираштај становништва утиче на динамику и ефикасност производње у једној земљи?
6. Како на динамику и ефикасност друштвене производње могу да утичу промене у структури становништва, пре свега – старосне, националне и верске структуре?
7. Како на динамику и ефикасност производње утичу миграциона кретања становништва?
8. Који су основни елементи природног богатства?
9. Које су најизраженије негативне појаве у коришћењу природног богатства; те, како у основи треба експлоатисати минерално, а како биолошко природно богатство?
10. Какав глобални значај и улогу има природно богатство као макроекономски ресурс данас?
11. Који би били основни елементи друштвеног богатства?
12. Који од ових елемената има посебан значај?
13. Како на производњу у једној земљи може утицати њено друштвено-економско уређење?
14. Како на производњу у једној земљи утиче степен развоја производних снага у изразу продуктивности рада?
15. Зашто је тржиште једне земље један од основних макроекономских ресурса?
16. Која су два основна појавна облика учинка друштвене производње односно макроекономије?
17. Како се утврђује домаћи бруто производ у номиналном, а како у реалном износу?
18. Зашто се утврђује и нето домаћи производ?
19. Ко ствара национални доходак, и која је његова намена?
20. Шта је реализовани, а шта расположиви национални доходак?
21. Шта је укупни бруто производ, и у каквом је односу са домаћим бруто производом?
22. Које групе показатеља указују на стање и развијеност друштвене производње у једној земљи?
23. Како можемо утврдити капиталну опремљеност рада?
24. Наведи основне показатеље производне могућности и могућности потрошње у једној земљи!
25. Шта указује на уравнотеженост макроекономије?
26. Како можемо утврдити учешће једне земље у међународној подели рада?
27. Који су то основни показатељи задужености једне земље?

28. Помоћу којих показатеља можемо утврдити ефикасност производње у квантитативном смислу? Наведи показатеље динамике улагања елемената производње, као и показатеље динамике раста производних учинака!

29. Који су то основни показатељи ефикасности друштвене производње у квалитативном смислу?

30. Наведи најчешће циљеве друштвене производње?

31. Зашто се макроекономски циљеви тешко остварују у стварности појединих земаља?

ЗАДАЦИ ЗА ВЕЖБАЊЕ И ПРОВЕРУ ЗНАЊА

1. Вредност агрегатне ефективне тражње на тржишту једне земље износи 20.000. При томе, извоз је 5.000, а увоз 7.000. Израчунај износ домаћег бруто производа!

2. Износ домаћег бруто производа је 1.200, домаћег нето производа 900 и амортизације 200. Израчунај износ пренете вредности и износ реализоване новостворене вредности или националног дохотка!

3. Домаћи бруто производ је 10.000, а пренета вредност 4.000. Израчунај домаћи нето производ ако је износ амортизације 1.000!

4. Домаћи бруто производ је 10.000, увоз 1.000 и извоз 1.500. Израчунај износ укупног друштвеног бруто производа!

Глава II

ПРОИЗВОДЊА И ЗАПОСЛЕНОСТ

1. Производња

1.1. Привредна структура

Под привредном структуром подразумевамо структуру остварене производње, тј. домаћег производа и домаћег бруто производа – по врстама производа, делатностима, гранама и привредним областима. Неопходно је да она буде у функцији ефикасног задовољавања потреба у једној земљи. Такође, и у функцији остваривања основних макроекономских циљева, а посебно високе запослености и развоја.

(1) Привредна структура се не остварује само под утицајем тржишта, стихијно. Него и организовано, под утицајем мера и активности државе. Рецимо, држава саставља биланс производње и потрошње основних врста производа (електричне енергије, нафте, гаса, пшенице, кукуруза, шећера и других). И, у вези с тим, конципира политику њихове производње, те увоза и извоза. Затим, када постоји висока незапосленост радне снаге, она потенцира развој радно-интензивних делатности. Док, ако је запосленост задовољавајућа, помаже бржи развој капитално-интензивних делатности и повећање продуктивности рада (јер је управо то основа бржег развоја).

У највећој мери, држава утиче на привредну структуру посредно, путем цена.¹⁰⁾ Оптерећење цена резултира у мањој тражњи и производњи појединих производа. А растерећење цена, као и различите врсте селективне помоћи произвођачима (у облику дотација, компензација, регреса, премија и слично), резултирају у супротном.

(2) Тржиште утиче на привредну структуру тако што пружа произвођачима одговоре на следећа основна питања: шта (а), колико (б), за кога (в) и како производити (г)?

(а) Одговор на прво питање данас – шта производити – је, чини се, најважнији. Профитабилност појединих роба је основни показатељ према

10) „Никада није постојао стопроцентно аутоматски систем предузетништва. Чак и у нашем капиталистичком систему, држави припада важна улога при модификовању деловања система цена.“

Paul A. Samuelson: *Економија*, Савремена администрација, Београд, 1969., стр. 20.

коме се произвођачи опредељују шта ће производити. Тежиће да производе оне робе са којима ће остварити што већи профит. Али, та профитабилност није статична и увек јасна. Недефинисани различити привремени услови привређивања могу доводити до пословне дезорјентације. На пример, натпросечна пореска оптерећења, као и неограничен увоз и дампинг цене увезене робе, могу стварати привид непрофитабилности извесних производа.

Наравно, на то шта ће се производити утичу и расположиви ресурси. Са аспекта појединачног субјекта, ако је он нашао купца и уговорио продају која ће му донети одговарајући профит – и није потребно да располаже производним ресурсима у довољној мери. Јер, он може изнајмити вишкове производних ресурса других субјеката, односно може уговорити да производњу остваре и испоруче купцу други субјекти.

(б) Кретање залиха – најпре у трговини, а затим и у области производње – упућује произвођаче на то колико ће производити. То јест, упућује их на прилагођавање интензитета производње, у изразу њене стопе раста. Увећане залихе намећу потребу смањивања интензитета производње, а умањене залихе потребу његовог повећања.

Приликом ангажовања производних ресурса, најчешће се инсталирају већи капацитети од потребних. Управо то, онемогућава потпуно (100%) коришћење инсталираних капацитета. Али, са друге стране, омогућава подешавање интензитета производње ради успостављања пожељних односно равнотежних стања на тржишту.

(в) Треће питање – за кога производити – у вези је са првим, и многи га сматрају најтежим. Још је К. Маркс у *Капиталу* (у 19. веку) указивао на противуречност између индивидуалног и друштвеног карактера рада у робној производњи. Произвођач самостално доноси одлуку о томе шта ће, колико и како производити. Али производе не троши сам, него их износи на тржиште где му оно валоризује рад који је утрошен и у њима садржан. Тржиште му може апсорбовати само део производње. Такође, и ако му апсорбује целокупну производњу, може је апсорбовати по нижим или вишим ценама. Све то одређује његов економски положај, али уз значајну неизвесност јер производи за непознатог купца.

Данас се тржиште стабилизује, а предузећа повезују уговорима на дужи рок (6 и више месеца). Са производњом се често почиње пошто је уговорена њена продаја. Као пример се углавном наводи продаја и производња аутомобила. Када је уговорена продаја једног модела у одговарајућој количини за производњу, приступа се брзој промени и прилагођавању алата на производним тракама и остваривању производње за познатог купца. Залихе се у овом случају не гомилају.

(г) Питање – како производити – има више одговора. Може се производити индивидуално или заједнички у производној кооперацији. Индиви-

дуална или самостална производња може се остваривати у оквиру одређене делатности, као и у систему делатности које чине репродукциону целину (комбинат) или, пак, конгломерат. Постоје и различити облици производње према њеном обиму: појединачна, серијска и масовна. На произвођачу је да се определи за неки од ових облика. Затим, има више алтернатива у вези са средствима за рад и технологијом. Производња се може остваривати са стандардном технологијом и средствима за рад, али и са делимично застарелом или најновијом технологијом. Чак и темпо модернизације производње указује на различите облике њеног остваривања. На пример, високе стопе амортизације одликују производњу која се брзо модернизује.

Тржиште овде указује произвођачу на различита стања и тенденције у области производње. Полазећи од тога, он врши сопствени избор. Тако, што се опредељује за одређену организацију производње и за одређене промене (које дефинише у облику пословних циљева).

(3) Анализом производне структуре у вредносном изразу (као структуре домаћег бруто производа по делатностима, гранама и областима) уочавају се производне тенденције као и многи показатељи квалитета производње у једној земљи. Односно, уочавају се промене ове структуре. У економској теорији истичу се следеће тенденције. Прво, тенденција повећања релативног учешћа (и значаја) услуга и знања, због високог степена задовољавања потреба за материјалним добрима. Друго, тенденција повећања релативног учешћа (и значаја) делова производа, због развоја производне кооперације и специјализације. И треће, приближавање производне структуре мање развијених земаља производној структури развијенијих земаља.

1. 2. Појам, детерминанте и значај привредног раста

(1) Привредни раст јесте раст друштвене производње. Поистовећује се са растом домаћег производа и домаћег бруто производа. Повећање домаћег бруто производа заснива се на повећању физичког обима производње. Међутим, раст обима друштвене производње није могуће утврдити једном јединицом мере. Зато се у економској анализи полази од претпоставке да је раст физичког обима производње у једној земљи (тј. раст домаћег производа) једнак расту реалног износа њеног домаћег бруто производа.

У стварности се домаћи бруто производ евидентира и исказује у номиналном износу (на бази остварене реализације по текућим ценама). Његов реални износ добијамо као количник номиналног износа и коефицијента инфлације. А овај коефицијент – пораста општег нивоа цена – израчунавамо према обрасцу: $(\text{стопа пораста општег нивоа цена, инфлација} + 100) / 100$.

За протекли период, привредни раст у изразу пораста номиналног износа домаћег бруто производа ($\Delta\text{ДБП}$) утврђујемо као разлику већ остваре-

них номиналних износа ДБП у два узастопна периода односно године. На пример, привредни раст у 2009. години – као разлику остварених износа ДБП у 2009. и 2008. години: $\Delta \text{ДБП}_{2009} = \text{ДБП}_{2009} - \text{ДБП}_{2008}$. Ефикасност привреде у вези са оствареним привредним растом може се утврдити на основу продуктивности ангажованих производних ресурса.

(2) Основне детерминанте привредног раста су ангажовани производни ресурси, као и ефикасност њиховог коришћења. Повећање производње захтева улагање додајних ресурса, пре свега капитала и рада. Обезбеђивање ових ресурса данас углавном не представља проблем. Са једне стране, постоји извешан вишак капитала (имовине у облику новца и привредних добара) који чека и тражи могућности за ангажовање. Док, са друге, постоји значајна незапосленост радника која има тенденцију повећања. Проблем су заправо реализација остварене производње и остваривање бар минимума ефикасности (тј. продуктивности) ангажованих ресурса. Превазилажењу тог проблема, данас, треба да доприноси држава. Тако, што ће програмирати привредни раст и обезбеђивати услове за његово остваривање.

(3) Привредни раст је објективна нужност. Он има вишеструки значај. Зато се истиче као један од основних макроекономских циљева, и то уопште (у свим земљама).

(а) Повећање производње заснива се на инвестицијама и повећању производних фондова. Значи, заснива се на повећању друштвеног богатства. Оно, опет, није могуће без сталног раста производње. Између њих, може се рећи, постоји потпуна међузависност.

Јачање земље у овом, економском, погледу (у смислу повећања материјалне основе рада и производних могућности) доприноси очувању и јачању њених политичких односа у свету.

(б) Затим, повећање производње омогућава већи друштвени стандард људи. Домаћи бруто производ јесте оквир или основица различитих издавања за друштвену потрошњу. Ако је процентуално учешће средстава за друштвену потрошњу у оствареном износу поменутог учинка дато, онда се већа сума ових средстава може добити само повећањем производње. Значај повећања домаћег бруто производа (привредног раста) потенцира следеће. Најпре, слаба еластичност ове потрошње наниже (према кретању средстава која се издвајају из његовог оствареног износа). Такође, тенденција њеног извесног повећања, посебно због јавног задуживања.

(в) Привредни раст резултира и у решавању основних проблема незапослености радне снаге. Реч је овде углавном о два проблема. Прво, о утицају незапослености на повећање јавне потрошње, путем повећања потребе материјалне помоћи незапосленим радницима. И друго, о њеном утицају на појаве социјалног незадовољства и немира. Смањивањем незапослености радне снаге – са привредним растом – ови проблеми се превазилазе.

(г) Најзад, привредни раст је неопходан због повећања личне потрошње и животног стандарда људи. Ако се производња повећава у мери пораста становништва, онда потрошња по становнику стагнира. У том случају нема развоја. Развој се огледа у повећању потрошње становништва, односно у повећању животног стандарда људи. То може омогућити само привредни раст који се заснива на бржем повећању капитала него ли броја запослених. То јест, који доводи до повећања капиталне опремљености и продуктивности ангажованог и утрошеног рада.

1. 3. Пројекција (стопе) привредног раста

(1) Привредни раст се не пројектује у новчаном износу. Пројектује се у релативном износу, тако што се утврђује стопа привредног раста у наредном периоду (години) као циљна величина. Реч је овде о величини која се реално очекује, односно којој ће се težити и која ће се остваривати у оквиру потреба и могућности земље. Утврђивање ове стопе може се вршити на два начина: синтетички и аналитички.

(а) Синтетичку пројекцију стопе привредног раста имамо када се она утврђује у целини (без сагледавања њених чинилаца). У овом случају се полази углавном од потреба у вези потрошње, као и могућности задовољавања тих потреба. Пре свега, то су потребе у вези јавне потрошње. На пример, потреба за повећањем јавне потрошње у наредној години за 3%, захтева стопу привредног раста у том износу (под претпоставком да се не мења учешће суме издатака за ову потрошњу у износу ДБП).

Затим, то су и потребе у вези запослености и личне потрошње. Значајна незапосленост радника намеће потребу њеног смањивања путем повећања производње и износа ДБП. Већа производња захтева не само повећање капитала, него и броја запослених радника. Већи износ ДБП, са своје стране, омогућава већу масу зарада радника, као и већу личну потрошњу.

Између стопе привредног раста, са једне стране, и стопе повећања броја запослених радника, као и стопе повећања личне потрошње, са друге стране – најчешће не постоји једнакост. И то, због повећања продуктивности рада (које значи извесно смањење потребе за радницима, али и могућност извесног повећања зарада запослених). Такође, због утицаја капиталне опремљености у делатностима где се улаже додајни капитал. На пример, претежно инвестирање у области капитално интензивних делатности неће обезбедити једнакост ових стопа, стопа повећања броја запослених радника биће мања. Супротно имамо у случају претежног инвестирања у области радно интензивних привредних делатности.

Међутим, уопште, већа стопа привредног раста резултира у већој стопи повећања – броја запослених радника, као и личне потрошње.

Најчешће, код синтетичке пројекције стопе привредног раста не води се, или се не води експлицитно, рачуна о друштвено-економском развоју.

Стопа привредног раста (%ДБП) пројектује се аналитички када се пројектују њени основни чиниоци или саставни елементи. Реч је о следећим чиниоцима: стопи раста ангажоване и утрошене радне снаге у привреди (%Р) и стопи повећања продуктивности рада (%ПР).¹¹⁾ Условљена овим чиниоцима, стопа привредног раста израчунава се према обрасцу:¹²⁾

$$\%ДБП = (\%Р + \%ПР + \frac{\%Р \times \%ПР}{100}) \times \text{кИ}.$$

Коефицијент инфлације (кИ) служи у обрасцу да би се израчуната стопа раста ДБП у реалном износу прерачунала у стопу раста овог учинка у његовом номиналном износу.

Приликом овакве (аналитичке или факторске) пројекције стопе привредног раста не полази се само од потреба у вези потрошње и запослености. Полази се и од потребе друштвено-економског развоја. А овај развој, зависива се пре свега на расту продуктивности рада.

Пројекција стопе раста ангажоване и утрошене радне снаге врши се у складу са потребом остваривања високе запослености и обезбеђивања дохотка по основу рада што већем броју радника. У случају веће незапослености, ова стопа је виша од стопе природног прираштаја радно способног становништва. Њен износ зависи углавном од могућности привредног раста, тј. могућности ширења тржишта и обезбеђивања неопходних нето инвестиција. Док, у случају високе запослености, она је једнака стопи природног прираштаја радно способног становништва – да би се оваква запосленост очувала. Јер, ако би била виша, и ако су могућности промене социјалне структуре становништва у земљи исцрпљене, као и могућности промене привредне структуре – додајну радну снагу требало би тражити у иностранству.

Висина стопе раста продуктивности рада указује на квалитет и облик

11) „Анализа карактеристика привредног развоја обично се темељи на два фактора, и то: а) на порасту продуктивности рада, и б) на повећању количине живог рада. Из односа ових двају фактора у структури стопе привредног развоја изводи се један од основних критерија за вредновање већег или мањег ступња интензивности односно екстензивности привредног развоја. Суптилнија анализа квалитете привредног развоја узима у обзир допринос сваког од производних фактора одређеној стопи привредног раста.“ (Види, Конзорцијум економских института за макро пројект „Привредни систем СФРЈ“: *Привредни систем СФР Југославије – сводни прикази истраживања*, Информатор, Загреб, 1978, стр. 252.)

12) Види, на пример, Драгомир Војнић: *Инвестиције и друштвена репродукција*, Информатор, Загреб, 1977, стр. 45. Такође, Никола Чобелић: *Привреда Југославије – раст, структура и функционисање*, Савремена администрација и ИЕИ, Београд, 1972, стр. 110.

привредног раста и друштвено-економског развоја.

Код аналитичке пројекције привредног раста, уместо стопа раста наведених основних детерминанти (рада и његове продуктивности), могу се користити – коефицијенти раста ових детерминанти. У том случају, коефицијент раста домаћег бруто производа у номиналном износу (кДБП) израчунава се према следећем обрасцу:

$$\text{кДБП} = (\text{кР} \times \text{кПР}) \times \text{кИ}.$$

Где су: кР – коефицијент раста утрошене радне снаге, тј. броја запослених радника; кПР – коефицијент повећања продуктивности рада; кИ – коефицијент инфлације, тј. раста општег нивоа цена.

(б) Након утврђивања стопе и износа привредног раста антиципативно тј. унапред – као што смо приказали, синтетички или аналитички – сагледава се износ потребних нето инвестиција (ΔК, И). И то, према обрасцу:

$$\Delta K, I = \Delta \text{ДБП} / \text{гПК}.$$

Овде је, у овом обрасцу, пораст домаћег бруто производа (ΔДБП) једнак умношку или производу износа домаћег бруто производа у базној години (ДБП) и пројектоване стопе привредног раста (%ДБП) у наредној години (ΔДБП = ДБП × %ДБП / 100).

Износ граничне продуктивности капитала у друштвеној производњи (гПК) у односу са износом његове укупне или просечне продуктивности, указује на фазу привредног циклуса. И у вези с тим, на интензитет тешкоћа остваривања пројектованог привредног раста.

(2) У економској теорији говори се најчешће о следећим облицима привредног раста: минималном и уравнотеженом, као и екстензивном и интензивном. Задњих година, нарочито од почетка 21. века, говори се и о одрживом привредном расту. Приказујемо, даље, њихове основне одлике.

Минимални привредни раст обезбеђује исти, непромењени, износ потрошње по становнику. То значи да је стопа привредног раста једнака стопи природног прираштаја радно способног становништва. У овом случају нема ни повећања ни снижавања стопе запослености радне снаге. Такође, нема повећања продуктивности рада; она стагнира.

У стварности, привредни раст може бити и нижи. Такав, нижи, раст резултира у повећању стопе незапослености радне снаге. Односно, резултира у смањивању потрошње по становнику.

Уравнотежени или равнотежни привредни раст обезбеђује једној држави задржавање места које већ има на лествици земаља према њиховој друштвено-економској развијености. Са једне стране, стопа овог привредног

раста базира се на стопи природног прираштаја радно способног становништва. Или, на нешто већој стопи, ако постоји извесна незапосленост радне снаге. Са друге стране, она се базира на стопи повећања продуктивности рада у светској привреди. У случају оваквог привредног раста долази до повећања потрошње по становнику.

Екстензивни привредни раст је, укратко, раст са којим једна земља заостаје у развоју за другим земљама. По динамици, то је успорени или спори раст. Заснива се пре свега на инвестицијама у области радно интензивних делатности. Стопа незапослености радне снаге је значајна. Стопа пораста ангажоване и утрошене радне снаге у привреди може бити и виша од стопе природног прираштаја радно способног становништва. Међутим, општа стопа повећања продуктивности рада у привреди земље нижа је од износа који се остварује у светској привреди. И управо то, нижа стопа повећања продуктивности рада, узрок је заостајања у развоју.

Интензивни привредни раст одликује супротно. Пре свега, продуктивност рада у земљи повећава се брже, у већој мери, него ли у светској привреди. То је убрзани раст, који се заснива претежно на инвестицијама у области капитално интензивних делатности. У привреди углавном постоји висока запосленост радне снаге. Стопа повећања ангажоване и утрошене радне снаге у привреди једнака је стопи природног прираштаја радно способног становништва. Може бити и већа, али у том случају имамо мање-више – имиграцију радне снаге, као и њено додајно обезбеђивање путем промене социјално-економске структуре становништва и промене привредне структуре. Овакав, интензивни, привредни раст омогућава једној земљи напредовање на глобалном нивоу, тј. заузимање вишег места на лествици земаља према њиховој друштвено-економској развијености.

Одрживи привредни раст заснива се на превазилажењу многих негативних друштвено-економских појава. То су појаве које доводе у питање даљи опстанак и развој. Међу њима, посебно се истичу: висока стопа природног прираштаја становништва; деформације у области потрошње; деградације и нарушавање равнотеже природне средине; расипништво у коришћењу и смањивање расположивих природних ресурса; као и рушење традиционалних и наметање нових друштвених система вредности.

Висока стопа природног прираштаја становништва, пре свега у економски неразвијеним земљама, доводи у питање остваривање одговарајућег привредног раста и развоја уопште. Она води пренасељености, акумулацији сиромаштва, заостравању супротности између сиромашних и богатих, као и повећању политичке нестабилности и сукоба. То намеће потребу програмирања и остваривања пораста становништва као дугорочно и трајно одрживе величине, из чега произилази и таква стопа природног прираштаја радно способног становништва.

Од деформација у области потрошње истичемо: ненаменско коришћење производа (као средства друштвеног статуса и престижа); непотпуно коришћење производа (услед набавке у већим количинама од стварних потреба); нерационално коришћење производа (које се испољава у њиховој превременој замени у потрошњи под утицајем рекламе и пропаганде); као и потрошњу изнад платежних могућности. Ове деформације не могу дугорочно бити у функцији привредног раста. Оне углавном доводе до неизвесности и нестабилности у његовом остваривању, па се морају отклањати.

Загађивање природне средине (земљишта, воде и ваздуха) и нарушавање природне равнотеже (устаљених односа температурних разлика, односа у области биљног и животињског света и слично) резултирају у погоршавању природних услова производње. Јавља се потреба заустављања даље деградације природне средине, путем утврђивања нових и строжијих стандарда у области производње и потрошње. Затим, и потреба обезбеђивања значајног износа средстава за санацију већ учињене штете, односно за унапређење природне средине (за пошумљавање голети, за уређење депонија и рециклажу отпада, за чишћење загађених простора итд.). До ових средстава може се доћи утврђивањем тзв. екстерних трошкова (накнада за поједине врсте еколошких штета) и увођењем еколошке ренте. Али, све то поскупљује производњу и умањује досадашњу акумулациону способност привреде.

Исти ефекат – погоршавање природних услова производње – имају: расипништво у коришћењу природних ресурса и смањивање њихове расположиве количине. Ови ресурси представљају значајну основу повећања производње и потрошње. Али, не само за садашње генерације, него и оне будуће. Утврђивањем екстерних трошкова и увођењем еколошке ренте, као и спречавањем трајне ненаменске употребе појединих ресурса (нпр. пољопривредног земљишта), поменуте негативне појаве могу се ефикасно сузбијати.

Као негативну појаву навели смо, на крају – рушење традиционалних и наметање нових друштвених система вредности. Имамо у виду овде пре свега наметање робног карактера многим неробним или делимично робним активностима. То у почетном периоду води ширењу тржишта и производње, али трајно повећава зависност потрошње од поремећаја на тржишту. Ове промене су неминовне. Међутим, не треба их вршити револуционарно, исто као и промену производних односа.

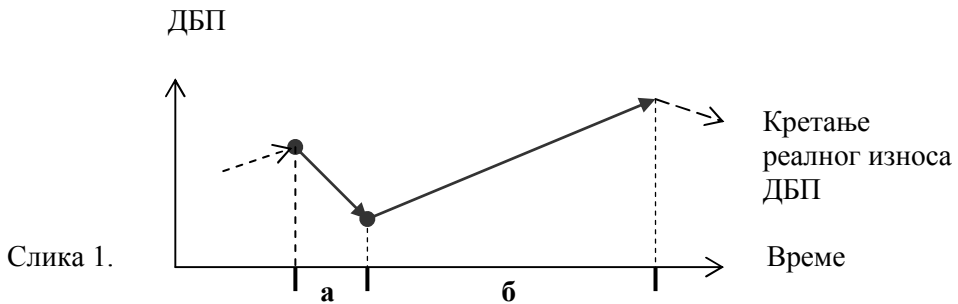
1. 4. Привредни циклуси

(1) Привредну активност прати појава низа осцилација или колебања. У једном периоду она почиње да стагнира и опада, да би у другом имала раст. У фази раста остварује се и премашује ниво који је имала на почетку пада. Привредни циклус чине две узастопне фазе у кретању привредне ак-

тивности – фаза опадања, са којом он почиње, и фаза раста, која траје до нове фазе опадања. Фаза опадања је краћа него ли фаза раста.¹³⁾ Овај циклус приказујемо овде и графички, на слици 1.

Дуж **а** на овој слици показује фазу опадања, а дуж **б** фазу раста привредне активности. У приказу претпостављамо да је привредни циклус сегмент кретања привредне активности у дужем року. Затим, да у том (дужем) року има тенденцију раста.

Конкретна фаза привредног циклуса сагледава се данас на основу кретања привредне активности у најмање два узастопна годишња квартала. Тако, уколико домаћи бруто производ опада дуже од шест месеца (у односу на исти период у протеклој години), говори се о привредној рецесији или кризи. (Рецесија је блажи, а криза тежи и израженији облик ове фазе привредног циклуса.) А ако расте, говори се о привредном расту.

Рецесија односно криза као облик опадања привредне активности има више одлика. Пре свега, овде истичемо следеће: увећане залихе роба, потешкоће у наплати потраживања, теже долажење до новца на тржишту зајмовног капитала, смањивање цена, пад профита и цена акција, смањивање производње и запослености, смањивање зарада запослених, повећање банкротстава, иновације и реорганизацију производње, као и умањену инвестициону активност привредних субјеката. С друге стране, скуп одлика раста привредне активности чине: повећање наруџбина и производње, нормализација и стабилизација залиха и цена роба, повећање запослености и зарада радника, повећање профита и цена акција, лакше долажење до новца на тр-

13) М. Бурда и Ч. Виплош истичу да је у већем броју земаља ОЕЦД током 1970 - 1994. године просечна рецесија трајала 4 – 5 квартала и била много краћа од просечне експанзије. (Остале вредности биле су: број завршених циклуса 2 – 3; максимална дужина циклуса 35 – 48 квартала; минимална дужина циклуса 6 – 29 квартала; те, растојање од врха до дна циклуса 2,1 – 3,4% вредности тренда ДБП.)

Види, М. Бурда и Ч. Виплош: *Макроекономија – европски уџбеник*, Центар за либерално-демократске студије, Београд, 2004, стр. 331 – 334.

жишту зајмовног капитала, као и повећање инвестиционе активности привредних субјеката.

Привредни циклус најчешће се идентификује и назива према времену почетка или трајања његове прве фазе. Затим, и према месту њеног почетка. Облици привредних циклуса утврђују се пре свега: према узроцима (криза тражње, спекулативна криза, панична криза итд.), према интензитету (криза и рецесија), као и према обухватности (парцијална и општа привредна, појединачна и глобалана).

У робној производњи привредни циклуси јављају се од средине прве половине 19. века, када је она достигла значајан ниво развијености и када су се производне способности на бази машинске производње могле брзо повећавати. У оквиру либералног капитализма ове циклусе одликовала је слобода испољавања. Држава се углавном није уплетала у привредни живот. Дужина једног циклуса износила је 7 до 11 година.

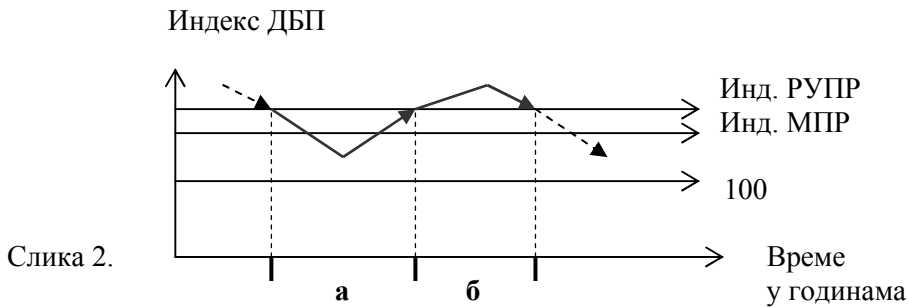
Циклус који је почео 1929. године и захватио највећи број економски развијених земаља у свету, најавио је нову фазу у развоју капитализма – фазу државног капитализма. Држава је тада по први пут низом мера дала допринос оживљавању привредне активности и повећању запослености. Од тада до данас она утврђује основне макроекономске циљеве и предузимала одређене мере за њихово остваривање. Али, и поред тога, појава привредних циклуса се није изгубила.

(2) У оквиру једног краткорочног циклуса, о коме је било речи до сада, опадање и раст привредне активности се међусобно изравнавају. Пошто се, по претпоставци, у фази раста достиже и премашује ниво привредне активности на почетку рецесије или кризе – то један привредни циклус (у целини, обе његове фазе) одликује изванредан раст домаћег бруто производа. Према томе, може се рећи да дугорочно привредна активност има тенденцију раста. Међутим, и у дугом року долази до појаве привредних циклуса.

У том (дужем) року, ове циклусе могуће је утврђивати путем сагледавања и упоређивања индекса раста – индекса стварног раста ДБП са индексима његовог нултог, минималног и развојно уједначеног раста у једној земљи. Један циклус чине две додирне врсте или фазе кретања домаћег бруто производа – фаза заостајања или инфериорног раста и фаза просперитета или супериорног раста. (Конкретну фазу чини поменута врста кретања у најмање две узастопне године – аналогно утврђивању фазе привредног циклуса у кратком року.)

У првој фази, индекс стварног раста ДБП једне земље мањи је од њеног развојно уједначеног привредног раста. Чак, може бити мањи и од индекса нултог раста, у ком случају се привреда налази у рецесији. У другој фази – фази просперитета – он је једнак или већи од индекса њеног развојно-уједначеног привредног раста.

Графикон једног овако одређеног привредног циклуса приказујемо упрошћено на слици 2.

Дуж **а** показује прву, а дуж **б** другу фазу привредног циклуса. Линија нултог раста ДБП (индекс 100) има облик праве линије паралелне са апсцисом. Међутим, линија минималног и линија развојно-уједначеног привредног раста једне земље у стварности су изломљене линије (при чему се прва налази испод друге).

1. 5. Узроци привредних циклуса

Тржишна привреда је циклична. Основни економски импулси – потребе људи, капитал, рад и продуктивност рада – не делују стално истим интензитетом. Затим, присутне су и разне појаве у процесу репродукције које је убрзавају или успоравају. Остваривање перманентног и задовољавајућег привредног раста захтева утврђивање узрока привредних циклуса, као и одговарајућих антицикличних мера економске политике.

Узроке привредних циклуса (нарочито опадања привредне активности), о којима ће овде бити речи, делимо у две основне групе. То јест, приказујемо их као екстерне (1) и интерне (2).

(1) Екстерни узроци су они који не потичу из привреде, привредног система и економске политике у једној земљи. То су пре свега следећи узроци. Прво, међународне санкције, блокаде, ратови и слично. Друго, епидемије, суше, поплаве и друге природне непогоде. Треће, психолошка очекивања (посебно панике) пословних људи и грађана. Четврто, губитак ино-тржишта, као и улазак на ино-тржиште. Пето, тешкоће у наплати потраживања у иностранству. Шесто, научна открића и њихова технолошка примена. Доводе неравномерно до ширења тржишта, што даје замах производњи. Продуктивност рада се може повећавати брже. Такође и профит, јер је реч о новим производима. И седмо, удари на цене из иностранства (повећање цена увозних роба, ревалвације валута у којима се рачунају цене на светском тр-

жишту и др.). Они доводе до инфлације у земљи увозници. Та инфлација може утицати на опадање привредне активности. На поменуте узроке се мање-више не може битно утицати, али се њихов утицај може ублажити.

(2) Интерни узроци имају посебан значај. На њих се углавном може утицати, тј. они се могу отклањати, што је важан услов остваривања перманентног привредног раста. Појединачни значај или интензитет утицаја им је различит. Из ове групе наводимо следеће узроке.

Прво, смањење профита робних произвођача услед промена у структури расподеле. Ако је стопа раста зарада већа од стопе раста продуктивности рада, те ако је стопа раста друштвене потрошње (издвајања за друштвену потрошњу) значајно већа од стопе привредног раста – профит и профитна стопа падају, а с њим може опадати и производња. Брже повећање зарада радника остварује се када је тражња за радном снагом висока (код високе запослености). Или, на основу политичког притиска радничке класе. Док, брже повећање друштвене потрошње имамо када се друштвена режија не држи под контролом (на основу одређеног стандарда).

Шта о опадању ефикасности производње као узроку кризе кажу К. Маркс и Џ. М. Кејнс? Приликом разматрања процеса акумулације у случају непромењене техничке и капиталне опремљености рада, К. Маркс је наводио следеће. Повећање обима производње врши се ради максимирања профита. Оно захтева акумулацију и сразмерни пораст капитала предујмљеног у средства за производњу и у радну снагу. Већа тражња за радном снагом подиже најамнине; оне се повећавају на рачун вишка вредности. Када значајно угрозе профит, тј. смање ефикасност предузећа, долази до опадања производње.¹⁴⁾ Џ. М. Кејнс привредни циклус види углавном као последицу цикличних промена у граничној ефикасности (продуктивности) капитала. Криза настаје због опадања граничне ефикасности капитала, тј. опадања профитне стопе. И то, након обилног инвестирања у претходном раздобљу.¹⁵⁾

Друго, структурне промене у производњи и друштву којим се обезбеђује додајна радна снага. Једна од детерминанти привредног раста је стопа повећања утрошене радне снаге. Та стопа може бити већа од стопе природног прираштаја становништва (односно, може бити већа од стопе повећања радно способног становништва). На пример, када се упошљава сеоско становништво које у пољопривреди није довољно запослено. Или, када се мења привредна структура у земљи путем развоја капитално интензивних на рачун радно интензивних делатности.

Треће, политику инфлације. Води се најчешће кад држава средства

14) Види, Карл Маркс: *Капитал I*, Просвета, Београд, 1977, стр. 549.

15) Види, John Maynard Keynes: *Опита теорија запослености, камате и новца*, ЦЕКАДЕ, Загреб, 1987, стр. 181. и 182.

за различите потребе прибавља путем примарне емисије (новца) без покривања, и кад појединим делатностима и предузећима повремено одобрава да повећавају цене у различитој мери (како би се уједначио њихов економски положај). Као што знамо, висока инфлација доводи до финансијских спекулација, стагнације и опадања привредне активности.

Четврто, сатурацију потреба. Овај узрок има већи значај у економски развијеним земљама. Чим су потребе за неком робом задовољене, њена производња се може даље повећавати у мери раста броја потрошача. Смањење цене неће довести до повећања тражње. Ако је производња већа, јавља се проблем недовољне потрошње.

У марксистичкој економској теорији каже се да недовољна потрошња настаје због несразмере у расту платежно-способне тражње и производње. До тога у првом реду долази због тенденције заостајања најамнина (капиталисти настоје да што више увећају стопу експлоатације) – за порастом производње потрошних добара. К. Маркс наводи: „Последњи узрок свих стварних криза остаје увек сиромаштво маса и ограничење њихове потрошње, насупрот тежњи капиталистичке производње да производне снаге развије тако као да њену границу представља само апсолутна потрошачка способност друштва.“¹⁶⁾ Ово данас не важи, јер зараде углавном прате повећање продуктивности рада. Међутим, остаје тзв. парадокс личне потрошње, који се огледа у томе што се један део зарада радника не користи за потрошњу него за акумулацију штедње.

На проблем недовољне потрошње указивали су и теоретичари грађанске економске мисли.¹⁷⁾ Као први наводе се Т. Р. Малтус и С. Сисмонди. Малтус је сматрао да се овај проблем може решавати потрошњом државе, цркве и велепоседника. А Сисмонди, продајом на тржиштима других (некапиталистичких) земаља. Сувишна производња која се јавља у монополистичкој фази либералног капитализма (као економски вишак) може се реализовати – како истичу П. Баран и П. Свизи – пре свега путем веће државне потрошње. Изостаје њихова напомена да „...ова повећана потрошња мора бити у функцији повећања профитне стопе и стопе акумулације. У супротном, изазива још већи њихов пад.“¹⁸⁾

Пето, неравнотежу трговинског биланса. Већи извоз од увоза значи ширење тржишта за домаћу продукцију. А већи увоз од извоза, значи супротно (сужавање тржишта).

Шесто, задуживање и гомилање дуга. Прибављање средстава на домаћем и страном тржишту и њихово коришћење као додајне акумулације –

16) Карл Маркс: *Капитал III*, Просвета, Београд, 1977, стр. 412.

17) Види о томе, др Драгољуб Драгишић (и др.): *Политичка економија*, Економски факултет, Београд, 1992, стр. 625 – 628.

18) Исто, стр. 628.

омогућава брже повећање производње, односно бржи раст. Док, враћање дуга, ако прибављена средства нису искоришћена тако да имају и одређени утицај на економију (на повећање производње), гуши привреду (путем већих фискалних издвајања) што резултира у рецесији. На основу штедње и задуживања врши се превлачење дела потрошње из једног периода у други.

Стално и превисоко задуживање (свих субјеката) доводи до појаве дубиозности потраживања, као противуречности која се све више заоштрава. Она по себи, као и њено разрешавање, доводи до значајних поремећаја привредне активности.

Седмо, несразмерност у расподели друштвеног фонда рада, посебно капитала. Предујмљени капитал и производња не повећавају се у истој мери у свим делатностима, тако да то може бити узрок парцијалних рецесија или раста. Узрок опште рецесије може бити вишак трговачког капитала и његово осамостаљивање. То је уочио још К. Маркс. Он каже: „...кретање трговачког капитала није ништа друго до кретање индустријског капитала у оквиру прометне области. Али, захваљујући свом осамостаљивању, он се у извесним границама креће независно од граница процеса репродукције, те зато и сам овај процес истерује преко његових граница. Унутрашња зависност, спољашња самосталност, терају ствар до тачке где се унутрашње јединство мора поново успоставити насилним путем, путем кризе.“¹⁹⁾

Осмо, либерализацију тржишта капитала. Страни капитал (преко страних банака у једној земљи), привучен повољним условима остваривања профита, може довести до извесног раста. Затим, његово брзо повлачење изазива пометњу и значајан пад привредне активности. Ова могућност појаве рецесије потенцирана је гаранцијама државе за стране инвестиције у приватни сектор, значајним присуством тзв. врућег или шпекулативног новца из иностранства (новца употребљеног за краткорочне инвестиције), као и олакшим кредитирањем (без довољних гаранција дужника и провера њихових намера код употребе позајмљених средстава).

Девето, привредни систем и економску политику. Лош привредни систем и лоше конципирана економска политика најчешће имају негативан утицај на привредну активност једне земље, и краткорочно и дугорочно. Реч је овде о превеликом степену либерализације, где се циљеви привредног и друштвеног развоја губе и занемарују. Исти ефекат на привредну активност имају и појаве непоштовања и слабе заштите утврђених решења у привредном систему и концепту економске политике.

И десето, дислокацију производних капацитета из развијених у неразвијене земље. Мултинационалне корпорације у све већој мери измештају производњу многих роба у неразвијене земље, где је радна снага вишестру-

19) Исто (16), стр.254.

ко јефтинија. То се одражава на развијене земље и негативно; тако што у њима долази до повећања незапослености радника, као и до смањивања њихових зарада.

2. Запосленост

2. 1. Појам, утврђивање и облици запослености

Питање запослености у друштвеној производњи своди се на питање: у којој мери се користе расположиви производни ресурси у једној земљи? У општем је интересу (свих субјеката макроекономије) да се они користе у што већој мери. Због тога се висока запосленост истиче као један од основних макроекономских циљева.

Најважнији производни ресурси су капитал и рад. Висока запосленост једног од ових ресурса најчешће значи и високу запосленост другог. Међутим, њихова запосленост не може се посматрати јединствено.

Расположиви капитал и његово коришћење сагледава се преко расположивих средстава за рад и коришћења њихових капацитета. Под расположивим средствима за рад подразумевамо ангажована или предујмљена средства за рад која се налазе у функцији. Њихови капацитети одређују производне могућности у току године. Они се најједноставније могу утврдити по времену,²⁰⁾ о чему је било речи у првој књизи, у поглављу Пословно планирање. Капацитет средстава за рад у привреди јесте збир капацитета средстава за рад у појединим предузећима.

Однос искоришћених и расположивих капацитета средстава за рад показује нам у којој мери се користи капитал као производни ресурс у једној земљи. То је први показатељ запослености (запослености капитала, ЗК):

$$\text{ЗК} = \frac{\text{Искоришћени капацитети средстава за рад}}{\text{Расположиви капацитети средстава за рад}}$$

Расположиви радници који чине радну снагу у једној земљи (РС) израчунавају се као збир броја незапослених који су радно способни и траже посао (Н)²¹⁾ и броја радника који имају посао (Р). Однос броја запослених и броја расположивих радника показује у којој мери се користи радна снага

20) Код земљишта, расположиви капацитет чини његова расположива површина, а искоришћени капацитет површина која се наменски користи.

21) На организованом тржишту радне снаге у једној земљи статус незапослених се нормативно дефинише. Највећи број незапослених, пре свега ради остваривања одређених права, пријављује се и региструје на берзи рада.

као ресурс у једној земљи. То је други показатељ запослености (запослености радне снаге, ЗРС):

$$\text{ЗРС} = \frac{\text{Број запослених радника}}{\text{Расположиви број радника}}$$

Стопроцентно коришћење капацитета средстава за рад се не остварује, с обзиром да постоји њихов вишак. Реч је овде о резервном капацитету. Он постоји због тога што се приликом изградње и реконструкције привредних објеката инсталира капацитет (у изразу производног учинка средстава за рад) већи од оног који је потребан у време активирања тих објеката.

С друге стране, не остварује се ни стопроцентна запосленост радне снаге. Овде није реч о вишку радника. (На пример, у економски најразвијенијим земљама стопа природног прираштаја укупног и радно способног становништва значајно је смањена.) Реч је о сталном присуству тзв. вољне незапослености код једног дела радника који траже посао.

Као основна стања или облике запослености капитала и радне снаге можемо навести: пуну, високу, стабилну и недовољну запосленост. Које су њихове основне одлике?

Стање пуне или стопроцентне запослености никад се не остварује. Међутим, њему се тежи. Висока запосленост често се дефинише као стање запослености на врховима привредних циклуса. Проблем је у томе што се незапосленост у развијеним тржишним економијама задњих пола века тенденцијски повећавала. То јест, у томе што се у перспективи више не може рачунати са ниском стопом незапослености. Због тога се намеће потреба утврђивања конкретних стандарда према којима ће се данас и у будућности дефинисати стабилност запослености. То морају бити, у општем случају, пожељна и подношљива стања у једној земљи.

Сматрамо да се о високој запослености радника може говорити ако стопа незапослених није виша од 5%, а о стабилној запослености ако се ова стопа креће у интервалу 5 до 10%. Када је реч о запослености капитала, о високој запослености се може говорити ако проценат коришћења капацитета није нижи од 90%, а о стабилној запослености ако се овај проценат креће у интервалу 80 до 90%. Недовољна запосленост је запосленост испод 90% код радне снаге, односно испод 80% код капитала.

2. 2. Тржиште радне снаге

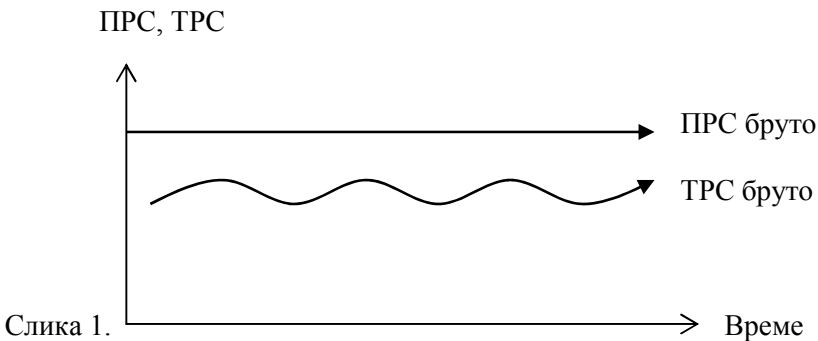
Тржиште радне снаге у једној земљи, у извесном периоду, чине најпре укупност понуде радне снаге и тражње за њом. Затим, чине га и извесне

институције које су неопходне да би оно било организовано. Пре свега, то су: берза рада, комисије за утврђивање колективних уговора, као и министарство за рад са својим инспекцијским органима. Оно може бити легално и нелегално.²²⁾ Овде је, даље, реч о легалном тржишту радне снаге.

(1) Разликујемо бруто (а) и нето (б) износ понуде и тражње радне снаге, при чему су зараде радника у значајној мери нетржишне величине (в).

(а) Радници који имају посао односно који су закључили уговоре о раду и који раде (Р) истовремено су елемент и понуде и тражње радне снаге у њиховом бруто износу (израз су прихваћене понуде и реализоване тражње). Ако им додамо оне који су радно способни и траже посао, а имају статус незапослених – добијамо бруто износ понуде радне снаге. Док, ако им додамо исказане потребе за радницима (преко огласа, конкурса, пријава берзи рада и сл.), добијамо бруто износ тражње радне снаге.

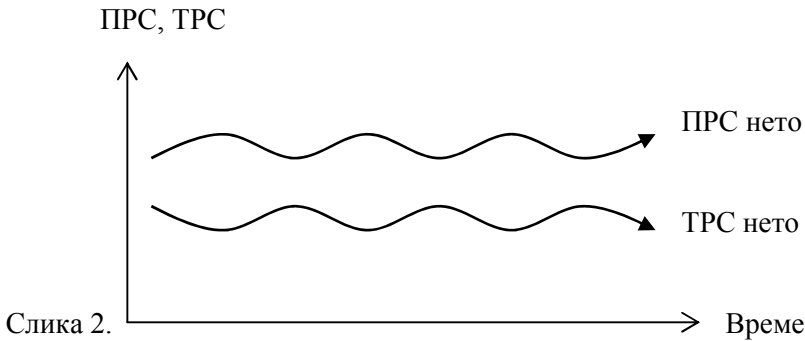
У времену, понуда радне снаге (ако искључимо појаве емиграције и имиграције) је дата величина – одређена бројем укупног и радно способног становништва у једној земљи. Међутим, тражња је релативно променљива, што зависи од фаза привредног циклуса. Она се приближава понуди и удаљава од ње, али (због вољне незапослености) не долази до њиховог изједначавања. Под претпоставком стагнације укупног и радно способног становништва, ово приказујемо и графички, на слици 1.

(б) Нето износ понуде радне снаге чине лица која траже запослење и имају статус незапослених радника. С друге стране, нето износ тражње рад-

22) Нелегално тржиште радне снаге чине лица која раде непријављено, било код послодавца или самостално. И то, већ запослена лица (радници), незапослени радници који имају тај статус, као и незапослени без статуса радника (пензионери, омладина и студенти). Њихов број истовремено је израз нелегалне понуде радне снаге и нелегалне ефективне тражње за радницима. Ово тржиште радне снаге треба сузбијати. Оно потенцира проблем незапослености. Уз то, доводи до нелојалне конкуренције у производњи, а карактерише га и утаја пореза (како лица која раде „на дивље“, тако и оних који им пружају посао).

не снаге чине исказане потребе за радницима (преко огласа, конкурса, пријава берзи и сл.). Оне нису дате и стабилне величине, већ променљиве. Понуда радне снаге у изразу броја незапослених радника се повећава у време рецесије, а смањује у време раста. Кретање тражње радне снаге је супротно, оно се повећава у фази раста а смањује у фази рецесије. Ово приказујемо и графички на слици 2, а под истом претпоставком (стагнације укупног и радно способног становништва у земљи).

Због извесне вољне незапослености (као и код бруто износа) не долази до изједначавања нето понуде и тражње радне снаге. У најбољем случају, понуда радне снаге ће бити већа од њене тражње за износ тзв. природне или вољне незапослености.

(в) Зараде радника су у значајној мери нетржишно условљене. Дуго-рочно, оне зависе од степена развоја производних снага. У кратком року (у оквиру привредног циклуса) зависе делимично и од понуде и тражње радне снаге. Међутим, тешко је бранити став да њихово кретање треба битно да утиче на ниво или износ ове понуде и тражње, као и да представљају значајно средство решавања проблема незапослености.

Извесно снижавање зарада резултира у појефтићењу производње и повећању профита, као што њихово повећање резултира у супротном. Ниже зараде могу довести до повећања тражње за радном снагом и до повећања производње (да би се остварио већи профит). Али, управо ниже зараде (које не прате динамику продуктивности рада) значе сужавање тражње и робног тржишта. Према томе, остваривање високе запослености не може се заснивати на обезвређивању радне снаге.

(2) Тржиште радне снаге, као што смо већ рекли, чине и институције којим се оно организује.

(а) Берза рада је организација у оквиру које се сучељавају понуда и тражња радне снаге. Њена улога је да брине о запошљавању радника и да у томе посредује. Скуп делатности ове организације чине: евиденција незапо-

слених који траже посао; евиденција запослених радника; евиденција исказаних потреба послодаваца за радницима; утврђивање суфицита и дефицита појединих кадрова; утврђивање суфицита и дефицита радне снаге на појединим тржишним сегментима; расподела помоћи која се издваја за незапослене; као и предлагање (па и спровођење) мера за остваривање веће запослености и за унапређење тржишта радне снаге.

(б) Утврђивање најамнина и општих услова рада за одређени период (за једну или две године) врше заједничке институције – комисије за закључивање колективних уговора. Чине их: комисија за утврђивање општег колективног уговора и комисије за утврђивање колективних уговора појединих групација (грана). Оне су заједничке јер се у њима налазе представници послодаваца, радника и државе. Гранским колективним уговорима не могу се мењати одредбе општег колективног уговора. Већ, неке од тих одредби само конкретније утврдити.

(в) Министарство за рад један је од извршних органа власти у оквиру владе. Оно конципира законе, те доноси уредбе, одлуке и сл. из области рада и запошљавања. Тако, уређивањем ове области регулише тржиште радне снаге. Ово министарство има и контролну улогу, коју остварује преко својих инспекцијских и других органа.

2. 3. Утврђивање и облици незапослености радне снаге

(1) Незапосленост радне снаге се утврђује релативно, јер се тако добијају показатељи који се могу упоређивати. Може се израчунати као стварна величина (у одређеном моменту, или као просечна вредност у одређеном, протеклом, периоду). Такође, и као очекивана величина на крају будућег (планског) периода у коме треба да дође до извесних промена (потенцираних и мерама макроекономске политике).

У одређеном моменту, стопа незапослености радне снаге израчунава се према обрасцу:

$$\%N = \frac{N}{N + P} \times 100; \quad \text{где је, } N + P = PC.$$

Већ смо рекли (у првом наслову) да N означава број незапослених, а P број запослених радника. Скупа, чине расположиву радну снагу (PC).

Као величину на крају будућег периода, стопу незапослености радне снаге можемо утврдити укључивањем и очекиваних промена броја незапослених (ΔN) и броја запослених (ΔP) радника. У овом случају, образац за њено израчунавање има следећу нотацију:

$$\%H = \frac{(H + \Delta H)}{(H + \Delta H) + (P + \Delta P)} \times 100.$$

Очекиване промене броја незапослених (ΔH) су: нове пријаве незапослених (ПН), укупно новозапослени радници (З), као и новозапослени радници мимо берзе рада путем споразумног преласка на рад код другог послодавца и сл. – које наводимо као промене запослења (ПЗ). Као очекиване промене броја запослених радника (ΔP) јављају се: новозапослени радници (З), невољни и вољни откази радника (О), као и пензионисани радници (ПР). Према томе, управо наведени образац за израчунавање стопе незапослености радне снаге на крају будућег периода конкретније гласи:

$$\%H = \frac{H + \{ПН - (З - ПЗ)\}}{H + \{ПН - (З - ПЗ)\} + P + (З - О - ПР)} \times 100.$$

(2) Од Другог светског рата до 1973. године незапосленост радника у економски најразвијенијим земљама била је релативно мала (до 5%). После тога, до краја друге половине 20. века, значајно је увећана (у земљама ЕУ износила је око 8%, а у САД око 6%).²³⁾ Данас она представља вероватно најважнији проблем економије.

Незапосленост радника може се поделити на вољну и невољну.

Вољна незапосленост је стално присутна. Због ње се понуда и тражња радне снаге никада не поклапају. Она се јавља због тога што један број незапослених лица не прихвата сваки посао, као и посао у било ком предузећу и било ком месту. Повећање економске моћи домаћинства и друштвена помоћ која се даје незапосленим, основни су узрок ове врсте незапослености. Њена стопа може се утврдити као просечна стопа незапослености радне снаге на врховима привредних циклуса.

Невољну или стварну незапосленост радне снаге у једној земљи условљавају различити фактори. Према томе шта је условљава, тј. које су њене најважније детерминанте, она може бити: циклична, структурна, техничко-технолошка, миграциона и организациона.

Циклична незапосленост јавља се у време стагнације, и нарочито, опадања привредне активности. Ако се послодавцима смањују наруџбине, односно гомилају залихе, они неће моћи да остварују очекивану вредност реализације (приход). Кад то потраје, морају смањити обим своје делатнос-

²³⁾ Види о томе, на пример, Исто (13), стр. 7. и 84.

ти. Ово резултира најпре у обустави запошљавања нових радника, а затим и у отпуштању једног броја већ запослених.

Структурна незапосленост постоји у случају неподударана квалификационе структуре – код незапослених који траже посао и код радника које траже послодавци. У мањој мери, то је стално присутна појава. У већој мери, она се јавља у време великих и неочекиваних структурних и технолошких промена у области производње.

Техничко-технолошка незапосленост настаје приликом замене мануелног рада машинским. До ове замене долази најпре у економски најразвијенијим земљама, где је радна снага најскупља. И то, онда када је јединица робе јефтинија ако се производи машински него ли ручно. Односно, када је јефтинија ако се машинска производња аутоматизује. Вишак запослених радника који се јавља у овом случају назива се технолошким вишком. Увођење машина и аутоматизација доводе до пораста техничке опремљености рада и, даље, до повећања продуктивности рада.

Миграциона незапосленост јавља се у два случаја. Прво, са имиграцијом радно способног становништва, посебно ако се остварује илегално. Појавом на илегалном тржишту радне снаге имигранти доприносе увећању незапослености. И друго, када долази до миграције становништва у оквиру једне земље. Реч је овде о његовом одласку из села у градове, као и из мањих у велике градове (из једних региона у друге).

Организациона незапосленост резултат је неефикасности привредног система и његове примене. Лоша и непрецизна регулатива тржишта радне снаге, потенцирана неефикасном применом, омогућава развој његовог илегалног облика. То, даље, резултира у погоршавању положаја незапослених и запослених радника, при чему се незапосленост повећава.

Ова врста незапослености настаје и због мање-више погрешног схватања тржишта радне снаге и на томе заснованим мерама економске политике. На пример, повећање запослености пре свега путем снижавања зарада запослених, као и схватање да висока запосленост условљава инфлацију, нису у функцији решења проблема незапослености. Смањење зарада може краткорочно довести до повећања тражње за радном снагом. Али, истовремено, то значи ограничавање куповне моћи и тражње на робном тржишту. У напорима за остваривање очекиваног (пројектованог) привредног раста, зараде запослених морају пратити кретање продуктивности рада.

2. 4. Решавање проблема незапослености радне снаге

(1) У економски најразвијенијим земљама током друге половине 20. века превладале су, може се рећи, две основне теорије решавања проблема незапослености. Прву су чинили теоријски ставови кејнсијанаца. А другу,

ставови монетариста. (Реч је овде о учењу следбеника и присталица Џона Мајнарда Кејнса, односно следбеника и присталица Милтона Фридмана.)

Према кејнсијанцима висока запосленост се може остварити само уз помоћ државе. Ако постоји незапосленост, она врши повећање тражње; у ствари, подстицање сопствене и остале потрошње – на основу повећања понуде новца. То треба да доведе до раста инвестиција, производње и запослености. Они су сматрали да се цене неће повећавати са порастом тражње, све док се не оствари пуна запосленост. При томе, рачунали су односно имали у виду стабилне зараде радника. Међу њима, јављају се и схватања да висока запосленост – преко зарада и цена роба – условљава инфлацију (А. В. Филипс, Ф. В. Пејш и други), те да је извесна незапосленост претпоставка ценовне стабилности.

Монетаристи су заговарали већу слободу деловања тржишних закона, већу либерализацију тржишта. То јест, мање уплетање државе у привредни живот. Они су за решавање проблема инфлације и проблема незапослености, али предност дају овом првом. Инфлација је монетарни феномен, па је пре свега треба решавати регулисањем понуде новца. (Повећање понуде новца у кратком року одражава се на производњу, али је дугорочно то основни фактор инфлације.) Са смањењем инфлације, смањује се у великој мери и незапосленост. „Ако владе науче исправно баратати понудом новца и престану се уплетати у деликатни механизам економије слободног предузетништва, бит ће елиминирани циклуси и постићи ће се постојани раст без инфлације.“²⁴⁾ По њиховом мишљењу, одговорност за незапосленост морају да прихвате и синдикати. То значи, да у случају незапослености ваља рачунати и са извесном корекцијом најамнина наниже. Јер, код запошљавања радне снаге послодавац има у виду износе прихода и расхода које му ангажовање овог ресурса доноси. Ако је за њега најамнина дата, запошљавање раднике све док му је гранични приход већи од најамнине појединачног радника. Смањивање најамнина увећава тражњу послодаваца за радницима.

Данас се у економској теорији управо приказани ставови прожимају. Специфичности тржишта радне снаге се сада уважавају у мањој мери. Зараде радника као фактор усклађивања понуде и тражње радне снаге се пре-наглашавају и, у вези с тим, мање-више занемарује њихова стабилност и тенденција пораста. Затим, истиче се и нужност редукције низа тековина (стечених основних права) радника.

(2) Решавање проблема незапослености радне снаге не може се заснивати на снижавању зарада запослених. Зараде радника морају да прате кретање продуктивности рада. То је објективна нужност.

Сузбијање незапослености треба вршити деловањем на факторе који

24) Исто (9), стр. 81.

је условљавају и интензивирају.

Смањивање вољне незапослености остварује се на два начина. Прво, ако се незапосленим ускраћују извесна права – када одбијају одговарајући посао или преквалификацију. И друго, ако се материјалној помоћи за незапослене угради и стимулативна функција. Ова помоћ омогућава егзистенцију незапосленим, тако што им у извесној мери повећава животни стандард. Такође, незапослени радник са њом мора бити стимулисан да прихвати запослење и да егзистенцију обезбеђује својим радом. Помоћ уз тзв. негативни порез на доходак најзначајнији је облик помоћи за ублажавање сиромаштва породица, која има и ову функцију. Формулисан је у Сједињеним Америчким Државама.²⁵⁾ Његову суштину приказујемо на примеру у табели 1.

Износ помоћи утврђује се на следећи начин. Најпре се сагледава и дефинише износ средстава који задовољава најосновније потребе породице са одређеним бројем чланова (на пример, 1.500 долара за породицу од четири члана). А затим, врши израчунавање конкретног износа помоћи према формули: дефинисани годишњи износ средстава (рецимо, од 1.500 долара) – (минус) 50% износа дохотка који породица већ има.

Табела 1. Скала помоћи за четворочлану породицу

Доходак пре добијања помоћи – долара	Износ помоћи – долара	Доходак по добијању помоћи – долара
0	1.500	1.500
500	1.250	1.750
1.000	1.000	2.000
1.500	750	2.250
2.000	500	2.500
2.500	250	2.750
3.000	0	3.000

Смањивање невољне или стварне незапослености врши се на више начина, зависно од њених појавних облика. Циклична незапосленост смањује се путем елиминисања привредних циклуса. „Прегрејана“ привреда мора се успоравати, а посустала убрзавати. (Ово подразумева претходно утврђивање могућег и одрживог привредног раста.) Затим, структурна – на основу преквалификације незапослених, као и запослених у случају значајних технолошких и других промена у производњи. Даље, техничко-технолошка – тако што ће се у оквиру повећања продуктивности рада вршити скраћивање радног времена. (Овим се ствара могућност да изгубљени део укупног друштвеног фонда рада, услед скраћивања радног времена, буде надокнађен задр-

²⁵⁾ Види, Исто (1), стр. 127 – 131. и 453 – 462.

жавањем и повећањем броја запослених.) Миграциона незапосленост биће мања ако се миграције становништва контролишу, усмеравају и спроводе уз уважавање и општих интереса и циљева. Најзад, организациона незапосленост изгубиће на значају са усавршавањем сегмената привредног система који се односе на тржиште радне снаге. Такође, и са његовом доследном применом у стварности, у привредном животу.

РЕЗИМЕ

1. У вези производње као фазе друштвене репродукције намећу се следеће групе питања: привредне структуре, привредног раста, привредних циклуса и запослености. Одговори на ова питања заслужују посебну пажњу. Јер, производња мора бити стабилна и мора да представља основу трајног и одрживог друштвено-економског развоја. А у стварности многих земаља, јављају се значајни проблеми који доводе до заостајања и регресије у развоју (и који се увећавају и шире на глобалном нивоу).

2. Производна структура у једној земљи условљена је бројним факторима. Тржиште и економска самосталност и одговорност робних произвођача, као и расположиви ресурси, имају највећи значај. Потребе се задовољавају посредством тржишта, па се производи оно што се може продати и што предузећу доноси највећи износ профита.

При томе, незаобилазну улогу има и држава. Она често помаже и убрзава развој појединих делатности, да би тиме обезбедила сопствену производњу извесних производа стратешког карактера, повећала запосленост радне снаге, убрзала развој појединих подручја и слично. Исто тако, усмерава произвођаче и када је реч о томе како производити (у вези квалитета, замене и модернизације технологије, заштите природе, специјализације и производне кооперације на домаћем и страном тржишту итд.). Затим, утиче у извесној мери и на обим производње. Рецимо, откупом производа за тзв. материјалне резерве, као и материјалним стимулисањем производње за извоз, она одржава већу производњу у извесним делатностима односно већу производњу извесних производа.

Друштвена подела рада има тенденцију продубљивања. Тај процес повећава сложеност друштвене производње и међузависност робних произвођача. Повезивањем предузећа и развојем облика њиховог повезивања на различитим нивоима – доприноси стабилности тржишта и производње. Односно, представља једну од основа стабилног и ефикасног друштвено-економског развоја једне земље.

3. Питање привредног раста је новијег датума. Јавља се нарочито после Другог светског рата, са надметањем подељеног света (капитализма и социјализма) у области економије. Динамичан привредни раст резултира у повећању друштвеног богатства као изразу економске моћи. Јачање економске моћи једне земље значи углавном и јачање њене политичке моћи.

4. Једна земља мора имати такав привредни раст који неће доводити до њеног заостајања и пада на лествици земаља према њиховој друштвено-економској развијености. Зато, она мора програмирати стопу привредног

раста полазећи – не само од краткорочних потреба у вези потрошње, него и од потребе друштвено-економског развоја (као основне дугорочне потребе). Исто тако, мора водити рачуна о дугорочним могућностима и оквирима раста, како би избегла нестабилност, рецесије и бројне нерационалности. То јест, како би њен привредни раст био непротивуречан и трајно одржив.

5. Већи привредни раст резултира у већој запослености. Међутим, појава незапослености је све већи проблем економије. Висока запосленост се истиче као један од основних макроекономских циљева. Али, он се све теже остварује. С једне стране, због све веће сатурације потреба људи. А са друге, због сталног присуства вишкова производних капацитета (и капитала), као и тзв. вољне незапослености радника.

Висока незапосленост доводи до смањивања ефикасности друштвене производње и слабљења њене конкурентне способности. Помоћ незапосленим мора се смањивати, пре свега путем повећања запослености. Држава при томе мора имати активну улогу.

6. Повећање незапослености погоршава положај привреде, па и запослених радника. Но, снижавање зарада није основни услов остваривања веће запослености. Исто тако, оно није битан услов смањивања инфлације. Кретање зарада мора да буде усклађено са кретањем продуктивности рада. Ако не би било у складу, односно ако би зараде заостајале за порастом продуктивности рада – то би сужавало тражњу и тржиште и, са своје стране, доводило до промена односа у расподели домаћег бруто производа.

КЉУЧНИ ПОЈМОВИ

1. Привредна структура; 2. Привредни раст; 3. Стопа привредног раста; 4. Коефицијент привредног раста; 5. Минимални привредни раст; 6. Уравнотежени или равнотежни привредни раст; 7. Одрживи привредни раст; 8. Екстензивни привредни раст; 9. Интензивни привредни раст; 10. Привредни циклус; 11. Рецесија; 12. Економска криза; 13. Запосленост; 14. Запосленост капацитета; 15. Запосленост радне снаге; 16. Тржиште радне снаге; 17. Легално тржиште радне снаге; 18. Бруто и нето понуда и тражња радне снаге; 19. Незапосленост радне снаге; 20. Вољна незапосленост радне снаге; 21. Невољна или стварна незапосленост радника.

ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ

1. Чиме се руководи робни произвођач код опредељивања шта ће производити, који робни асортиман?

2. Према чему се робни произвођач опредељује колико ће производити, коју робну масу?
 3. Како се робни произвођач опредељује за кога ће производити?
 4. У чему се све огледа избор робног произвођача како ће производити, и ко све утиче на овај његов избор?
 5. Које су основне тенденције кретања привредне структуре?
 6. Шта се подразумева под привредним растом?
 7. Како се утврђује привредни раст за протекли период?
 8. У чему се све огледа значај привредног раста?
 9. Како се врши пројекција стопе привредног раста?
 10. Напиши образац аналитичке пројекције стопе привредног раста!
 11. Напиши образац аналитичке пројекције коефицијента раста ДБП у његовом реалном, као и у номиналном износу!
 12. Који су основни облици привредног раста, и које су њихове основне одлике?
 13. Које су основне одлике тзв. одрживог привредног раста?
 14. Шта је то привредни циклус, које су његове две основне фазе, и како се утврђује конкретна фаза?
 15. Која фаза привредног циклуса траје дуже?
 16. Наведи основне карактеристике рецесије!
 17. Наведи основне карактеристике раста!
 18. Како се може утврдити привредни циклус у дугом року, и које би биле његове две основне фазе?
 19. Који узроци привредног циклуса имају екстерни карактер?
 20. Наведи и објасни основне узроке привредног циклуса који имају интерни карактер!
 21. Зашто се не остварује пуна или 100 процентна запосленост капацитета, као и радне снаге?
 22. Која су основна стања или облици запослености капацитета и радне снаге?
 23. Шта чини бруто понуду, а шта бруто тражњу радне снаге у једној земљи? Какво је њихово кретање у времену?
 24. Шта чини нето понуду, а шта нето тражњу радне снаге у једној земљи? Какво је њихово кретање у времену?
 25. Поред понуде и тражње, тржиште радне снаге чине и извесне институције. Које су то институције и која је њихова основна улога?
 26. Како се израчунава стопа незапослености радне снаге у датом моменту? Напишти образац!
 27. Како се израчунава очекивана стопа незапослености радне снаге на крају извесног периода? Које су то основне промене на страни незапослених, а које на страни запослених радника?
-

28. Који су основни узроци тзв. вољне незапослености радника?
29. Који су облици и узроци невољне или стварне незапослености?
30. Какав је, према економској теорији, однос запослености радне снаге и инфлације у једној земљи?
31. Како се превазилази незапосленост према кејнсијанцима, а како према монетаристима?
32. Како се смањује вољна незапосленост радника?
33. Како се смањују поједини облици невољне или стварне незапослености радника?
34. Која је суштина помоћи незапосленим уз тзв. негативни порез на доходак који већ имају?

ЗАДАЦИ ЗА ВЕЖБАЊЕ И ПРОВЕРУ ЗНАЊА

1. Домаћи бруто производ једне земље у три узастопне године износио је: 10.090, 10.000 и 10.400.

Израчунај износ и стопу привредног раста у задњој години!

2. Током године, у друштвеној производњи утрошено је 300 радних часова, а остварена продуктивност рада је 50. У наредној години очекује се повећање утрошених радних часова за 10% и продуктивности рада за 2%.

На основу ових података, а под претпоставком нулте инфлације – израчунај износ и стопу привредног раста у наредној години!

3. Једна земља очекује да ће наредне године повећати број утрошених радних сати (на бази повећања броја запослених) за 1% и продуктивност рада за 2%, а да ће инфлација износити 4%. Такође, очекује да ће се продуктивност рада у светској привреди повећати за 3%.

На основу наведених података, израчунај за ову земљу у наредној години стопе минималног и развојно уравнотеженог привредног раста!

4. Индекси раста ДБП у земљи по кварталима једне године били су: 105 у првом кварталу, 106 у другом кварталу, 101 у трећем кварталу и 98 у четвртом кварталу. Индекси су утврђени на основу остварења у истом периоду (кварталу) прошле године.

На основу управо наведених података укажи на појаву и фазу привредног циклуса у току године!

5. Индекси раста у једној земљи по годинама били су следећи:

Врста индекса	Вредности индекса по годинама			
	2005.	2006.	2007.	2008.
ДБП	105	105,4	106	98,9
РУПР	107	106	105	104
МПР	101,5	101,2	101	101

На основу ових података, укажи за сваку годину појединачно на карактеристичну фазу динамике привредног раста!

У ком периоду је привредни раст био инфериоран?

Које године је привредни раст био супериоран?

6. У једној земљи, на крају године број незапослених је 100, а запослених 900.

Израчунај стопу незапослености радне снаге одмах на почетку следеће године!

7. У једној земљи, на почетку године број незапослених је 100, а запослених 900. У току године, очекују се следеће промене радне снаге: нове пријаве незапослених (ПН) 20, новозапослени укупно (З) 50, новозапослени путем промене запослења односно послодавца (ПЗ) 10, откази на послу (О) 25, као и пензионисани радници (ПР) 15.

На основу ових података, израчунај стопу незапослености радне снаге на крају године!

8. У наведеној табели, у другој и трећој колони, израчунај скалу износа помоћи за дату категорију незапосленог радника, као и скалу износа дохотка са износом помоћи – по методи тзв. негативног пореза на доходак – ако је дефинисани износ помоћи 1.000 евра.

Доходак пре добијања помоћи (€)	Износ помоћи (€)	Доходак по добијању помоћи (€)
0		
500		
1500		
2000		

Глава III

НОВАЦ И РАЗМЕНА

1. Новац

1. 1. Новац и његове основне функције

(1) Новац је средство које служи као општи еквивалент у размени на територији једне земље. Он омогућава и поједностављује робни промет. Дефинише се, најчешће, као ... „ свако опште прихваћено средство плаћања добара и услуга или у отплати дугова.“²⁶⁾

Најпре, као новац коришћене су оне робе које су на одређеним подручјима биле посебно цењене (стока, пшеница, коже, платно, оружје и др.). Са развојем тржишта злато се све више прихвата као једини робни облик новца. Томе је допринео скуп његових особина које нису биле својствене и другим робама, а чиниле су га најпогоднијим средством за размену. У том скупу најчешће се наводе: његова једнородност, делљивост, трајност, кованост, преносивост, постојаност вредности и довољност да може вршити функцију општег еквивалента у светским размерама.²⁷⁾

Са употребом злата као новца почиње период златног важења или стандарда. Плаћање је најпре вршено нестандардизованим тежинским јединицама. Ширење тржишта и обима промета, као и појава државе, доводе до јединствене новчане јединице – монете. Први метални ковани новац потиче из средине седмог века пре нове ере. Јавља се најпре у Лидији, грчкој области око града Смирне (који се сада налази у Турској).²⁸⁾

Монета је златни ковани новац издат према законским одредбама – у одређеном изгледу, одређеној тежини и одређеној финоћи. Тежина се одређује на основу ковничког паритета, који представља однос одређене количине чистог злата (нпр. једног килограма) и броја златника који се из те количине кује. Финоћа означава однос злата и неплеменитих метала у златницима. Изражава се у промилима или у каратима (1 карат = 1/24 злата). Од про-

26) Frederic S. Mishkin: *Monetarna ekonomija, bankarstvo i finansijska tržišta*, Data Status, 2006, str. 8.

27) Види, др Јован Петровић: *Политичка економија*, Просвета, Ниш, 1987, стр. 86. и 87.

28) Види, нпр. „*Економски магазин*“, Београд, бр. 70/2001, стр. 20.

писане тежине и финоће дозвољава се извесно одступање, које обично износи до 3 промила. Приликом издавања златног кованог новца јавила се потреба његовог легирања (израде уз додатак неплеменитих метала). Пре свега, да би се златници заштитили од хабања.

Златно важење или златни стандард, поред монете, карактерише и широка употреба банкнота. Банкнота је папирна новчаница која има карактер признанице на депоновану количину злата у банци. Она је конвертибилна, тј. заменљива за ту количину злата по жељи власника.

До слома и напуштања златног стандарда дошло је пре свега из следећих разлога. Прво, због одлива злата из појединих земаља услед велике и према производњи несразмерне потрошње (у време ратова и друштвених преврата, природних непогода, расипништва и др.) Друго, због неопходности да сума злата расте у мери повећања обима друштвене производње, ако се жели стабилна куповна моћ новчане јединице. Зашто би људи знатан део друштвеног фонда рада трошили за производњу злата? Односно, зашто би у ту сврху трошили све већи део тог фонда, с обзиром да су извори злата све сиромашнији? И треће, зато што флукуације цене злата на домаћем и светском тржишту доводе до повећања или смањења количине новца у оптицају и до привредних поремећаја у једној земљи.

Овај стандард почео је да се распада за време Првог светског рата. Потпуно је напуштен тек после Другог светског рата, тачније 1971. године (када је укинута конвертибилност долара као основне светске валуте). Уместо робног новца (злата) појављује се неробни. За увођење чисто папирног важења (стандарда) био је потребан одговарајући ауторитет, какав је имала држава. Поред тога, био је потребан и одређени степен развијености њених економских функција.

Данас, по основној дефиницији, новчана маса састоји се из две врсте новчаних средстава. Прво, из готовог или ефективног новца. И друго, из депозита по виђењу који се налазе на чековним рачунима. То су, једном речи, средства која се могу непосредно употребити за плаћање.

Готов или ефективни новац чине ситан и папирни новац. Ситан новац се кује од неплеменитих метала јер има највећу брзину обрта и најбрже се хаба. Има малу номиналну вредност и служи за ситнија плаћања. На пример, у случају роба мале вредности, као и у случају роба које се могу делити и куповати у малим количинама. Поред тога, он омогућава плаћање већих сума папирним новцем, тако што служи за доплату или враћање кусура. Номинална вредност папирног новца (која је на њему уписана) много је већа од реалне вредности коју има.

Депозити по виђењу јесу суме новца уложене у банке (и друге финансијске институције) и укњижене на одређене рачуне улагача, које се могу подићи у сваком моменту. Са таквог рачуна власник путем одређених ин-

струмената (чекова, вирмана, меница, платних картица и др.) може вршити плаћања без употребе готовине тј. ефективног новца.

У укупној новчаној маси депозити по виђењу учествују најчешће са више од 80%. Ефективни новац користи се највише код исплата зарада радницима. Такође, и за готовинска плаћања у трговини на мало.

Постоје и шире дефиниције новчане масе. Према њима, новац чине и друга средства. Реч је овде о ороченим депозитима у националној валути, као и о страном новцу, који се лако или теже и уз мањи или већи трошак могу конвертовати у готовину или у депозите по виђењу.

(2) Има више функција новца, које скупа одређују његову суштину. Према неким од тих функција се и дефинише. Данас, он пре свега служи: за мерење и обрачун вредности (а), као средство размене и плаћања (б), као средство држања и чувања имовине тј. богатства (в) и као капитал (г).

(а) Новац се користи као универзална јединица мере различитих добара. То јест, као средство мерења и обрачуна вредности свих роба, те разних обавеза и потраживања. Да би вршио ту функцију, неопходно је у свакој земљи, која има монетарну власт, утврдити новчану јединицу. А поред тога, и одговарајућу куповну моћ ове јединице.

У свету се користи више новчаних јединица (динар, круна, фунта, долар и др.). Њихови називи одређују се према различитим основима. На пример, реч динар потиче од назива римског сребрног новца *denarius*.²⁹⁾ У једној земљи, новчана јединица се утврђује законским путем.

(б) Новац је средство размене јер се роба размењује за одређену количину новца. Продавац за тај новац може купити било коју другу робу. Процес размене у општем случају показује израз $P_1 \rightarrow H \rightarrow P_2$. Овде имамо две фазе – фазу продаје ($P_1 \rightarrow H$) и фазу куповине ($H \rightarrow P_2$).

Појава новца као посредника у размени створила је могућност поређења у репродукцији. Реч је о могућности неподударна куповине са продајом: по количини, месту и времену. Купац који је продао робу и за њу добио одређену суму новца – не мора тај новац у целини утрошити за набавку других роба, не мора га потрошити на истом тржишту и не мора га одмах употребити за набавку других роба. Све то може довести до прекида континуитета појединих фаза репродукције и опадања привредне активности.

Као платежно средство новац служи приликом плаћања робе. Такође, и приликом плаћања пореза и других обавеза.

Исплата робе и њена испорука временски се не поклапају. Плаћање се врши посебно. Ако се нека роба плаћа одмах, или ако тај рок није уговорен, уобичајено је да се исплата врши у одређеном периоду (најчешће за 8

²⁹⁾ Види, *Економска енциклопедија I*, Савремена администрација, Београд, 1984, стр. 976.

или 15 дана). Потписивањем документа о пријему робе купац преузима обавезу да је у том року плати. У извесним случајевима, врши се плаћање робе унапред. Такође, извесне робе се често продају са одложеним роком плаћања (на кредит, који се враћа сукцесивно или одједном).

Непоклапање испоруке и плаћања робе ствара могућност поремећаја и прекида у процесу репродукције. Ако купац који је преузео робу не буде у стању да је плати у одређеном року, продавац ће се наћи у тешком положају. Пре свега, неће моћи да нормално обавља своју делатност, да измирује своје обавезе, да остварује очекиване пословне резултате итд.

(в) Новац служи и као средство за држање и чување богатства. Јер, у односу на друге облике имовине има највећи степен мобилности. Он се најбрже и најлакше може претворити у материјална потрошна добра, у капитал или искористити за плаћање пореза и разних обавеза.

Богатство у новчаном облику најчешће се поверава банкама, где је евидентирано на различитим рачунима својих власника. Преко њих се оно ставља у промет. То јест, нуди на тржишту зајмовног капитала.

Ову функцију има углавном новац код становништва и државе. Становништво новац држи и чува пре свега у облику штедних депозита (код банака). А у време друштвених поремећаја, чува га и у облику готовине (у домаћинствима). Држава чува новац пре свега у облику златно-девизних резерви, при чему њихов значајан део држи у иностраним банкама и у иностраним хартијама од вредности.

(г) Новац који се налази у власништву привредних организација (на њиховим рачунима у пословним банкама) функционише као капитал. Преко основног (текућег) рачуна он улази у кружни ток ради остваривања добитка.

1. 2. Куповна моћ новца и њене промене

(1) За време златног стандарда, куповну моћ новчане јединице одређивало је мерило цена. Под овим изразом подразумевала се количина злата коју новчана јединица садржи у себи (у случају монете) или коју представља (у случају банкнота). Мерило цена утврђивано је законом.

Данас, у доба папирног стандарда, новчана јединица је представник неке количине робне масе (друштвеног производа), односно количине текућег и опредмећеног рада садржаног у тој количини робне масе. Ова робна маса односно количина рада у тој маси не може се стварно израчунати. Куповна моћ новчане јединице је орјентациона величина, која зависи од количине новца у оптицају. На то, колика ће бити – утичу практични разлози. Пре свега, она треба да омогућава новчаној јединици да ефикасно служи као средство обрачуна. Несме бити мала, јер ће се у обрачуну користити велики бројеви (са много цифара). Такође, јер ће се у промету наћи велика физичка

маса готовог новца (што поскупљује новчани промет). Али ни велика, јер ће отежавати готовински промет. Ако је куповна моћ новчане јединице сувише мала, онда новац не може вршити своје функције (што се показало у земљама где је инфлација била изразито висока).

Са временом, под утицајем инфлације куповна моћ новчане јединице стално се смањује. У том процесу, а из наведених разлога, она се повремено повећава. И то, путем деноминације и замене новчаних апоена, као и прерачунавања цена (и вредности), обавеза и потраживања.

(2) Промене куповне моћи новца у вези са његовим коришћењем у једној земљи познате су под именом: инфлација (а) и дефлација (б).

(а) Инфлација је појава смањења куповне моћи новца у једној земљи. Огледа се пре свега у порасту цена. Но, може бити присутна и када се цене не мењају. У овом случају, постоје различити притисци на цене и долази до погоршавања услова продаје. Према томе како се испољава, можемо је дефинисати двојачко – као појаву раста цена и као појаву вишка платежно-способне тражње у једној земљи.

Равнотежу цена одликује успостављени паритет и непроменљиви општи ниво цена. Ако је раст понуде новца једнак расту обима друштвене производње (реалног ДБП), а тражња за новцем не одступа од његове понуде – нема разлога за раст цена у општем случају. При томе, има само повећања цена код производа где се продуктивност рада повећава испод просека у укупној (друштвеној) производњи, као и смањивања цена у супротном.

Ипак, равнотежа цена је тешко остварљива. Чак и у случају оствареног паритета цена, у једном моменту, има појава нарушавања од стране монопола. Затим, већа понуда од тражње новца – ако се одмах не реагује – резултира у порасту цена, које су даље нееластичне наниже. Због тога се уместо равнотеже програмира стабилност цена, под којом се у теорији најчешће подразумева инфлација до 4% годишње. Централна банка Европске уније рачуна, на пример, са стопом од 2%.

До инфлације доводе многи фактори. Најчешће, то су: 1) несразмерно повећање количине новца у оптицају, 2) прекомерна потрошња, 3) смањење производње и понуде на тржишту, 4) диспаритет цена, 5) повећање цена увозне робе, 6) повећање брзине новчаног оптицаја, 7) инфлациона очекивања робних произвођача, те 8) инфлациона политика државе.

Количину новца у промету треба повећавати сразмерно расту обима друштвене производње. Ако се она повећава брже, један део новчане масе остаје без робног покрића. То значи да је сада новчана јединица представник мање количине (текућег и опредмећеног) рада утрошеног у друштвеној производњи и да је њена куповна моћ мања. Пораст цена је нужност.

Прекомерну потрошњу можемо посматрати пре свега као прекомерну буџетску и прекомерну личну потрошњу. Буџетска потрошња је преко-

мерна у случају буџетског дефицита, тј. када су буџетски расходи већи од буџетских прихода. Ако се дефицит буџета финансира путем емисије и продаје државних обвезница, он краткорочно нема за последицу раст цена. О прекомерној личној потрошњи говори се када је стопа повећања зарада већа од опште стопе раста продуктивности рада. Прекомерна потрошња је потрошња без покрића, па резултира у повећању цена.

Смањење производње и понуде резултира у мањој робној маси на тржишту. Уз дату суму новца у оптицају, ово доводи до пораста цена. Лична и друштвена потрошња су у значајној мери иреверзибилне; оне углавном задржавају свој ниво без обзира на опадање привредне активности, тако да се јавља и прекомерна потрошња.

Паритет цена постоји ако су тржишне цене производа једнаке њиховим равнотежним ценама. А диспаритет, ако су тржишне цене код једних производа веће од њихових равнотежних цена, док су код других мање. У случају диспаритета, робни произвођачи који су у неповољнијем економском положају врше повећање цена својих производа. Тако се испољава тежња да се паритет цена поново успостави.

Увозне робе постају скупље најчешће из два разлога: због промене паритета цена на светском тржишту и због девалвације националне валуте. Како поскупљење увозне робе утиче на цене у једној земљи? Када су у питању средства за производњу – сировине, енергенти, резервни делови и слично – произвођачи ће имати веће трошкове, које уграђују у цене својих производа. Међутим, када су у питању робе намењене непроизводној потрошњи, њихове цене биће веће од цена истих или сличних производа из домаће производње. У овом случају, произвођачи у земљи подижу цене својих производа да би их изједначили са ценама увезених роба.

Већа брзина обрта новца доводи краткорочно (ако централна банка не интервенише) до повећања његове суме у промету, те до повећања цена. Дугорочно, пак, омогућава робни промет са мањом новчаном масом. Број обрта новца повећава се са реформом робног и платног промета, коју држава спроводи да би смањила прометне трошкове. На пример, у случају: преласка са месечне на петнаестодневну исплату зарада, увођења могућности компензација потраживања, повећања финансијске дисциплине, промене и унапређења инструмената и начина плаћања, итд.

Инфлациона очекивања робних произвођача (као и прометних организација) доводе до тога да се цене повећавају без стварних основа. Наиме, да би избегли евентуално обезвређивање уложеног капитала, они за очекивани износ (процент) инфлације повећавају цене својих роба.

Инфлационистичку политику државе имамо, на пример, у следећим случајевима. Прво, када она путем примарних кредита централне банке решава различите проблеме (нарочито, врши покриће буџетског дефицита и

обезбеђује средства појединим привредним и другим организацијама за покриће губитака и за инвестиције). Друго, када врши уједначавање економског положаја произвођача и делатности тако што им повремено одобрава да повећавају цене у различитој мери. Треће, када омогућава финансијску недисциплину. Рецимо, тако што у споровима више штити дужнике него ли повериоце. Четврто, када занемарује стабилност одређених величина које представљају услове привређивања, као што су: зараде радника, стопе пореза и доприноса, девизни курс и др. Пето, када не уочава различита инфлациона очекивања или не доприноси да се она смањују и нестају. И шесто, код повећања стопа пореза и доприноса односно повећања учешћа друштвене потрошње у расподели домаћег бруто производа. У свим овим случајевима инфлација се генерише у значајном износу.

Инфлационистичка политика јесте и изражавање ценовне стабилности растом општег нивоа цена 0 до 2 или 3% годишње. Програмирањем ове стопе као једног од макроекономских циљева, независно или заједно са централном банком, извршна власт обезбеђује инфлаторно финансирање једног дела јавне потрошње. Реч је овде о захватању тзв. инфлационог пореза. На кредите које централна банка одобрава држави не обрачунава се стопа инфлације, тј. они се не индексирају. Приликом њихове отплате, враћа се реално мањи износ, а држави остаје тзв. инфлациони порез.

Управо приказане политике нема само у случају када се програмира непроменљивост општег нивоа цена, тј. када се количина новца у оптицају повећава у мери раста реалног домаћег бруто производа.

У теорији и пракси, облици инфлације утврђују се према различитим основима.³⁰⁾ Најчешће, према: интензитету, дужини трајања, облику испољавања, факторима који је условљавају, као и обухватности роба и делатности у једној земљи. Нас овде интересују само облици инфлације у вези са првим поменутиим основом.

Према интензитету испољавања разликујемо три облика инфлације: ниску или пузајућу, средњу и високу.

Ниску инфлацију карактерише годишњи раст цена до 4%.³¹⁾ Ова стопа знатно је нижа од опште профитне стопе. Према томе, омогућава пословање према економским принципима и критеријумима; тзв. економија обима долази до пуног изражаја. Међутим, она умањује куповну моћ новчане јединице. (На пример, инфлација на годишњем нивоу од 2% преполовљава куповну моћ националне валуте за 35 година, а од 4% за скоро 18 година.) Због тога, долази до обезвређивања доходака, као и активе која се налази

30) Види, нпр.: *Инфлација* (збирка чланака и студија страних и домаћих аутора), Информатор, Загреб, 1965, стр. 16.

31) У највећем броју случајева инфлација се сматра ниском или умереном (пузећом) када се креће у интервалу 0 до 4% годишње. Види о томе, Исто (13), стр. 8.

или исказује у новчаном облику. Такође, и зајмова који се не индексирају. Ниска инфлација се израчунава у односу на исти период у протеклој години.

Средњу инфлацију одликује годишњи раст цена 4 до 50 %. Она још брже умањује куповну моћ новчане јединице. (Тако, инфлација на годишњем нивоу од 7% преполовљава куповну моћ националне валуте за 10 година, од 15% за 5 година, а од 50% за нешто више од 1,5 године.) Израчунава се у односу на исти период у протеклој години (као годишња инфлација) и у односу на протекли месец (као месечна). Инфлацији у односу на протекли месец 1 до 6% одговара инфлација на годишњем нивоу 13 до 100%. Конкретније, овде важе следећи односи:

месечна инфлација од	1%	2%	3%	4%	5%	6%
= годишња инфлација од	13%	27%	43%	60%	80%	100%

Средња инфлација јавља се, пре свега, када држава води интензивнију политику контролисане инфлације. То јест, када путем диференцираног повећања цена усклађује економски положај појединих делатности и када повремено покрива дефиците примарном емисијом новца без реалног покрића. Она је уграђена у основне токове привредног и друштвеног живота: врши се годишње или месечно компензаторно повећање зарада и других личних примања (1); у значајној мери, стопа инфлације укључује се у каматну стопу (2); спроводи се годишња ревалоризација основних средстава (3); повећава се количина новца у оптицају према програмираној стопи инфлације (4) ... Држава спречава повећање њеног интензитета, односно појаву високе инфлације, углавном тако што: цене многих производа одређује или држи под контролом (1); увећава и користи залихе у фонду материјалних резерви (2); ограничава количину новца у оптицају и разне шпекулативне трансакције на тржишту (3) ...

Одбрамбени механизам од инфлације, поред осталих, јесте и држање увећаних залиха у привреди и код становништва.

Утицај средње инфлације на ефикасност привређивања и на друштвено-економски развој је неповољан. Она води у стагнацију. На њеном удару су највише штедни улози и новчани фондови. Каматна стопа не обезбеђује очување њихових реалних вредности. Због тога се они повлаче и користе у шпекулативне сврхе. Средства за инвестиције су недовољна. Потрошачки кредити су ограничени, а привреда се кредитира више краткорочно и наменски. У таквим условима, привредни раст је доведен у питање. Поред тога, када је стопа инфлације већа од опште профитне стопе, економија обима не долази до изражаја; приход и профит се лакше повећавају шпекулативно.

Годишњи раст цена по стопи већој од 50% указује на високу инфлацију. Таква инфлација настаје услед потпуно погрешне или недефинисане

економске политике у земљи. Такође, и када држава настоји да релативно брзо поништи нагомилани унутрашњи дуг и разне дубиозе. Велики унутрашњи дуг, нагомилан у време мира или рата, захтева изузетно високе порезе ради отплате и сервисирања. Овај дуг као и дубиозе, представља велики терет који спутава производњу и развој. Путем високе инфлације он се смањује и поништава. Међутим, цена је изузетно висока. Јавља се вишегодишње неповерење штедиша у банке и монетарне власти. Затим, разни новчани фондови остају празни, обезвређују се дугорочне обавеза и потраживања и сл.; са новчаном акумулацијом и увећањем износа ових фондова треба почети од нуле. Задуживање земље у иностранству постаје неизбежно.

Најизраженији облик високе инфлације је тзв. хипер-инфлација. Код ње се пораст цена рачуна дневно, у односу на претходни дан. Има схватања да овај облик високе инфлације карактерише месечно повећање цена за више од 50%.³²⁾ Дневној инфлацији од само 1% одговара годишња инфлација од 3780%. У нашој земљи, она је била присутна 1992/1993. године. У случају хипер-инфлације новац престаје да врши своје функције и постаје „врућ кромпир“ од кога сви настоје да се што пре ослободе.

У време златног стандарда, тј. до велике економске кризе 1929 – 1933. године, раст цена доводио је до оживљавања производње. Сада, у време папирног важења, повећање цена има супротно дејство. Процес истовременог опадања привредне активности и раста цена назива се стагфлацијом.

Инфлација се мора онемогућавати и елиминисати из привредног живота, јер има низ негативних последица. Тако, она: умањује интерес произвођача да повећавају продуктивност и економију рада; наводи их на погрешан избор области инвестирања, због диспаритета цена; обезвређује њихову имовину, тј. капитал; омогућава преливање вредности и остваривање економских разлика мимо рада, код привредних субјеката и грађана; те, доводи до опадања обима привредне активности и незапослености. У крајњем случају, она руши схватања општих вредности и принципа у друштву, што води промени друштвено-економског уређења.

(б) Дефлација је појава супротна инфлацији. Дешава се у следећим случајевима. Прво, када код произвођача нагло спласну инфлациона очекивања. Друго, када једна земља са значајним суфицитом платног биланса изврши ревалвацију своје валуте. (То приморава произвођаче да смањују цене својих производа како не би изгубили своје иностране купце.) И треће, када дође до смањења или укидања извесних пореза ради поспешивања производње и запослености.

Понекад и природни услови могу условити пад цена. На пример, обилан род у пољопривреди може довести до пада цена житарица. Или, вео-

³²⁾ Види, Исто (13), стр. 8.

ма повољни хидролошки услови могу имати за резултат појефтињење електричне енергије. Све то одражава се и на општи ниво цена, тј. може значити смањивање очекиване стопе инфлације.

Утицај дефлације на привредни живот требало би да буде позитиван. Пре свега, у смислу повратка произвођача продуктивности и економији рада. Затим, и у смислу јачања своје конкурентне способности.

1. 3. Утврђивање и повећање количине новца у оптицају

На то, како се израчунава количина новца у оптицају – указала је квантитативна теорија новца. Као зачетник ове теорије наводи се меркантилиста Жан Боден, који је у другој половини 16. века изложио схватање да је општи ниво цена (Ц) одређен односом масе новца у оптицају (Н) и количина роба у промету (Р): $Ц = Н / Р$. Ово схватање допунио је у 17. веку Џон Лок. Он указује да на масу новца у оптицају утиче и брзина његовог обрта (О). Са том допуном наведени образац има следећу нотацију: $Ц = (Н \times О) / Р$. Множењем леве и десне стране у овом обрасцу са количином роба у промету (Р) добија се тзв. квантитативна једначина размене:³³⁾

$$P \times C = H \times O.$$

Почетком 20. века Ирвинг Фишер излаже другачији садржај леве стране ове једначине. Уместо количине роба у промету и општег нивоа цена ($P \times C$), он предлаже продате количине роба по њиховим текућим ценама ($p_1 \times k_1 \times c_1$) + ($p_2 \times k_2 \times c_2$) + ... + ($p_n \times k_n \times c_n$). То јест, предлаже тзв. суму робних цена (СРЦ), која изражава домаћи бруто производ (СРЦ = ДБП).

Образац за израчунавање количине новца у оптицају (Н) утврђује се на основу приказане квантитативне једначине размене, у два облика:

$$H = \frac{СРЦ}{O}; \quad H = \frac{СРЦ}{O} - ОН + ДН - К.$$

Где су: ОН – одложене наплате за наредни период (роба продата на кредит), ДН – доспеле наплате дуговања из претходног периода; К – компензације, тј. износи дуговања и потраживања која се међусобно пребијају.

Првим образцем израчунава се потребна количина новца као средства размене. (Код сваке размене врши се истовремено плаћање робе.) А

³³⁾ Види, нпр. Александер Бајт: *Основе економске анализе и политике*, Информатор, Загреб, 1979, стр. 332.

другим, ова количина новца као платежног средства.

Код златног стандарда, постоји аутоматизам у регулисању количине новца у оптицају. Насупрот маси роба у промету (и рада садржаног у тој маси) стоји одређена количина злата, она количина за чију производњу је утрошено исто толико рада. Ако се претпостави да као новац функционише злато, као и да су величине (P) и (O) у једначини размене константне – произилази да цене расту када се повећава количина новца у оптицају, а опадају када се она смањује. Другим речима, произилази да се куповна моћ новца мења у зависности од његове количине у оптицају, што је у супротности са теоријом радне вредности.

К. Маркс је критиковао схватање присталица квантитативне теорије новца (међу њима и Д. Рикарда) да се цене периодично дижу или падају јер се у оптицају налази више или мање новца. То јесте логички закључак, ако би се сва количина злата у једној земљи налазила у оптицају (што су присталице наведене теорије управо сматрале). Међутим, сва та количина није у оптицају. Један део служи као резервоар блага. То је управо оно што омогућава да се новчана маса шири или скупља, а да се њена куповна моћ због тога битно не мења већ остаје иста.

У случају златног кованог новца, његова количина у оптицају регулише се аутоматски. Ако дође до повећања количине новца у промету, цене роба расту (па и злата у полужном облику, као робе) а куповна моћ монете опада. Власници новца носе златнике на топљење јер је 1 кг злата у полужном облику скупљи од 1 кг злата у облику монете. Супротно се дешава ако због смањења количине новца у промету дође до повећања његове куповне моћи. Сада, власници злата носе полуге у ковницу да би добили златнике, јер 1 кг злата у облику монете у размени више вреди од 1 кг злата у полужном облику. (При томе, они само плаћају трошкове топљења и ковања.)

Када се у промету користе банкноте (уместо златника), процес је следећи. Са повећањем количине банкнота у оптицају цене роба (па и злата у полужном облику, као робе) расту, а куповна моћ новца опада. Њихови власници носе их у банку и мењају за злато. У супротном, власници носе злато у банку и депонују га да би добили банкноте.

Регулација количине новца у оптицају код папирног стандарда не врши се аутоматски. Врши је пре свега централна банка, која у првом реду брине о стабилности куповне моћи новчане јединице. При томе, она полази од својих овлашћења и надлежности, као и од привредних кретања и утврђених макроекономских циљева.

Повећање количине новца у оптицају условљено је повећањем обима друштвене производње. Ако је повећање новчане масе једнако повећању реалног износа домаћег бруто производа (ДБП), понуда новца је равнотежна. Међутим, износ ДБП утврђује се *ex post*, или се процењује уз могуће грешке

– тако да се понуда новца одређује и дозира не према стварној, него према пројектованој и очекиваној годишњој стопи привредног раста. Насупрот одређеној понуди и њеној стабилности, тражња за новцем подложна је извесним флукуацијама и нестабилности. Када су ове две величине једнаке, говори се о њиховој равнотежи. Међутим, често се јављају значајна одступања тражње која резултирају у неравнотежи.

О стабилности понуде и тражње новца може се говорити у случају када тражња за новцем одступа од понуде највише у мери програмиране стопе тзв. пузајуће инфлације, до 4% на годишњем нивоу. Одступање тражње за новцем јавља се под утицајем више фактора. То су, углавном, промене: динамике обима друштвене производње, цена активе, каматних стопа, брзине новчаног оптицаја, као и инфлације.

Новац у оптицају служи и за обављање неробног промета, који се одвија упоредо са робним. Због тога је његова сума увећана (изнад оне која је потребна за обављање само робног промета). Повећање робног и неробног промета мање-више је сразмерно.

1. 4. Методи регулације количине новца у оптицају

У робноновчаној производњи и новац је роба која се нуди и тражи на тржишту, где га углавном има довољно. (Чак, и преко потреба привреде, с обзиром да се све више издваја и чува као елеменат богатства.) Он се концентрише у пословним банкама. Новац на жиро рачуну банке чине пре свега депозити на чековним рачунима њених поверилаца. Свака привредна организација обавезна је да наплате врши безготовински. Такође, и све исплате осим зарада радника и ситних рачуна у вези са хитним потребама. Касену готовину може држати у малом износу који је одређен као благајнички максимум. Ово важи и за сваку непривредну организацију (установу). Са тим, токови новца су транспарентни, а његова маса је позната.³⁴⁾

Прикупљена новчана средства пословне банке пласирају на тржишту у већем износу, пре свега путем кредита. Да би била ликвидна, тј. да би у сваком тренутку могла да изврши платне налоге својих депонената, она мора да чува само део прикупљених средстава. Тај део показује се у пракси, али га централна банка у извесној мери увећава и прописује у релативном износу као обавезну резерву. Ако је нпр. износ резерве 20% и ако је сума прикупљених новчаних средстава у банци 1.000.000 динара, она може пласирати 5.000.000 (ако нађе клијенте, зајмопримце) што ће резултирати у по-

³⁴⁾ Посебан проблем представља готов новац код становништва, који се чува у домаћинствима. Он погодује нелегалној привреди. Веома се тешко утврђује. Централна банка над њим нема контролу као над депозитним новцем. Због тога свакојачко настоји да га сведе на што мању меру.

већању новчане масе за 4.000.000 динара.

Друге финансијске организације, које нису пословне банке – штедно-кредитне задруге, фондови и специјализоване банке – не врше креирање новца. Оне могу пласирати једино суму прикупљених средстава (фондови и специјализоване банке). Односно, ту суму умањену за износ обавезне резерве (штедно-кредитне задруге).

Пласман новца на тржишту не врши се само путем депозита и кредита, него и купопродајом каматоносних хартија од вредности (благајничких и комерцијалних записа, обвезница и других).

Изузетно, ако се не може набавити на тржишту, новац обезбеђује (тј. емитује) централна банка путем примарног кредита.

Регулацију количине новца у оптицају врше монетарне власти преко централне банке. Та активност централне банке није независна од привредних кретања и обима запослености, с обзиром да новац има робно покриће. Она држи монетарни дизајн који по потреби затеже или попушта и тиме штити куповну моћ новчане јединице. Најважнији инструменти које при томе користи су: операције на отвореном тржишту, политика есконтне стопе и политика обавезне резерве.

Операције на отвореном тржишту своде се на куповину и продају краткорочних каматоносних хартија од вредности од стране централне банке. Када хоће да повећа новчану масу она купује на тржишту ове хартије, тј. врши њихов есконт (у првом реду – благајничке записе пословних банака и друштвено-политичких заједница, краткорочне обвезнице и изузетно прво-разредне менице). У супротном, врши њихову продају, као и продају сопствених хартија од вредности (благајничких записа). Овај инструмент разликује се од земље до земље, нарочито у погледу папира којима се тргује.

Есконтна стопа је стопа по којој централна банка зарачунава камату на краткорочне кредите које одобрава пословним банкама (по основу залога хартија од вредности, нпр. робних меница).³⁵⁾ Политиком ове стопе централна банка утиче на обим новчаних кредита које одобравају пословне банке. Повећање есконтне стопе од стране централне банке доводи до повећања тржишне каматне стопе, те до смањења интересовања робних произвођача за кредитима. Супротно имамо у случају смањења есконтне стопе.

Политиком обавезне резерве централна банка може брзо и ефикасно регулисати количину новца у оптицају.³⁶⁾ Повећање стопе обавезне резерве доводи истовремено до смањења могућности пословних банака да одобрава-

35) Исту функцију, код регулације количине новца у оптицају, има и дисконтна стопа. То је стопа по којој централна банка одобрава камату на своје хартије од вредности. Реч је овде пре свега о њеним благајничким записима.

36) Реч је овде о обавезној резерви за депозите по виђењу. (Међутим, утврђује се и обавезна резерва за орочене депозите, која је знатно мања, као и политика ове резерве.)

ју својим клијентима новчане кредите. Супротно се дешава у случају смањења ове стопе. Претпоставимо да сву обавезну резерву пословна банка држи код централне банке у облику депозита. Ако се повећа стопа обавезне резерве, пословна банка мора уложити код централне банке додајни износ депозита на име ове резерве, чиме се смањују средства на њеном жиро рачуну. Док, ако се обавезна резерва смањи, пословна банка ће повући део наведеног депозита и тиме увећати расположива новчана средства. Инструмент обавезне резерве централна банка не користи често, јер је то драстична мера (у случају повећања обавезне резерве, банка често мора да откаже један број већ закључених уговора о кредиту или да их редукује).

Сваки кредит централне банке јесте примарни кредит којим се врши емисија новца. У првом реду, она одобрава кредите пословним банкама (есконтних кредита и кредита за ликвидност). На износе тих кредита наплаћује камату. Но, пошто није профитабилна организација, ову камату уступа држави за покриће буџетских расхода. Затим, одобрава кредите држави (за покриће привремених дефицита у буџету, као и ванредних расхода у случају рата, разних непогода и слично).

Посебан значај имају есконтни кредити. Робни произвођач, ако жели да повећа обим производње, мора узети додајна средства тј. кредит од пословне банке. Њој уз уговор о кредиту даје меницу којом се обавезује да ће позајмљена средства вратити заједно са уговореном каматом. Ако пословна банка не може обезбедити тражена средства на тржишту, она ће их добити од централне банке путем есконтног кредита. Менице робних произвођача чине основу одобравања ових кредита.

Штампање готовог новца у централној банци јесте стварање новца у техничком (физичком) смислу, али не и у економском. То није емисија новца. Јер, када једној пословној банци затреба готовина да би исту дозначила својим клијентима за исплату зарада радника, она ће је (у случају недостатка у свом трезору) купити од централне банке. За износ купљене готовине умањује се салдо жиро рачуна пословне банке. С тим је само извршена конверзија основних елемената новчане масе.

Повећање новчане масе тј. количине новца у оптицају јавља се и у случају неизмиривања обавеза и акумулације дугова. Ова појава се мора сузбијати. Она доводи у питање монетарну политику и монетарну стабилност.

1. 5. Каматна стопа

(1) Каматна стопа је цена или накнада за коришћење туђег новца, утврђена на 100 новчаних јединица за годину дана. То је позитивна величина. Постоји више разлога што се новац не може давати на зајам без накнаде. Прво, због инфлације која обезвређује куповну моћ новчане јединице. Дру-

го, због трошкова промета новца. И треће, због извесне добити или приноса који побуђује власнике да га дају на привремено коришћење.

(2) Приликом анализе разликујемо више врста каматних стопа.

Најпре, истичемо: каматну стопу за новчане депозите, каматну стопу за новчане (и робне) кредите и каматне стопе централне банке. Каматна стопа за новчане депозите служи за обрачун тзв. пасивне камате која се исплаћује депонентима. Док, каматна стопа за новчане кредите служи за обрачун тзв. активне камате. Ова камата наплаћује се од физичких и правних лица која су узела новац на зајам у облику кредита. Најважније каматне стопе централне банке су: есконтна, дисконтна и ломбардна стопа. По есконтној стопи обрачунава се камата на есконтне кредите централне банке, по дисконтној стопи камата на њене хартије од вредности и, по ломбардној стопи, камата на кредите које централна банка одобрава пословним банкама ради повећања њихове ликвидности.

Затим, када је реч о каматној стопи за новчане депозите, те о каматној стопи за новчане (и робне) кредите – наводимо појединачну и тржишну каматну стопу. Појединачна каматна стопа је она која се обрачунава у конкретном случају, тј. коју обрачунава конкретна банка или друга финансијска организација; док, тржишна каматна стопа јесте (пондерисани) просек појединачних каматних стопа.

Може се говорити, још, о номиналној и реалној каматној стопи. Номинална је она која се јавља експлицитно у стварности, било као појединачна или тржишна. Реч је о стопи по којој се плаћа или наплаћује камата. Реална каматна стопа се добија умањењем номиналне каматне стопе за износ односно за проценат инфлације.

(3) Има више детерминанти или фактора каматне стопе по којој се обрачунава камата на зајам у облику кредита. Наводимо овде пет који, по нашем мишљењу, имају највећи значај.

Прво, на висину ове каматне стопе утичу стопе према којима се обрачунава тзв. пасивна камата. Износе стопа за обрачун пасивне камате у великој мери одређују поменуте каматне стопе централне банке.

Друго, утиче стопа банкарске марже са којом пословне банке покривају трошкове новчаног промета и остварују профит.

Треће, незаобилазни фактор је стопа инфлације. Она се, према очекиваној инфлацији, укључује у износ каматне стопе.³⁷⁾

³⁷⁾ Одступање од стварне стопе инфлације у каматној стопи често је израз спекулативних новчаних трансакција. На пример, ако је годишња стопа инфлације 10% а у каматну стопу је укључено 7%, биће већа тражња за кредитима од стварних потреба због остваривања спекулативне разлике од 3%. Док, ако је укључено више од 10%, биће, због нееластичности, незнатно смањена тражња за кредитима а банке ће остваривати у једном делу спекулативни износ прихода и профита.

Четврто, значајан утицај имају односи понуде и тражња новца у једној земљи. На пример, већа понуда новца доводи до пада каматне стопе. Док, већа тражња резултира у супротном.

И пето, на отвореном тржишту као фактор каматне стопе у једној земљи јавља се и каматна стопа на светском тржишту.

(4) Каматна стопа има вишеструки значај, који се огледа у следећем.

Прво, она је инструмент израчунавања камате, односно будуће вредности неке новчане суме која се одобрава зајмопримцу данас у облику кредита на одређено време.

Друго, служи за израчунавање садашње вредности извесног новчаног износа расположивог у будућем периоду. За једно лице 100 динара више вреди данас него ли, рецимо, после годину дана. Значи, садашња вредност 100 динара расположивих после годину дана мања је од 100. Каматна стопа је овде разлика ових вредности.

Треће, служи за капитализацију појединих врста приноса (за израчунавање њихове капиталне вредности). О томе је било речи у првој књизи.

Четврто, служи као основа за утврђивање ефикасности инвестиција у области привреде. Каматна стопа је показатељ минималне нето продуктивности капитала, нарочито капиталних инвестиција.

Пето, у функцији је усклађивања понуде и тражње новца. Повећање каматне стопе подстиче понуду новца, а ограничава тражњу. Њено смањивање има супротан ефекат. Пошто понуда и тражња новца нису савршено еластичне,³⁸⁾ и цена (каматна стопа је израз цене привремене употребе туђег капитала тј. новца) није најважније средство конкуренције, то централна банка користи и друге инструменте за регулацију његове количине у опцијају. Највећи значај имају операције на отвореном тржишту.

„Стабилност каматних стопа је пожељна јер њихова флукуација може да доведе до неизвесности у привреди и да отежа планирање.“³⁹⁾ Такође, и до неизвесности на финансијским тржиштима. Њихова стабилност, као и стабилност робних цена, у функцији су привредног раста и економије обима у једној земљи.

И шесто, користи се као инструмент за стабилизацију економских кретања и односа. Тако, на пример, у случају рецесије смањење каматне стопе подстиче инвестициону и привредну активност. Супротно, у фази просперитета, „прегрејана“ привреда се „хлади“ повећањем каматне стопе. Затим, у случају значајног дефицита трговинског и платног биланса, повећање (реалне) каматне стопе, изнад нивоа у другим земљама, може привући стра-

38) У недостатку сопствених средстава, предузећа су принуђена да користе кредите и при високим каматним стопама.

39) Исто (26) стр. 413.

ни капитал и допринети смањивању дефицита.

(5) Равнотежна каматна стопа – уопште, на комерцијалне кредите – може се одредити у смислу равнотежне робне цене. Тако, равнотежна каматна стопа била би она стопа која омогућава банкарским предузећима да надокнађују трошкове придржавајући се одређених стандарда, као и да остварују профит по просечној профитној стопи у привреди. Затим, о равнотежној каматној стопи може се говорити и у смислу величине која изједначава понуду и тражњу новца, али само када су у питању поједини (мањи) делови новчане масе. На пример, као у случају каматне стопе на дневне међубанкарске зајмове (вишка) резерви.

(6) Износ каматне стопе има тенденцију опадања. На то утичу два основна фактора. С једне стране, акумулација имовине и богатства у једној земљи изван привреде – под утицајем развоја производних снага – при чему се један део тог богатства јавља у новчаном облику. Тај новац се нуди на тржишту ради остваривања приноса у облику камате. С друге стране, све већи степен задовољавања потреба у економски развијеним земљама. Када су потребе људи задовољене у пуној мери, оне се даље могу повећавати у мери пораста броја потрошача (односно становништва). У том случају, тржиште постаје ограничавајући фактор производње, а значајан део капитала сувишан. Повећава се понуда капитала (новца) што резултира у тенденцијском опадању износа каматне стопе.

(7) Каматна стопа је нижа од профитне стопе. Такође, нижа је и од дивидендне стопе. Разлог томе је висок степен мобилности новца, тј. већи коефицијент или број његовог обрта. Према томе, кредитно финансирање важи као најјефтинији облик финансирања у једној земљи када поједини субјекти краткорочно немају довољно сопствених средстава за репродукцију и потрошњу. Међутим, банка обезбеђује свој пласман и не учествује у пословном ризику улагања која врши зајмопримац, тј. корисник кредита. Због тога предузећа често користе и друга средства.

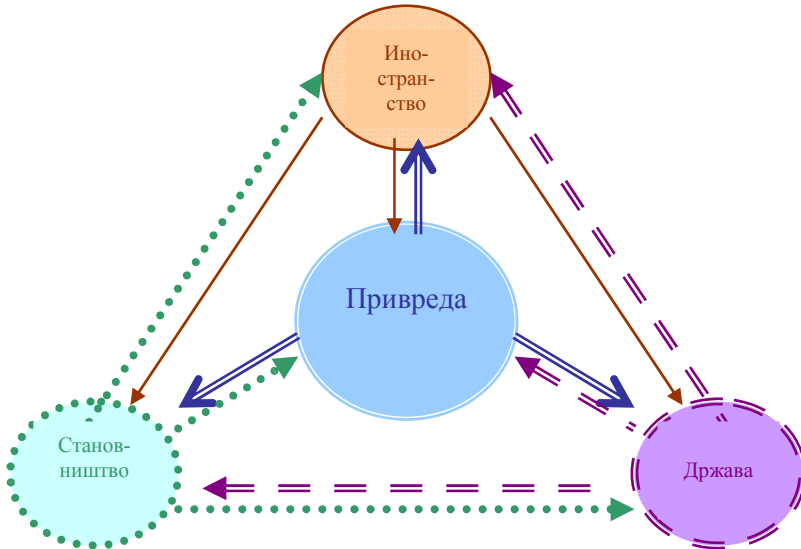
2. Размена

2. 1. Сектори и токови размене једне земље

(1) Сектори размене једне земље су области које се међусобно сусрећу на тржишту, а разликују према субјектима-учесницима у размени, као и према њиховој државно-територијалној припадности. У економској литератури наводе се следећа четири сектора: становништво (домаћинства), привреда, држава (и друге непривредне организације) и иностранство. Реч је овде о размени у ширем смислу речи. То јест, о размени роба, али и других предмета (јавних добара и имовине која мења власнике).

Овде се говори пре свега о размени између појединих сектора. Међутим, истовремено се остварује и размена у оквиру сектора (становништва, привреде, као и државе). Токови размене јесу њени правци (од једног сектора према другом). Док, обим јесте вредност размене у одређеном правцу која је остварена у јединици времена (у датом периоду).

Шему сектора и токова размене приказујемо и графички на слици 1. Она показује токове размене визуелно.

Слика 1.

Размена се остварује посредством новца. Због тога, сваки сектор мора да формира своју куповну моћ. А она се формира на основу његових давања или испорука. Давања појединих сектора, да би се међусобно и визуелно разликовала, приказана су у шеми различитим линијама: давања привреде двоструким пуним линијама; давања државе двоструким испрекиданим линијама; давања становништва двоструким тачкастим линијама; и, примања из иностранства пуним једноструким линијама.

Становништво даје (продаје и пласира) привреди неопходне ресурсе: рад, капитал и знање. То исто даје и држави. За своја давања добија новац у облику плата и доходака по основу власништва (камате, дивиденде и закупнине за изнајмљена добра).

Привреда продаје становништву робе (производе и услуге по тржишним условима) за задовољавање његових потреба. То исто продаје и држави. По том основу остварује бруто приход.

Држава обезбеђује становништву и привреди јавна добра, као и производе и услуге од општег значаја. (Општи значај имају привредна добра која битно утичу на стабилност производње и потрошње у земљи.) Поред тога, даје им наменски и новац: становништву на име пензија, социјалне помоћи и помоћи незапосленим; а привреди, на име премија, дотација, регреса, учешћа и слично. За своја давања користи буџетске приходе (базира их на тим приходима) које остварује, пре свега, на основу: пореза, доприноса, такси, царина и других врста захватања од становништва и привреде.

Данас, у време глобализације, изолација је немогућа. Иностранство је сектор размене који има све већи значај. Непосредне везе осталих сектора са иностранством су све развијеније.

Све оно што даје привреди и држави становништво даје и иностранству. То му омогућава да путује у друге земље. Односно, да тамо троши, као и да у извесној (мањој) мери набавља робе.

Држава за своје потребе набавља робе и у иностранству. Али их такође даје овом сектору (нпр. оружје и војну опрему). Затим, она држи своје девизне резерве у иностраним хартијама од вредности, даје иностраним субјектима разне концесије итд.

Привреда једне земље је у све већој мери упућена на светско тржиште. Под утицајем интернационализације капитала и производње, тј. специјализације и производне кооперације, њен извоз има све већи удео у домаћем бруто производу. Она из других земаља добија робе и ресурсе.

Међу поменутим секторима размене, централно место има сектор привреде. Величина домаћег бруто производа одређује обим размене између појединих сектора, као и обим размене у оквиру самих сектора (привреде, становништва и државе). Привредни раст се овде намеће као основно економско питање у свакој земљи.

(2) Једнакост размене између два сектора није неопходна и најчешће се не остварује. Међутим, неопходна је једнакост размене једног сектора са свим осталим секторима. Неједнакост његове размене са осталим условљава неједнакост размене осталих сектора, што најчешће има негативан утицај на економију и привредни раст.

Неједнакост размене једног сектора (са свим осталим) може се огледати у појави суфицита или дефицита. Дефицит једног сектора има свој израз у његовој задужености. При томе, он треба да се појављује као суфицит другог или других сектора.

Неравнотежа у размени појединих сектора – државе, привреде или становништва – може се јавити и у прикривеном односно противуречном облику. На пример, ако занемаримо сектор иностранства, уз задуженост привреде и становништва можемо имати равнотежу размене државног сектора. То значи да је држава гломазна и скупа, па равнотежу треба успостави-

ти редукијом и рационализацијом државног сектора. Постоје и друге могућности прикривене неравнотеже, односно прикривеног суфицита.

Дефицит је негативна појава, по тежини сразмерна његовом обиму и релативном значају. Код успостављања равнотеже у токовима размене врши се ограничавање и смањивање дефицита. У вези с тим, одређују се стандарди дефицита, који указују на одређена стања и њихову одрживост. То јест, одређују се посебно стандарди задужености становништва, привреде, државе, као и земље у целини.

Посебно је важна равнотежа у размени са иностранством. Трајни дефицит значи да је земља изгубила одговорност за сопствени опстанак и развој, односно да је ту одговорност у значајној мери препустила иностраним субјектима. С друге стране, трајни суфицит значи да она свој опстанак и развој остварује на рачун опстанка и развоја других земаља.

Поред тога, дефицит у размени са иностранством, посебно привреде и државе, поскупљује домаћу производњу. С тим, он умањује њену конкурентну способност на иностраном тржишту. Тај проблем се мора решавати да би земља задржала своје место у међународној подели рада.

Изузетно, у појединим земљама могућа је експанзија привреде и обима размене на бази неравнотеже. Реч је овде пре свега о неравнотежи укупних давања иностранству и примања из иностранства. На пример, земље извознице енергената на бази спољнотрговинског суфицита могу експанзивно да развијају своје привреде и гомилају девизне резерве. Мање-више, у истом положају налазе се и земље које остварују високе приходе од туризма.

2. 2. Примарна расподела учинка робне производње

(1) Примарном расподелом назива се расподела која се у робној производњи остварује посредством размене. Најпре, то је расподела између предузећа, делатности и региона. Израз њиховог појединачног учешћа у овој расподели је остварени бруто приход.

Предмет примарне расподеле је домаћи бруто производ (ДБП).

Два најважнија основа остваривања бруто прихода – када је реч о робним произвођачима – јесу: обим производње и реализације, као и цене. Обим сачињавају количине произведених и продатих врста производа. Већа робна маса, тј. већи обим код једног субјекта значи и његово веће учешће у домаћем бруто производу. Цене су новчани износи по којима се продају јединице појединих врста производа. Више робне цене једног субјекта такође значе његово веће учешће у примарној расподели.

Исто важи и за предузећа у области промета. Али, овде, уместо обима производње имамо обим промета. А уместо цена производа и производних услуга, јављају се марже.

Остварени бруто приход предузећа чине два основна елемента: трошкови производње (или промета) односно расходи, и добитак односно профит. Расходи имају извештан приоритет у расподели; тек када се покрију трошкови, део прихода (који преостаје) јавља се тј. исказује као профит. О томе, који елементи чине расходе код обрачуна финансијског резултата (тј. о садржају рачуна у контном оквиру), одлучује министар финансија.⁴⁰⁾

У примарној расподели не учествују само предузећа. Истовремено, може се рећи, учествују и други субјекти привредног и друштвеног живота. Многи издаци у предузћима – који се односе на друштвену, личну и инвестициону потрошњу – везују се за износ и раст оствареног бруто прихода. Исто тако, многи су дефинисани као расходи, за које смо рекли да имају приоритет у расподели оствареног прихода. Према томе, питање примарне расподеле је веома комплексно питање.

(2) У савременој робној производњи примарна расподела се не остварује стихично. У значајној мери врши се њена регулација. При томе, намећу се извесни захтеви или принципи, које треба уважавати (јер су изрази објективне нужности). Реч је углавном о следећим захтевима. Ова расподела (тј. размена) треба: да се врши сразмерно вредности односно према утрошеном раду, као и да доприноси остваривању сразмерне расподеле друштвеног фонда рада (радне снаге и капитала) на поједине производе и делатности; да се остварује у интересу свих субјеката друштвене репродукције – радника, власника капитала и предузетника, и државе; те, да делује стимулативно односно резултира у повећању производне могућности привреде и у друштвеном благостању.

Као основне области регулације примарне расподеле у једној земљи наводимо: основе формирања цена роба на тржишту; повреде конкуренције; друштвену потрошњу; зараде радника; као и инвестициону потрошњу.

Цена је новчани израз вредности – вредности коју одређује квантитет и квалитет утрошеног (текућег и опредељеног) рада по јединици робе. У општем случају, роба се не продаје по вредности, али је вредност основна детерминанта цене. О теоријским основима формирања робних цена – који указују на садржај регулације ове области примарне расподеле – било је речи у нашој првој књизи (Основи економије I, СКЦ, Ниш, 2009). Ближе, у оквиру петог поглавља књиге под насловом Садржај нормалне цене у савременој робној производњи. У случају једнакости стварних и нормалних цена појединих роба на тржишту, може се говорити о сразмерној расподели друштвеног фонда рада на поједине производе и делатности у једној земљи. У овом случају, нема диспаратитета у размени односно примарној расподели.

⁴⁰⁾ Види (у нашој земљи), чл. 15. Закона о рачуноводству и ревизији, „Сл. гласник РС“, бр. 46/2006. и 111/2009.

Повреде конкуренције резултирају у остваривању прихода и профита мимо рада и резултата рада, тј. мимо напора у правцу повећања обима и ефикасности пословања. (Реч је пре свега о прекомерном повећању цена и задржавању обима производње.) Оне значе ограничавање производних могућности и друштвеног благостања. Њихов приказ у нашој првој књизи, нарочито у наслову Испољаване и утврђивање монополске моћи предузећа – указује на садржај законске заштите конкуренције.

Повећању производне могућности привреде и на тој основи друштвеног благостања, не доприноси само утврђивање и заштита повреда конкуренције, него још – стабилизација цена, као и програмирање повећања продуктивности рада и привредног раста. Стабилне цене или занемарљива инфлација основа су економије обима. Док, утврђивање раста продуктивности рада и домаћег бруто производа као циљних величина, обједињује и мобилише субјекте микро и макро економије да томе теже у својим основним и редовним активностима.

Друштвена потрошња (којом се обезбеђује друштвени стандард људи) мора бити умерена, као и стабилна по вредности и по изворима средстава. Може се рећи да је умерена – ако њен релативни износ, према вредности ДБП, не одступа значајно навише од износа у коме се јавља у већини других земаља. Већа друштвена потрошња, у том релативном износу, значи скупљу друштвену режију и мању конкурентну способност привреде на иностраном тржишту.

Стабилност вредности друштвене потрошње обезбеђује се када је њено релативно учешће у износу ДБП усаглашено и непроменљиво. У овом случају, вредност друштвене потрошње повећава се у мери раста домаћег бруто производа. Ако би се њено учешће (у износу ДБП) повећавало, то би ишло на рачун интереса радника и власника капитала.

Издвајања средстава за друштвену потрошњу – у погледу основица и релативних износа – представљају услове привређивања. Управо зато и она морају бити непроменљива. Стабилност ових услова привређивања омогућава предузећима да успешно планирају своје пословне активности.

Објективна је нужност да и учешће суме зарада запослених радника у вредности ДБП буде дато и непроменљиво. (Наравно, оно мора бити усаглашено са уделом осталих учесника у примарној расподели.) При томе, сума зарада запослених радника може се повећавати у мери пораста броја запослених радника и општег нивоа продуктивности рада. Односно, у мери пораста износа домаћег бруто производа. А износи појединих зарада у колективним уговорима, у мери пораста продуктивности рада на нивоу друштвене производње.

Интерес власника капитала – када је реч о привредним предузећима – јесте повећање капитала и имовине. Ово повећање врши се уз пословни

ризик, путем остваривања позитивног финансијског резултата (профита) и издвајања једног његовог дела за акумулацију. Међутим, из више разлога, неопходно је један део акумулације (који можемо назвати основним) учинити извеснијом величином. Тако, што ће се обрачунавати као трошак, према одређеном проценту на вредност предујмљеног капитала као основице. Овакво издвојена средства за акумулацију предузеће би користило само. Или би та средства, ако нема потребе за проширењем материјалне основе сопственог рада, уплаћивало у заједнички инвестициони фонд, од кога би у противвредности добијало хартије од вредности (углавном акције).

Таквом регулативом акумулације у области привреде, интерес власника капитала био би усклађенији са интересима осталих субјеката друштвене репродукције. (Пре свега, у погледу степена извесности остваривања.) Затим, били би створени услови за успешније остваривање програмиране стопе привредног раста. Исто тако, и услови за повећање степена самофинансирања проширене репродукције, што води повећању ефикасности привређивања на нивоу земље.

Регулација учешћа друштвене потрошње и суме зарада запослених у износу ДБП, као и основа повећања ових издвајања, те обезбеђивања основног дела акумулације – према наведеном – у функцији је усклађивања и остваривања интереса свих субјеката друштвене репродукције. Затим, делимично, у функцији је остваривања других захтева у вези примарне расподеле. То јест, утицаја ове расподеле на повећање производних могућности и друштвеног благостања у једној земљи.

2.3. Основне законитости реализације вредности друштвене производње (домаћег бруто производа)

Да не би долазило до застоја у реализацији и поремећаја у процесу репродукције, друштвена производња мора бити усклађена. Пре свега, морају постојати одређени односи који изражавају суштину реализације домаћег бруто производа, као и бруто производа појединих производних сектора. Такође, и одређени односи вредности размене између појединих производних сектора. Све те односе називамо основним законитостима реализације вредности друштвене производње односно домаћег бруто производа.

(1) У затвореној привреди се не извози и не увози. Она је, по претпоставци, сама себи довољна. У таквој привреди присутне су три основне законитости реализације вредности друштвене производње.

Прво, то је законитост која показује суштину реализације домаћег бруто производа. Изражава је следећа једначина:

$$\text{ДБП} = \text{вредност (АЕТ)}_1.$$

Ова једначина показује да је домаћи бруто производ одређен вредношћу агрегатне ефективне тражње. Та вредност је израз апсорпционе способности националног тржишта. То јест, одређује његову димензију, односно обим или величину. Означили смо је овде индексом 1, како би могли да је наведемо као полазну основу код утврђивања домаћег бруто производа у случају отворене привреде.

Друго, то је законитост која показује суштину реализације бруто производа једног производног сектора (гране). Има облик једначине:

$$(BP)_1 = \text{вредност } (ET)_1 = \text{вредност } (ET)_{11} + \text{вредност } (ET)_{12} + \dots \\ \dots + \text{вредност } (ET)_{1n} + \text{вредност } (ET)_{10}.$$

Ова једначина показује да је бруто производ једног сектора једнак збиру вредности реализације коју је извршио – интерно, у другим производним секторима (2 до n), као и у непроизводним (осталим) секторима. То јест, суми вредности ефективне тражње за његовим производом од стране свих производних, као и непроизводних (осталих) сектора у земљи.

Домаћи бруто производ једнак је суми бруто производа појединих производних сектора: $ДБП = (BP)_1 + (BP)_2 + \dots + (BP)_n$.

И треће, то је законитост односа размене два (од више) сектора. У облику (не) једначине, она гласи:

$$\text{вредност } (ET)_{12} =, >, < \text{ вредност } (ET)_{21}.$$

Ова (не) једначина показује да вредност коју први сектор реализује у другом не мора бити једнака вредности коју други реализује у првом. (Морала би бити једнака ако претпоставимо да у друштвеној производњи постоје само та два производна сектора. Такође, и ако занемаримо постојање непроизводних, осталих сектора.)

(2) Нема данас земље која не излази на инострано тржиште, где купује и продаје. Наравно, плаћања у иностранству и наплате из иностранства не врше се само по основу куповине и продаје. Има и неробних трансакција. Но, основу платног биланса чини трговински биланс. Због тога ћемо овде, а и ради поједностављивања анализе, имати у виду само робне трансакције (тј. само извоз и увоз роба).

И у отвореној привреди присутне су три основне законитости реализације вредности друштвене производње. Реч је о законитостима које смо већ приказали, с тим што оне у овом случају имају нешто другачији садржај.

Прву законитост показују следеће једначине:

$$ДБП = \text{вредност } (AET)_1 + И - У, \quad \text{где је } У = У_{пс} + У_о;$$

$$И = У; \quad \text{ДБП} = \text{вредност (АЕТ)}_1.$$

Једна земља увози производна средства ($У_{пс}$) и остала средства ($У_0$). У производна средства сврставамо – средства за рад, резервне делове, предмете рада и слично. А у остала средства, предмете непроизводне (пре свега личне и јавне) потрошње. Да би увозила, мора да извози. Већи извоз од увоза увећава домаћи бруто производ, а већи увоз од извоза га умањује. (Види о томе шире у наслову Макроекономски ресурси.)

Дугорочно, увоз мора бити покривен извозом. Ова нужност приказана је овде другом једначином.

Значи, у крајњем случају, дугорочно, домаћи бруто производ мора бити једнак вредности агрегатне ефективне тражње која се остварује у случају затворене привреде. Ова нужност приказана је трећом једначином.

Друга законитост може се приказати помоћу ових (не) једначина:

$$(\text{БП})_1 =, >, < \text{вредност (ЕТ)}_1 + И_1 - У_1,$$

$$\text{где је: } У_1 = (У_{пс})_1 + (У_0)_1;$$

$$И_1 =, >, < У_1; \quad (\text{БП})_1 =, >, < \text{вредност (ЕТ)}_1.$$

Извоз једног сектора не мора бити једнак његовом увозу. Јер, извозне могућности појединих сектора нису исте, као што им нису исте ни потребе за увозом. У извозу једна земља требало би да полази од својих компаративних предности. Ако предпоставимо да сваки сектор увози производна средства која су му потребна и тај увоз покрива сопственим извозом, опет остаје увоз осталих средстава (роба намењених личној и јавној потрошњи) и питање ко ће га покрити извозом. Све ово упућује на закључак да је на нивоу државе неопходан биланс увоза и извоза. Односно, да се мора водити одређена политика увоза и извоза.

Најчешћа неједнакост увоза и извоза једног сектора значи да његов бруто производ не мора у крајњем случају бити једнак вредности ефективне тражње за његовим производом као у случају затворене привреде. Али, то не представља проблем. Ако не понуди све оно што је из његове продукције потребно осталим секторима, недостатак ће бити надокнађен увозом. Док, ако произведе више, део производње ће изнети на страно тржиште.

И на крају, трећа законитост у облику (не) једначине иста је као и у случају затворене привреде:

$$\text{вредност (ЕТ)}_{12} =, >, < \text{вредност (ЕТ)}_{21}.$$

Шта показује ова (не) једначина, већ смо навели – да салдо купопродаје између два (од више) сектора не мора бити једнак нули. (Не) једнакости, тј. односи међусекторске размене заслужују одређену пажњу. Политика производње и реализације појединих сектора, те њиховог увоза и извоза, мора се водити на нивоу државе у општем интересу свих произвођача, као и субјеката у непривредним секторима.

2. 4. Агрегатна понуда и тражња - појам, усклађивање и ширење

(1) Суштина агрегатне понуде и тражње и њихово усклађивање разликују се у затвореној (а) и у отвореној (б) привреди.

(а) У затвореној привреди, агрегатна понуда (АП) је скуп врста и количина роба које се у извесном периоду нуде на тржишту једне земље по одређеним продајним ценама. Под претпоставком да залихе на почетку тог периода имају нужни износ,⁴¹⁾ агрегатна понуда одређена је домаћим производом (ДП), што можемо нотирати као:

$$АП = ДП.$$

С друге стране, агрегатна тражња јесте скуп врста и количина роба продатих-купљених на тржишту у том периоду по текућим продајним ценама. Реч је овде о агрегатној ефективној тражњи (АЕТ). Одређује је домаћи производ (ДП), почетне залихе (ПЗ) и крајње залихе (КЗ):

$$АЕТ = ДП + ПЗ - КЗ.$$

Ако су општи ниво цена и понуда новца стабилни – што је у економској теорији уочено као нужност, а у пракси истакнуто као захтев или циљ – равнотежа или једнакост агрегатне понуде и агрегатне тражње се остварује пре свега прилагођавањем понуде односно производње.⁴²⁾ Неравнотежу показује стање залиха у производњи и трговини. Увећане залихе (изнад нужних) захтевају снижавање производње. Док, умањене залихе захтевају супротно. Увећане залихе јављају се најпре у области трговине.

Кретање агрегатне тражње одређује динамику агрегатне понуде. То јест, агрегатна понуда може се повећавати онолико колико јој то допушта

41) Нужне залихе (НЗ) су оне које омогућавају нормални ток репродукције. То јест, које уз најниже трошкове ангажовања омогућавају континуитет у снабдевању учесника у процесу репродукције. Ове залихе нису елеменат учинка, већ су један од облика егзистенције предујмљеног капитала.

42) На пример, види о томе, Исто (13), стр. 248. и 254.

агрегатна тражња. Управо због тога постоји ограниченост тржишта.

Посебан значај има, дакле, агрегатна тражња. Њена структура и динамика могу се потенцирати, али и обуздавати. Посебно је важно питање ширења агрегатне тражње (и с тим, ширења тржишта једне земље). Наравно, у оквиру стварних могућности.

(б) У отвореној привреди, на агрегатну понуду и агрегатну тражњу утичу, још, увоз (У) и извоз (И). Реч је овде – не о вредности увоза и извоза – него о количинама и врстама увезених и извезених роба. Увоз увећава агрегатну понуду (у земљи), а извоз је смањује. Исто важи и када је реч о агрегатној ефективној тражњи (у земљи), она обухвата увоз а искључује извоз. Према томе, под претпоставком да је у затвореној привреди $АП = АЕТ = ДП$, у отвореној привреди биће:

$$АП = ДП + У - И;$$

$$АЕТ = ДП + У - И.$$

Усклађивање агрегатне понуде и агрегатне тражње у отвореној привреди не врши се само као што смо приказали у претходном случају, случају затворене привреде (пре свега прилагођавањем производње). Оно се врши и усклађивањем увоза и извоза. Увећане залихе захтевају смањивање производње, али и увоза. Док, умањене залихе налажу супротно.

(2) Могућности ширења агрегатне тражње и тржишта једне земље могу се поделити у две групе, тј. на: дугорочне (а) и краткорочне (б).

(а) Дугорочне су, пре свега: повећање броја потрошача, развој нових потреба и производа за њихово задовољавање, повећање куповне моћи на основу увећања производних могућности, као и повећање државне потрошње и државних инвестиција.

Повећање броја становника у једној земљи значи повећање обима потреба, а самим тим и тражње.

Појава нових потреба и производа за њихово задовољавање увећава обим укупних потреба, као и тражње на тржишту. Расположиви доходак не мора да буде ограничавајући фактор задовољавања таквих потреба. Средства за куповину се могу обезбедити путем прерасподеле имовине.

Домаћи бруто производ израз је величине платежно-способне тражње на тржишту. Она се може реално ширити на основу повећања продуктивности рада. О продуктивности рада као детерминанти привредног раста већ је било речи (у оквиру шестог поглавља).

Један део домаћег бруто производа не иде у потрошњу, већ се издваја за акумулацију штедње и богатства. (Реч је овде углавном о оном његовом делу који добијају запослени у облику зарада.) С обзиром да потпуно самофинансирања у привреди нема, значајан део штедње користе предузећа за потребе репродукције. Ипак, остаје један њен део који може да користи др-

жава. Путем одређених инвестиција она даје свој допринос ширењу агрегатне тражње и тржишта у земљи.

(б) Основне могућности ширења агрегатне тражње у кратком и средњем року су: међуинтервалне делимичне супституције тражње и потрошње, као и јавне набавке фонда материјалних резерви.

Проблем недовољне тражње у садашњем периоду често се решава „превлачењем“ једног дела тражње из наредног периода. У том случају, очекивана тражња у наредном периоду мора бити умањена за износ дуга (превученог дела тражње) и камате према очекиваној каматној стопи. На тај начин, врши се тзв. изравнавање или међуинтервална компензација тражње.

Повећањем својих залиха у извесном периоду, путем јавне набавке, фонд материјалних резерви даје допринос ширењу агрегатне тражње. Интервенције из тог фонда на тржишту у наредном периоду значе сужавање ове тражње. Задатак је фонда у општем случају да стабилизује тржиште.

РЕЗИМЕ

1. Размена у ширем смислу обухвата, поред роба, и друге предмете (јавна добра, рад, капитал, знање, новац и друге). У отвореној привреди она се врши између четири сектора – привреде, становништва, државе и иностранства. Сваки од наведених сектора у једној земљи, формира своју куповну моћ од реализације својих давања другим секторима.

Може се говорити о размени унутар сектора и између сектора. Централно место у размени има сектор привреде. Јер, величина домаћег бруто производа одређује обим размене између појединих сектора, као и обим размене у оквиру самих сектора једне земље.

2. Једнакост размене између два сектора није неопходна и најчешће се не остварује, али је нужна једнакост размене једног сектора са свим осталим. У вези с тим, говори се о равнотежи и неравнотежи токова размене. Неравнотежа је израз задужености. Може се јавити и у прикривеном односно противуречном облику. Успостављање равнотеже у функцији је економске ефикасности и развоја.

3. Приликом робне размене остварује се тзв. примарна расподела. Предмет ове расподеле је износ оствареног домаћег бруто прихода. Своје учешће у њему робни произвођачи захватају на основу обима производње и реализације, као и на основу износа робних цена. Путем везивања многих издатака за остварени бруто приход, као и сврставања у расходе (који имају приоритет у расподели), обезбеђује се учешће и осталих субјеката – државе, власника капитала и запослених радника.

У вези примарне расподеле у савременој робној производњи намећу се извесни захтеви. Пре свега, ова расподела (тј. размена) треба: да се врши сразмерно вредности односно према утрошеном раду, као и да доприноси остваривању сразмерне расподеле друштвеног фонда рада (радне снаге и капитала) на поједине производе и делатности; да се остварује у интересу свих субјеката друштвене репродукције – радника, власника капитала и предузетника, и државе; те, да делује стимулативно односно резултира у повећању производне могућности привреде и у друштвеном благостању. Наведени захтеви могу се остваривати само путем друштвене регулације

4. Остваривање домаћег бруто производа у размени између појединих сектора заснива се на три основне законитости. Прва показује чиме је одређена величина (износ) домаћег бруто производа; друга, суштину или садржај реализације бруто производа једног производног сектора; и трећа, однос размене између два (од више) сектора. Прва и друга законитост нису исте у случају затворене, и у случају отворене привреде.

5. Тржиште једне земље чине агрегатна понуда и агрегатна тражња. Агрегатна тражња је више независно променљива величина. Усклађивање понуде и тражње у једној земљи своди се пре свега на праћење агрегатне тражње и њеном прилагођавању. У затвореној привреди, агрегатној тражњи се прилагођава пре свега агрегатна понуда. А у отвореној привреди, поред агрегатне понуде прилагођавају јој се још увоз и извоз.

Агрегатна тражња као независно променљива величина – значи да она одређује величину тржишта и домаћег бруто производа. Њено ширење резултира у ширењу тржишта и у повећању домаћег бруто производа.

6. Данас се размена врши посредством новца, тако да уместо натуралне размене или трампе имамо робно-новчану размену. Новац је представник робне масе на тржишту, тј. домаћег производа. Односно, представник је укупног (текућег и опредељеног) рада садржаног у тој маси. Његова прва и најопштија економска функција је да служи као средство мерења и обрачуна вредности свих роба, те разних обавеза и потраживања.

7. Количина новца у оптицају одређује куповну моћ новчане јединице. Стабилност куповне моћи новца један је од веома значајних фактора привредне стабилности и једнакости основа учешћа у расподели. Због тога се она мора чувати. Улогу чувара имају монетарне власти, а пре свега централна банка која држи и покреће тзв. монетарни „дизгин“.

8. Понуда новца дозира се према (очекиваном) расту домаћег производа, односно према привредном расту. Може се рећи да је она стабилна, а да је тражња новца више подложна флукуацијама. Бројни фактори и њихова кретања утичу на променљивост тражње новца (каматна стопа, брзина новчаног оптицаја, поремећаји у остваривању домаћег производа, инфлација и други). О стабилности понуде и тражње новца може се говорити у случају када тражња за новцем одступа од његове понуде највише у мери програмиране стопе тзв. пузајуће инфлације, до 4% на годишњем нивоу.

9. Каматна стопа је цена употребе новца у одређеном периоду, обрачуната на 100 новчаних јединица. Користи се као инструмент на тржишту новца и капитала за усклађивање њихове понуде и тражње. Исто тако, у остваривању одговарајућег привредног раста и запослености. Представља и мерило минималне нето продуктивности капитала, па се не може формирати на нивоу који би умањивао предузетничку добит и гушио производњу. Поред наведеног, има и друге функције.

КЉУЧНИ ПОЈМОВИ

1. Новац; 2. Златни стандард; 3. Монета; 4. Банкнота; 5. Папирни стандард; 6. Готов или ефективни новац; 7. Депозитни или рачунски новац;

8. Куповна моћ новца; 9. Инфлација; 10. Дефлација; 11. Квантитативна једначина размене; 12. Брзина новчаног оптицаја; 13. Понуда новца; 14. Тражња новца; 15. Кредитна мултипликација новчане масе; 16. Примарни кредит; 17. Монетарни „дизгин“ централне банке; 18. Каматна стопа; 19. Размена; 20. Сектори размене; 21. Токови размене; 22. Примарна расподела; 23. Агрегатна понуда; 24. Агрегатна тражња.

ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ

1. Укратко, какав је био историјски ток појаве и развоја новца?
 2. Чиме је одређена куповна моћ новца у време златног, а чиме у време папирног стандарда?
 3. Који су разлози слома златног стандарда, и шта је омогућило појаву папирног стандарда?
 4. Шта по најужој дефиницији чини новчану масу данас?
 5. Наведи основне функције новца!
 6. Објасни функцију новца као мере и средства обрачуна вредности!
 7. Објасни функцију новца као средства размене и као платежног средства на тржишту!
 8. Објасни остале функције новца!
 9. Како се испољава инфлација, и који су њени основни фактори?
 10. Који су основни облици инфлације, које су њихове најважније карактеристике, као и последице?
 11. Када долази до дефлације, и које су њене последице?
 12. Шта знаш о квантитативној теорији новца и квантитативној једначини размене, те о израчунавању количине новца у оптицају?
 13. Објасни аутоматизам регулисања количине новца у оптицају у случају златног стандарда!
 14. Који су основни методи централне банке у регулацији количине новца у оптицају?
 15. У чему се огледа значај есконтног кредита?
 16. Да ли штампање готовог новца (ситног кованог новца и папирних новчаница) значи повећање количине новца у оптицају?
 17. Које су најчешће врсте каматних стопа?
 18. Наведи основне детерминанте или факторе каматне стопе на зајмове у облику кредита!
 19. У чему се огледа значај и улога каматне стопе?
 20. За коју каматну стопу се може рећи да је равнотежна?
 21. Какву тенденцију има каматна стопа, и какав је њен однос са профитном и дивидендном стопом?
-

22. Нацртај шему сектора и токова размене једне земље!
23. Како се формира куповна моћ појединих сектора размене?
24. У чему се огледа равнотежа токова размене, и који су основни проблеми неравнотеже?
25. Шта је предмет примарне расподеле, и који субјекти учествују у тој расподели?
26. Који су основи учешћа предузећа у примарној расподели?
27. Који се захтеви намећу у вези примарне расподеле у савременој робној производњи?
28. Које су основне области регулације примарне расподеле?
29. Наведи основне законитости реализације домаћег бруто производа у затвореној привреди!
30. Наведи основне законитости реализације домаћег бруто производа у отвореној привреди!
31. Шта одређује агрегатну понуду – у отвореној, и у затвореној привреди једне земље?
32. Шта одређује агрегатну тражњу – у отвореној, и у затвореној привреди једне земље?
33. Шта има примарни значај – агрегатна понуда или агрегатна тражња? У вези с тим, како се врши њихово усклађивање?
34. Које су основне могућности ширења агрегатне тражње и тржишта једне земље дугорочно?
35. Које су основне могућности ширења агрегатне тражње и тржишта једне земље у кратком року?

Глава IV

РАСПОДЕЛА И ПОТРОШЊА

1. Појам и садржај расподеле

(1) Расподела је посебна фаза процеса репродукције (поред производње, размене и потрошње). Она претходи потрошњи, а остварује се после размене. То је процес у коме се врше наменска издвајања средстава остварених као бруто приход у примарној расподели. Реч је овде о бруто приходу привредних организација. То јест, пре свега, реч је о бруто приходу робних произвођача. Много тога у анализи односи се и на друге субјекте – на све оне који послују по принципу привредног рачуна односно који у пословању утврђују приходе, расходе и финансијски резултат.

Најпре, имамо расподелу бруто прихода предузећа на два основна дела – на расходе и на добитак.

(2) Расходи имају извештан приоритет у овој расподели; тек након њиховог покрића, остатак се јавља као добитак. Они би требало да буду израз вредности потребног производа. Међутим, има више врста издатака који се рачунају као расходи, а по суштини су елементи вредности вишка производа. О томе, шта све чини расходе код обрачуна финансијског резултата одлучује држава. Укључивањем у расходе и поменутих издатака, обезбеђивање средстава за друштвену потрошњу постаје извесније (пошто расходи имају приоритет у расподели оствареног бруто прихода).

Код обрачуна трошкова који скупа чине потребну вредност, треба дефинисати извесне стандарде. Ови стандарди требало би да служе као инструменти за спречавање предимензионарања (неоправданог повећања) појединих врста трошкова. Тако, што би трошак изнад утврђеног стандарда био опорезован.

(3) Профит, који се остварује са већим степеном неизвесности, јесте мотив пословања и привредне активности. Он се у расподели – као елемент бруто прихода – не може занемаривати. Морају се стварати услови за његово остваривање уз заинтересованост не само власника капитала, него и осталих субјеката (државе и радника).

Држава захвата део профита у облику пореза на добитак, који представља један од извора њених буџетских прихода. (Остатак је тзв. нето профит.) Али, њу не интересује профитабилност привреде само из тог разлога.

Ефикасна привреда, тј. привреда која послује позитивно, омогућава остваривање и утврђених макроекономских циљева.

Нето профит припада власницима капитала. Један његов део користе за личну потрошњу. На пример, у акционарским предузећима они тај део добијају у облику дивиденде. Други део издвајају за акумулацију, тј. за увећање капитала и обима делатности. У оба случаја они су заинтересовани за остваривање и максимирање профита.

Већа извесност акумулације у интересу је свих субјеката репродукције. Због тога се мора обезбеђивати уз мањи ризик. Рецимо, путем обрачунавања у две фазе. Најпре, у основном износу (према одређеном проценту на вредност ангажованог капитала) као елемент расхода. А затим, према одређеном стандарду, и у додајном износу код расподеле нето профита.

На данашњем степену развоја тзв. индустријске демократије, могуће је за остваривање и максимирање профита заинтересовати и раднике. Тако, што ће и они добијати део нето профита приликом његове расподеле. На пример, до 5% његовог оствареног износа у акционарском предузећу, у облику акција предузећа.

2. Радна снага, радно време и зараде радника

(1) Људи обезбеђују средства за живот својим радом. У робној производњи, мањи број на основу опредмећеног рада (акумулираног богатства). А далеко већи број, изнајмљујући своју радну снагу.

Радна снага као производни ресурс има карактер робе, али специфичне врсте. Приликом купо-продаје послодавац добија право да је користи у одређеном времену, а радник као накнаду добија најамнину (тј. зараду). У том времену, она се троши и испољава као (текући) рад. Његово својство је да се опредмећује,⁴³⁾ односно да у садејству са осталим ангажованим ресурсима ствара предмете размене (робну масу). Управо је то суштина употребне вредности радне снаге за оног ко је купује.

Вредност радне снаге у једној земљи одређена је вредношћу средства за живот. Реч је о средствима која радник троши да би обезбедио своју егзистенцију и репродукцију. Конкретније, одређују је три основна фактора.

Прво, минимум егзистенције радника.⁴⁴⁾ Тај минимум обезбеђују средства која су неопходна: 1) да радник стекне општа и стручна знања која представљају основу за обављање једноставнијих послова и за даље обуча-

43) „За време процеса рада рад се непрекидно преобраћа из облика немира у облик стања, из облика кретања у облик предметности.“

Исто (14), стр. 173.

44) Неки економисти, као на пример Александер Бајт, наводе да се он састоји из физиолошког и културног минимума. Види, Исто (33), стр. 264.

вање; 2) да се одржавају његов живот и његова радна способност; 3) да се он репродукује, што значи да се рачунају и средства за живот радникове породице; као и 4) да се задовољавају његове основне потребе након губитка радне способности.⁴⁵⁾ На потребе које одређују минимум егзистенције радника у једној земљи утичу конкретни природни и друштвени услови живота и рада људи, као и њиховог развоја.

Друго, трошкови обучавања радника за обављање сложенијих и креативних послова. Ови трошкови израз су додајне потрошње приликом стицања веће квалификације. Они се надокнађују раднику преко најамине коју добија продајући своју радну снагу, током његовог радног века.

И треће, степен развоја производних снага, који се изражава у степену продуктивности рада. Већа продуктивност рада значи већу производну способност радника, тј. већу производњу. А већа производња, да би могла бити реализована, захтева и већу потрошњу.

Радна снага је специфична роба из два основна разлога. Прво, зато што је радник у значајној мери и субјекат производње (учествује у управљању). И друго, јер њена вредност има тенденцију повећања (под утицајем раста продуктивности рада и потребе ширења тржишта).

(2) Радник изнајмљује своју радну снагу на одређено време у току године. У том времену мора да ради, па се оно назива фондом радног времена. У једној земљи, његово трајање се утврђује у току дана, недеље и године. Такође, утврђују се и дани трајања годишњег одмора, као и нерадни дани за време празника и у одређеним условима.

У доба мануфактурне робне производње у капитализму, радни дан је трајао више од 12 часова. Са машинском и индустријском револуцијом – током друге половине 18. и почетком 19. века – створен је основни услов за скраћивање радног времена. Он се огледао у повећању техничке опремљености и продуктивности рада. Но, до почетка његовог скраћивања долази под утицајем захтева и борбе радничке класе. На пример, у Енглеској је процес скраћивања радног дана почео у првој половини 19. века, са доношењем тзв. фабричких закона. Наиме, 1833. године радни дан је ограничен на 12, а 1848. године на 10 часова – али само за одређене категорије радника (за лица до 18 година и за жене). Општи раднички конгрес у Балтимору 1866. године поставља захтев да радни дан у свим државама Америчке Уније буде 8 часова. Исте године, Међународни раднички конгрес (Конгрес Прве интернационале у Женеви) такође поставља захтев за осмочасовним радним даном.⁴⁶⁾ У 20. веку ови захтеви су испуњени. Данас, у многим развијеним

45) Вредност тих средстава издваја се у посебан фонд. Радник их добија када изгуби радну способност, односно када испуни одређени радни стаж.

46) Види о скраћивању радног дана, Исто (14), глава VIII.

земљама радно време радника сведено је на испод 40 часова недељно. Доњу границу дужине радног дана и радног времена представљају, чини се, шесточасовни радни дан и тридесетпеточасовна радна недеља. Ова дужина радног времена могла би да обезбеди тзв. економско ослобођење рада.

(3) Накнада коју радник добија за своју радну снагу када је изнајмљује и троши, то је њена цена или прометна вредност. Она се назива најамнином, личним дохотком, зарадом и сл. Ми је овде називамо зарадом.

Зараде појединачних радника у основном (минималном, загарантованом) износу утврђују се у општем и колективним уговорима за поједине делатности путем преговора и договора представника радника, послодавца и државе. И то, за извесан период, од једне до две године. У овим уговорима утврђују се и општи услови рада: дужина радног дана, трајање годишњег одмора, накнаде зарада у одређеним случајевима и други.

Повећање утврђених зарада врши се (највише) у мери пораста продуктивности рада у протеклом периоду, од претходног закључивања колективних уговора. Реч је овде најчешће о времену од једне до две године.

Износи појединачних зарада утврђују се по времену, у облику сатница. При томе, месечна зарада зависи и од извршеног ефикасног рада.

Стварне зараде или зараде из појединачних уговора о раду више су од нивоа зарада из колективних уговора. На њихов износ утичу, још, односи понуде и тражње за радном снагом, као и економски положај појединих делатности и организација у примарној расподели. Месечно се утврђује просечни износ исплаћене зараде у привреди и појединим привредним делатностима, као и у непривредним областима.

Висина стварне зараде за исти квалитет и квантитет рада није иста у свим делатностима. Постоје разлике. Она зависи од специфичности услова рада, али пре свега од економског положаја појединих делатности. Такође, постоје разлике зарада условљене и неједнаким степеном сложености и одговорности рада. Држава настоји да умањи поменуте разлике, тј. да их држи у прихватљивим границама. И то, пре свега, путем прогресивног опорезивања износа исплаћених зарада. Више зараде од просечног износа исплаћене зараде по раднику на нивоу државе опорезују се у већој мери, прогресивно.

Шта се дешава приликом опадања привредне активности или рецесије? Износ ДБП је мањи, али се проценат учешћа масе зарада у њему не мења. Мења се наниже односно смањује се износ масе зарада. То мора резултирати у смањењу – или стварних зарада појединачних радника, или броја запослених радника у једној земљи. Најчешће, долази до смањења – и броја запослених радника, и зарада појединачних радника.

До смањивања исплаћених појединачних зарада долази на следећи начин. Прво, тако што послодавци који (више него раније) послују са губитком исплаћују ниже зараде од уговорених, најмање до износа тзв. минимал-

них или загарантованих зарада. Друго, путем смањивања времена ангажованости радника. На пример, ако је недељно радно време 35 часова, и ако је оно израз пуне запослености, ангажованост радника се може умањити за 5 часова. У том случају, исплаћене зараде појединачних радника биће мање – не због смањивања зарада из колективних и појединачних уговора о раду (сатница), него због смањивања времена ангажованости радне снаге јер недостају наруџбине. И треће, са неформалним продужетком радног времена. У страху од губитка запослења и зараде као извора прихода, радници, да би се више доказали, раде дуже не тражећи за додајни рад никакву зараду. То резултира у исплати мањих зарада по ефективном радном часу од уговорених у облику сатница.

Може се говорити о равнотежи и стабилности суме или масе зарада радника – када је њихово учешће у домаћем бруто производу унапред одређено и усаглашено са учешћем осталих субјеката (послодаваца и државе). Износ равнотежне суме или масе зарада радника – у овом случају – добија се као умножак остварене вредности ДБП и коефицијента њиховог унапред одређеног (и усаглашеног) учешћа у тој вредности. Сума или маса зарада радника је стабилна ако одступа од њеног равнотежног износа у мањој и прихватљивој мери (рецимо до 5%).

Равнотежу зарада појединачних радника, нпр. у једном предузећу, имамо ако су оне у просеку (по раднику) једнаке износу исплећене зараде по раднику на нивоу делатности, као и шире области (привреде или ванпривредних делатности). А стабилност, ако се овде јавља прихватљиво одступање (у оквиру одређеног стандарда).

У економској стварности постоји више облика плаћања радне снаге, односно више облика зарада. Овде ће бити речи само о неким. То јест, само о оним најчешћим.

Према томе како се сагледава извршени рад радника, исплаћују се: зараде по времену и зараде по комаду. Плаћање радне снаге по времену врши се ако учинак радника није нормиран. А по комаду, онда када је он нормиран. У економској стварности се утврђују појединачне и групне радне норме. Односно, норме које важе за једног или за групу радника.

Зарада по комаду је преобращени облик зараде по времену. Утврђује се тако што се зарада по времену за одређени период дели са количином производа, тј. са учинком који треба остварити у том периоду под објективним условима. Она доводи у бољи положај оне раднике који премашују норму. Уједно, стимулише све раднике да остварују што већи учинак (у његовим физичким јединицама мере).

Затим, према томе у чему се врши исплата радне снаге, зарада може бити: новчана и натурална. Новчана је она зарада која се исплаћује у новцу. Са њом, радник је у могућности да сам и слободно одлучује о куповини –

шта ће купити, од кога, када и слично. Натурална зарада јавља се чим радник од послодаваца, уместо новца, за своју радну снагу добија робу (на пример, када купује у продајним објектима послодавца, кад користи његове стамбене објекте и друго). Најчешће, натурална зарада се не јавља у чистом облику, већ у комбинацији са новчаном.

Често се зараде појединачних радника утврђују и исплаћују у основном и додајном или стимулативном износу. Основни део зараде се утврђује и исплаћује по часу радног времена. А стимулативни део, по основу одређеног залагања радника (ефективног коришћења радног времена, остваривања индивидуалног учинка у одређеном року, његовог остваривања у одређеном квалитету и року итд.).

3. Појам, облици и проблеми потрошње

(1) Потрошња је процес задовољавања потреба у вези обављања одређених делатности и функција (на нивоу предузећа односно једног друштва), као и у вези егзистенције и развоја људи (пре свега, на нивоу домаћинства). Реч је овде углавном о потребама које се задовољавају привредним добрима (у облику производа и услуга). Сама потреба, јесте захтев за одређеним добром, или добрима, повезан са намером и могућностима да се то добро набави за потрошњу.

Потребе у вези тзв. друштвеног стандарда не задовољавају се привредним, него јавним добрима.

Сва привредна добра не троше се на исти начин. Код материјалних добара имамо трансформацију њихове материје, облика и слично. Или, пак, коришћење њихових употребних својстава, при чему се она временом смањују и губе. Код услуга, процеси потрошње имају нематеријални садржај, али се међусобно разликују по предмету и функцији.

(2) Има више облика потрошње. Према субјектима, разликујемо – производну потрошњу (у оквиру предузећа), јавну или друштвену потрошњу (на нивоу једне државе као заједничке институције) и личну потрошњу (коју остварују појединци у оквиру домаћинства). О производној потрошњи и трошковима било је речи у првој књизи. Она је подређена личној и јавној потрошњи, али има примарни значај. Друштвена потрошња је предмет нашег разматрања у овом поглављу. Наводимо овде и следеће облике потрошње: материјалну и нематеријалну; те, потрошњу нижег и вишег стандарда. Предмет материјалне потрошње су привредна добра материјалне садржине (производи). А нематеријалне, различите врсте услуга. Потрошњу нижег стандарда одликују скромнији захтеви и могућности потрошача. Док, потрошњу вишег стандарда одликује супротно. Са развојем производних снага, потребе за материјалним добрима се задовољавају у све већој мери. При то-

ме се повећава значај нематеријалних добара. Такође, долази и до процеса супституције добара – добра вишег стандарда замењују добра нижег.

(3) Скуп основних проблема, који се најчешће јављају у потрошњи, чине: недовољна потрошња услед сатурације потреба потрошача (а), прекомерна потрошња уз задуженост потрошача (б), као и појаве или манифестације тзв. потрошачког друштва (в).

(а) Сатурација потреба јесте њихова задовољеност у пуној мери. Ако, даље, нема повећања броја потрошача – производња мора стагнирати. Међутим, конкуренција приморава робне произвођаче да повећавају продуктивност свог рада. Повећање продуктивности рада са датим бројем радника резултира у повећању производње, тј. у остваривању додајне производње за коју не постоје потребе. Могуће је и повећање продуктивности рада при датом обиму производње, али ту солуцију одликује појава технолошког вишка радника. (Она може бити превазиђена скраћивањем радног времена.)

(б) Прекомерна потрошња јавља се пре свега када у непривредним секторима једне земље (код јавног или државног сектора и сектора становништва) потрошња превазилази њихову платежно способну тражњу. Потрошња у овим секторима треба да се повећава у мери пораста домаћег бруто производа. Али, путем задуживања, може се повећавати и у већој мери.

У време прекомерне потрошње привреда је „прегрејана“, тј. побуђује се производња коју очекује значајан пад (утолико више што је прекомерна потрошња поменутих сектора већа).

Производња прати увећану личну и јавну потрошњу. Самим тим, и она је увећана. Али, о прекомерној производној потрошњи говори се пре свега када производња премашује ефективну тражњу. То јест, када се робна маса повећава брже од могућности продаје, односно брже од домаћег бруто производа. Прекомерну производњу одликују увећане залихе робне масе, што захтева повећање задужености привреде (услед кредитирања додајних залиха) ради обезбеђења континуитета репродукције.

Борба против прекомерне потрошње врши се у првом реду спречавањем појаве презадужености, нарочито у сектору становништва и државном или јавном сектору.

(в) Потрошачко друштво је друштво које одликују значајне деформације у куповини и потрошњи. Оне се огледају пре свега у следећем. Прво, у ненаменској употреби производа. Такву употребу имамо када се производ користи као средство престижа, а не према својој основној намени. Ненаменска потрошња јавља се и у случају значајног диспаритета цена (рецимо, када се цена хлеба држи на ниском нивоу, због социјалног мира, људи га често користе и за исхрану стоке). Друго, у куповини производа у већим количинама од потребних, што доводи потом до расипништва у потрошњи. Треће, у куповини производа под утицајем моде и престижа по знатно вишим

ценама од тржишних. Купци у овом случају испољавају свој снобизам. И четврто, у бржој замени производа. Под утицајем рекламе, моде, извесне диференцијације и слично многи производи избацују се из употребе – и поред тога што им век трајања није истекао и што нови производи нису квалитетнији и функционалнији у потрошњи.

Деформације о којима је било речи негативно се одражавају на производњу, односе људи у друштву и развој. Њихове последице мање-више су следеће. Прво, убрзано исцрпљивање сировина и енергетских извора, што угрожава производњу и развој будућих генерација. Друго, повећано загађивање природне средине. Треће, поскупљивање производа, услед прекомерне рекламе и њиховог сталног „усавршавања“. И четврто, отуђивање људи. Чим куповина и поседовање роба служи за обезбеђивање престижа и положаја људи у друштву, настаје трка за зарадом и стицањем. Мења се систем вредности; све се валоризује у новцу, па се због тога људи отуђују.

Појаве потрошачког друштва у једној земљи морају се сузбијати. При томе, могуће је предузимати различите мере. Као основне, наводимо: утврђивање одговарајућих стандарда у потрошњи, према развијености и опредељењу друштва; јаче опорезивање потрошње која превазилази те стандарде; утврђивање кодекса понашања произвођача према купцима и потрошачима; откривање и утврђивање екстерних трошкова и субјеката који су дужни да их надокнађују; развој хуманизма и сарадње међу људима; као и стимулацију људи да вишак дохотка штеде.

* * * * *

Кретање зарада и штедње запослених радника ствара привид заостајања личне потрошње као елемента домаћег бруто производа. Зараде радника се повећавају са порастом продуктивности рада. Међутим, не долази до употребе целокупног њиховог износа за набавку средстава личне потрошње. Све више, један део зарада издваја се за штедњу.

У оквиру првог поглавља, приказали смо домаћи бруто производ као збир следећих елемената: $ДБП = (АМ + ТПР) + (З + ВВ)$. Прва два елемента $(АМ + ТПР)$ јесу вредносни изрази производне потрошње. Исплаћене зараде $(З)$ намењене су личној потрошњи запослених и чланова њихових домаћинстава, а остварени вишак вредности $(ВВ)$ друштвеној потрошњи. Лева страна приказане једнакости израз је производње односно њеног учинка. Међутим, њена десна страна израз је потрошње. Ако се део исплаћених зарада издваја за штедњу, онда се руши једнакост (то јест, равнотежа) између производње и потрошње.

Штедња значи повећање имовине и богатства радника. Један део тог богатства (у новцу или у материјалним добрима) уступа се другима на коришћење, пре свега привреди и држави. Тако радници остварују и доходак по основу власништва, што резултира у повећању њихове личне потрошње.

**4. Друштвена или јавна потрошња
- појам и облици, обезбеђивање средстава и обим –**

(1) Друштвена потрошња је потрошња јавног сектора. Поред овог сектора потрошње, постоје још два – сектор личне и сектор привредне потрошње. Лична потрошња се остварује у оквиру домаћинства, а привредна у области производње, робног и новчаног промета. Потрошња у сектору привреде често се назива производном потрошњом. (О привредној и личној потрошњи било је речи у првој књизи.)

Друштвена потрошња има три основна облика. То су: општа друштвена потрошња, заједничка друштвена потрошња и остала друштвена потрошња. Њихова суштина огледа се у следећем.

Општа друштвена потрошња је потрошња државе. Реч је овде о њеним органима преко којих се она одржава и функционише: управе и администрације, стручних органа, законодавства, судства, полиције и војске. Њена функција је обезбеђивање најопштијих услова за егзистенцију и развој друштва у једној земљи.

Заједничка друштвена потрошња јесте потрошња којом се остварује основни ниво здравствене заштите, образовања и стручног усавршавања, као и физичке и духовне културе људи. Такође, то је употреба средстава за изградњу и одржавање објеката инфраструктуре (путева, железничких пруга и др.) Она се назива заједничком јер омогућава физичким и правним лицима заједничко обезбеђивање и коришћење одређених услуга и добара под све прихватљивим, нетржишним, условима.

Остала друштвена потрошња у функцији је остваривања социјалне сигурности, редистрибуције средстава и развоја. Прво, то је дознака средстава издвојених за децу, социјално угрожене, пензионере, инвалиде и незапослене. Друго, то су јавни издаци у облику премија, регреса, донација и сл. И треће, осталу друштвену потрошњу чине још расходи који омогућавају бржи развој неразвијених општина, као и развој науке и технологије.

(2) Прикупљање и употреба средстава за друштвену потрошњу назива се њеним финансирањем. Реч је овде, са једне стране, о прикупљању средстава за друштвену потрошњу од одређених обвезника и извора, тј. о обезбеђивању буџетских прихода. И, са друге стране, о расподели тих средстава одређеним корисницима у облику утврђивања и остваривања буџетских расхода.

Обезбеђивање или прикупљање средстава за друштвену потрошњу врши се на више начина: опорезивањем физичких и правних лица (а), наплатом извесних услуга у области јавног сектора (б), путем самодоприноса (в), као и јавним задуживањем органа власти (г).

(а) У стварности постоје бројне врсте пореза. Овде указујемо само на оне који у највећој мери обезбеђују суму буџетских прихода. То су, пре свега: царине; порез на промет; порез на зараде и друга лична примања; порез на добитак; таксе; порез на укупан приход грађана; као и порез на имовину.

Царина је врста пореза који се плаћа по одређеној стопи на цену робе, када она прелази границу једне земље. Обвезници су углавном правна лица (привредне организације). У мањој мери, то су и грађани.

Порез на промет има више облика. Најважнији фискални значај има порез на промет робе. Најпре, овај порез обрачунаван је (по одређеним стопама) на цене роба у продаји на мало. Данас је замењен порезом на тзв. додатну вредност ⁴⁷⁾ и обрачунава се на цене роба у свим фазама репродукције. Његови обвезници су – и правна, и физичка лица.

По јединици робе у промету, плаћа се у одређеном износу порез у облику акцизе. Али, само на поједине врсте роба, као што су погонско гориво (нафта, бензин и гас), цигарете и алкохолна пића.

Остали облици пореза на промет су: порез на промет имовине, порез на капитални добитак и порез на наслеђе и поклоне.

Порез на зараде и друга лична примања обрачунава се по одређеним стопама на њихов износ. Реч је овде о низу пореза ове врсте, који имају различите намене. Поменути порез највише терети оне субјекте (предузећа) који обављају радно интензивне делатности.

Принос (тј. зарада) у пословању у облику добитка или профита опорезује се путем пореза на добитак. Обрачунава се по одређеној стопи (или стопама) на остварени износ добитка. Обвезници овог пореза су субјекти који остварују добитак у свом пословању, пре свега предузећа.

Таксе су углавном паушалне врсте пореза. Јављају се као издаци (корисника) приликом добијања одређених дозвола и права. На пример, код истицања фирме.

Порез на укупан приход грађана обрачунава се и плаћа по одређеним стопама на збир прихода појединаца, који су по различитим основима остварени у одређеном периоду. Обвезник је појединац. Најчешће се утврђује почетни износ укупног прихода појединца који подлеже обавези плаћања пореза. Они који остваре мањи износ прихода не плаћају порез. Међутим, сви остали плаћају га по прогресивним стопама.

Порез на имовину грађана има сличности са порезом на њихов укупан приход. По одређеним стопама, плаћају га лица на која се води имовина (власници). Основица је тржишна вредност имовине. Овај порез се утврђује посебно за поједине врсте добара. Углавном се не односи на имовину која се

⁴⁷⁾ Овај порез уведен је најпре у Француској 1954. године. Види, др Божидар Јелчић: *Наука о финансијама и финансијско право*, Информатор, Загреб, 1988, стр. 231.

непосредно користи приликом обављања одређене делатности. Већ, само на она добра која служе личној потрошњи, која се издају у закуп, или која се не користе наменски.

* * * * *

Наведени порези имају фискални значај, тј. улогу обезбеђивања буџетских прихода. У вези с тим, највише пажње заслужују порези са којима се обезбеђује највећи износ средстава. Истовремено, они имају и регулативну улогу. Њиховим подешавањем спроводи се одређена економска, као и социјална политика.

(б) Наплата извесних услуга у појединим областима јавног сектора је нужна. Међутим, не ради се овде о њиховој реализацији према тржишним условима. Накнаде за услуге (које се јављају под различитим називима) ниже су од њихових тржишних износа. Оне су пре свега у функцији рационализације појединих елемената друштвене потрошње. Односно, у функцији су спречавања прекомерне потрошње корисника услуга.

(в) Самодопринос је обавеза која се уводи путем одлуке на референдуму. То није редовни облик дажбине, него ванредни и једини облик самоопорезивања. Уводи се повремено, ради обезбеђивања средстава за задовољавање одређене потребе. Најчешће, самодопринос је облик финансирања друштвене потрошње на ужем (локалном) подручју. Обвезници самодоприноса су пре свега грађани, односно домаћинства.

(г) Обезбеђивање средстава за друштвену потрошњу јавним задужењем данас је честа појава. Она води настанку јавног дуга. О основним питањима у вези са овим биће речи у следећем наслову.

(3) Величина друштвене потрошње, коју називамо обимом, утврђује се вредносно као сума буџетских расхода. У економској анализи већи значај има величина ове потрошње утврђена релативно, према учинку друштвене производње. То јест, утврђена као учешће вредности друштвене потрошње у износу домаћег бруто производа.

У 20. веку држава добија на значају. Њене функције се умножавају и развијају. Због тога се обим друштвене потрошње повећавао. „До првог светског рата ниво јавних расхода кретао се једва до 10%, између два рата достигао је до 20%, док у савременим развијеним индустријским државама варира између 30 и 50% од друштвеног производа.“⁴⁸⁾ На пример, 2.000 године обим друштвене потрошње (нето) износио је: у ЕУ 47,5%; у САД 31,3%; а у Јапану 39,4% домаћег бруто производа.⁴⁹⁾ Он има своју горњу границу (чини се, 40%) коју не би требало да прелази, јер ова потрошња не може гушити (и замењивати) личну и производну потрошњу.

48) Исто (29), стр. 873.

49) Види, Исто (13), стр. 365.

Пошто је значајна детерминанта привређивања и развоја једне земље, величина друштвене потрошње мора бити позната и програмирана. Код утврђивања, намеће се потреба њене усклађености. Прво, са учешћем осталих субјеката у износу домаћег бруто производа. То јест, са учешћем привреде и запослених радника. Друго, са величинама друштвене потрошње у иностранству. Већи обим ове потрошње у једној земљи од обима у другим земљама, поскупљује њене производе и чини их неконкурентним на тржишту. И треће, са величинама ове потрошње у појединим административно-територијалним јединицама у земљи. Јер, значајне разлике ове потрошње могу доводити до нарушавања јединства тржишта и разједињавања.

5. Буџетски дефицит и јавни дуг

Стагнација ДБП, а нарочито остваривање у мањем износу у односу на претходни период – уз дато учешће друштвене потрошње у његовом износу – условљавају појаву буџетског дефицита. То јест, доводе до мањка средстава за друштвену потрошњу предвиђена буџетом пре почетка (или на почетку) године. Међутим, због тога се углавном не врши ребаланс буџета наниже. Најчешће, мањак се надокнађује јавним задуживањем.

Два су основна разлога јавног задуживања. Први је нееластичност или слаба еластичност друштвене потрошње наниже. Други разлог је потреба одржавања и повећања друштвене потрошње због поспешивања привредне активности и превазилажења рецесије.

Јавни дуг не настаје само по основу буџетског дефицита. Као остали основи јавног задуживања јављају се: мањак златно-девизних резерви, репрограмирање и рефинансирање доспелог дуга, као и финансирање привредних и непривредних пројеката од ширег односно општег значаја.

Јавно задуживање врши се најчешће емисијом и продајом државних (каматонских) хартија од вредности. Такође, може се вршити узимањем иностраних новчаних и робних кредита. Неплаћање доспелих рата и камате резултира у репрограмирању и акумулацији дуга. Јавни дуг настаје и задуживањем локалних органа власти (општина, градова и других).

Дуг у националној валути назива се унутрашњим, а дуг у страним валутама јесте спољни јавни дуг.

Битан захтев у вези јавног задуживања је способност враћања дуга уз дати проценат (од ДБП) издвајања средстава за друштвену потрошњу. То значи да ће се дуг враћати средствима оствареног буџетског суфицита, у време када је вредност ДБП већа од оне коју он има када се налази на линији тренда. Када је вредност ДБП једнака оној коју има на линији свог тренда, буџет треба да буде ажустиран (дотеран), тј. равнотежан. Када је мања, може се остваривати буџетски дефицит, али у одређеној мери.

Основна питања у вези наведеног захтева јесу: који је то максимални износ укупног јавног дуга; те, који је то максимални износ годишњег јавног задуживања у једној земљи?

Максимални износ укупног јавног дуга ($\max \Sigma \text{JD}$) одређен је: величином или обимом друштвене потрошње (ДП), као и односом коефицијената који изражавају утицај привредног раста и камате (кДБП, кК). Можемо га израчунати апсолутно и релативно, према обрасцима:

$$\max \Sigma \text{JD} = \text{ДП} \times \text{кДБП} / \text{кК};$$

$$\max \% \Sigma \text{JD} = \% \text{ДП} \times \text{кДБП} / \text{кК}.$$

Ово можемо видети и на хипотетичком примеру. Нека су: износ домаћег бруто производа 10.000 (ДБП = 10.000); износ издвајања за друштвену потрошњу 4.000 (ДП = 4.000, %ДП = 40%); стопа привредног раста 3% (кДБП = 1,03); као и, каматна стопа 5% (кК = 1,05). На основу ових претпоставки и наведених образаца, имамо следеће:

$$\max \Sigma \text{JD} = 4.000 \times 1,03 / 1,05 = 3.924;$$

$$\max \% \Sigma \text{JD} = 40\% \times 1,03 / 1,05 = 39,24\%.$$

Када је стварни укупни јавни дуг већи од програмираног обима друштвене потрошње – његова даља акумулација постаје неизбежна, а отплата угрожена. Јер, каматна стопа премашује стопу привредног раста.

Максимални годишњи износ јавног задуживања ($\max \text{ГJD}$) одређен је: максималним износом укупног јавног дуга ($\max \Sigma \text{JD}$), стварним износом укупног јавног дуга (ΣJD), као и износом домаћег бруто производа (ДБП). Може се израчунати апсолутно и релативно, према обрасцима:

$$\max \text{ГJD} = \max \Sigma \text{JD} - \Sigma \text{JD};$$

$$\max \% \text{ГJD} = \frac{\max \Sigma \text{JD} - \Sigma \text{JD}}{\text{ДБП}} \times 100.$$

Израчунати износ, овде, указује на оквир и могућност годишњег јавног задуживања. Наравно, ова могућност се не мора у целини искористити. Поготову, ако привреда није у озбиљној рецесији.

Током задње трећине 20. века, у економски развијеним земљама дошло је до значајног увећања укупног јавног дуга. На пример, 2000. године

брutto задужење према износу ДБП било је: у земљама ЕУ 76,8%; у САД 59,8%; и, у Јапану 120,3%.⁵⁰⁾ Ради макроекономске стабилизације, у оквиру међународних економских организација и асоцијација, као и у оквиру појединих земаља – дефинишу се стандарди јавног задуживања. Тако, Светска банка утврђује да вредност укупног јавног дуга према ДБП не би требало да прелази 80%, односно да не би требало да буде већа од 2,2 пута вредности годишњег извоза роба и услуга; те, да вредност годишњег буџетског дефицита не би требало да прелази 3% ДБП. Европска унија је мало строжа; она истиче 60% као стандард односа укупног јавног дуга и ДБП.

У случају презадужености, једна земља у ослобађању терета јавног дуга има углавном следеће могућности. Прво, она може прогласити мораторијум јавног дуга, што је равно конфискацији својих поверилаца. Друго, може путем примарне емисије и инфлације обезвредити износ дуга. Ова могућност односи се на дуг у националној валути. Треће, може у извесном периоду увећати своје учешће у расподели ДБП.⁵¹⁾ С једне стране, то значи увећање стопа пореза, доприноса и сл. А са друге стране, значи и увођење нових врста дажбина за јавну потрошњу. Четврто, може приступити радикалној реорганизацији друштвене надградње и смањивању јавне потрошње (уз задржавање укупног процента издвајања за друштвену потрошњу). Пето, може приступити распродаји свог природног и друштвеног богатства које има јавни карактер, ради прикупљања средстава за отплату дуга. И шесто, може тражити репрограмирање и делимични отпис (спољног) дуга. „Постоје две институције које су основане да би водиле преговоре са спољним државама-дужницима: Париски клуб, који окупља јавне повериоце (дакле, земље које су давале кредите владама других земаља) и Лондонски клуб, који окупља приватне повериоце (банке, велике финансијске институције, итд).“⁵²⁾

50) Види, Исто (13), стр. 365.

51) Повећање учешћа друштвене потрошње у домаћем бруто производу, као решење проблема, могуће је ако земља с тим не добија (у односу на друге земље) најскупљу друштвену режију. Односно, ако с тим битно не угрожава конкурентну способност своје привреде на иностраном односно светском тржишту.

52) Исто (13), стр. 117.

РЕЗИМЕ

1. Размена је фаза друштвене репродукције у којој се, након размене, из оствареног бруто прихода предузећа врше различита наменска издвајања. Овај процес претходи потрошњи као задњој фази. Две најопштије наменске групе издвајања су расходи и добитак.

2. Расходи имају приоритет у расподели, зато што се прво надокнађују. Они би требало да буду израз вредности потребног производа. Међутим, има више врста издатака који се рачунају као расходи, а по суштини су елементи вредности вишка производа. О томе, шта све чини расходе код обрачуна финансијског резултата – одлучује држава.

Укључивањем у расходе и поменутих издатака, обезбеђивање средстава за друштвену потрошњу постаје извесније (јер расходи имају приоритет у расподели оствареног бруто прихода).

3. У расподели оствареног профита учествују држава и власници капитала. Држава захвата део у облику пореза на добитак. Власницима капитала остаје нето добитак, који у акционарском предузећу најчешће расподељују за дивиденде и фонд акумулације. Има мишљења да би мањи део нето добитка (до 5%) требало да припада и радницима, у облику акција предузећа.

Путем расподеле, морају се стварати услови за остваривање профита уз заинтересованост не само власника капитала, него и осталих субјеката (тј. државе и радника).

4. Учешће радника у расподели остварује се преко њихових зарада. Оно мора бити познато (утврђено као параметар) и усклађено са учешћем државе и привреде. У вези с тим, утврђују се одређени стандарди.

5. Раст продуктивности рада пружа могућности за повећање појединачних зарада, као и за скраћивање радног времена. Приликом опадања привредне активности домаћи бруто производ је нижи (у односу на раније). При датом учешћу масе зарада радника у његовој вредности, и износ те масе је мањи. Пошто су појединачне зараде нееластичне или слабо еластичне наниже, то доводи до отпуштања радника са посла и до повећања њихове незапослености. Међутим, има и појава смањивања појединачних зарада.

6. О равнотежи масе зарада радника може се говорити ако је њено учешће у домаћем бруто производу унапред одређено и усаглашено са учешћем осталих субјеката (државе и привреде). Износ равнотежне суме или масе зарада радника – у овом случају – добија се као умножак остварене вредности ДБП и коефицијента њиховог унапред одређеног (и усаглашеног) учешћа у тој вредности. Равнотежу зарада појединачних радника, нпр. у једном предузећу, имамо ако су оне у просеку (по раднику) приближно једнаке

износу исплаћене зараде по раднику на нивоу делатности, као и шире области (привреде или ванпривредних делатности).

7. Потрошња је крајња фаза репродукције. Према субјектима, разликујемо – производну потрошњу (у оквиру предузећа), јавну или друштвену потрошњу (на нивоу једне државе као заједничке институције) и личну потрошњу (коју остварују појединци у оквиру домаћинства). Потрошња представља сврху производње, тј. њен импулс. Међутим, она може бити и узрок поремећаја и застоја у друштвеној производњи и друштвено-економском развоју. И то, пре свега у случају следећих негативних појава: недовољне потрошње, прекомерне потрошње и потрошачког друштва. На ове појаве се може утицати, односно оне се могу сузбијати и откалањати.

8. Сврха учешћа јавног сектора у расподели је друштвена потрошња. Ова потрошња јавља се у облику: опште, заједничке и остале друштвене потрошње. Она има улогу – обезбеђивања најопштијих услова за егзистенцију и развој друштва у једној земљи; обезбеђивања и пружања одређених услуга и добара под за све прихватљивим, нетржишним, условима; као и остваривања социјалне сигурности, редистрибуције средстава и развоја.

9. Величина или обим друштвене потрошње утврђује се вредносно, као сума буџетских расхода. У економској анализи већи значај има величина ове потрошње утврђена релативно, према учинку друштвене производње. То јест, утврђена као учешће вредности друштвене потрошње у износу домаћег бруто производа.

Постоји потреба усклађености величине друштвене потрошње у једној земљи. Прво, са учешћем осталих субјеката у износу домаћег бруто производа. Друго, са величинама друштвене потрошње у иностранству. И треће, са величинама ове потрошње у појединим деловима (административно-територијалним јединицама) земље.

10. Прикупљање или обезбеђивање средстава за друштвену потрошњу врши се: опорезивањем физичких и правних лица, наплатом извесних услуга у области јавног сектора, путем самодоприноса, као и јавним задуживањем. Опорезивање има релативно највећи значај. Самодопринос и јавно задуживање су више повремене методе прикупљања поменутих средстава.

11. Јавни дуг настаје због слабе еластичности друштвене потрошње наниже и опадања привредне активности (рецесије). Затим, и из других разлога: мањка златно-девизних резерви, репрограмирања доспелог дуга, као и финансирања инфраструктурних и других пројеката (тј. објеката) од општег значаја. Он се мора сервисирати и изравнавати.

12. Код јавног задуживања морају се утврдити границе. То јест, морају се утврдити – максимални износ укупног јавног дуга, као и максимални износ годишњег јавног задуживања. Задуживање изнад утврђених граница доводи до немогућности изравнања дуга.

Под изравнавањем (и флукуацијом) јавног дуга, када је он стално присутан у једној земљи, може се подразумевати – смањивање дуга испод утврђеног максималног износа (након рецесије) и приближавање максимуму (за време трајања рецесије).

13. На међународном плану рачуна се са стандардима јавног дуга према којима се врши економско-развојна класификација земаља и препоручују одговарајуће мере стабилизације и помоћи. Тако, Светска банка утврђује да вредност укупног јавног дуга једне земље према домаћем бруто производу не би требало да прелази 80%, односно не би требало да буде већа од 2,2 пута вредности годишњег извоза роба и услуга те земље. Уз то, утврђује и да вредност годишњег буџетског дефицита не би требало да прелази 3% домаћег бруто производа.

14. Презадуженост једне земље доводи до застоја у њеном развоју. У ослобађању терета јавног дуга она има више могућности. То су, пре свега: проглас мораторијума на исплату дуга; обезвређивање унутрашњег дуга путем хипер-инфлације; повећање обима друштвене потрошње; реорганизација и редукација јавног сектора; продаја природног и друштвеног богатства које се налази у јавној својини; као и репрограмирање и отпис дугова (на основу преговора и договора).

КЉУЧНИ ПОЈМОВИ

1. Расподела; 2. Предмет расподеле; 3. Субјекти расподеле; 4. Радна снага; 5. Употребна вредност радне снаге; 6. Вредност радне снаге; 7. Радно време радника; 8. Цена радне снаге; 9. Колективни уговори о раду; 10. Појединачни уговори о раду; 11. Потрошња; 12. Потребе; 13. Друштвена или јавна потрошња; 14. Општа друштвена потрошња; 15. Заједничка друштвена потрошња; 16. Остала друштвена потрошња; 17. Финансирање друштвене потрошње; 18. Величина или обим друштвене потрошње; 19. Буџетски дефицит; 20. Јавни дуг.

ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ

1. Која су то два основна дела на која се расподељује остварени бруто приход предузећа?
2. Које су две основне врсте издвајања када је реч о расходима?
3. Како се расподељује профит предузећа?
4. Наведи основне факторе вредности радне снаге!
5. Какву тенденцију има вредност радне снаге?

6. Када је почео процес скраћивања радног времена, и шта је омогућило тај процес?
7. Шта омогућава повећање зарада радника, и када долази до њихових смањивања?
8. У ком случају се може говорити о равнотежи и о стабилности зарада радника?
9. Који су основни облици плаћања радне снаге?
10. Наведи основне методе прикупљања или обезбеђивања средстава за друштвену потрошњу!
11. Које су основне врсте пореза и њихове карактеристике?
12. Поред фискалне, коју још улогу имају порези?
13. Наведи основне облике потрошње!
14. Који су то основни проблеми у области потрошње?
15. Шта знаш о кретању обима друштвене потрошње данас?
16. У чему се огледа потреба усклађености обима друштвене потрошње у једној земљи?
17. Из којих све разлога настаје јавни дуг, и када би требало да се он изравнава или ађустира?
18. Како се врши јавно задуживање?
19. Који је то максимални износ укупног јавног дуга једне земље?
20. Који је то максимални годишњи износ јавног задуживања у једној земљи?
21. Који су то међународни стандарди јавног задуживања?
22. Наведи основне могућности једне земље у ослобађању терета јавног дуга у случају презадужености!

ЗАДАЦИ ЗА ВЕЖБАЊЕ И ПРОВЕРУ ЗНАЊА

1. Израчунај максимални износ укупног јавног дуга једне земље ($\max \Sigma \text{JD}$), ако су: домаћи бруто производ (ДБП) 10.000; програмирани обим друштвене потрошње, у изразу њеног учешћа у износу домаћег бруто производа (ДП) 35%; стопа привредног раста 4%; те, каматна стопа 6%!
2. Израчунај, у проценту, максимални обим укупног јавног дуга ($\max \% \Sigma \text{JD}$), ако су: програмирани обим друштвене потрошње (ДП) 40%; стопа привредног раста 4%; те, каматна стопа 3%!
3. Израчунај, у проценту, максимални годишњи износ јавног задуживања ($\max \% \Sigma \text{JD}$), ако су: максимални износ укупног јавног дуга ($\max \Sigma \text{JD}$) 5.000; стварни укупни износ јавног дуга (ΣJD) 4.500; те, износ домаћег бруто производа (ДБП) 12.000!

Глава V

ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ СА ИНОСТРАНСТВОМ

1. Основи међународних економских односа

1.1. Светско тржиште и међународна подела рада

Светско тржиште чини пре свега укупност понуде и тражње између свих земаља света. То јест, укупност њиховог извоза и увоза. Њега чине и бројне институције које регулишу међународне економске односе.

На глобалном нивоу, тј. у светским размерама, постоји једнакост извоза и увоза. Томе се, у крајњем случају, мора тежити и у свакој земљи.

На светском тржишту размењују се пре свега производи и услуге, тј. робе. Вредност њихове реализације израз је масе текућег и опредељеног рада која је утрошена приликом производње и која је путем цена призната (прихваћена) на том тржишту. Под међународном поделом рада подразумевамо учешће појединих земаља (и региона) у овој маси рада. Или, конкретније, њихово учешће у вредности реализације на светском тржишту.

Учешће једне земље у међународној подели рада сагледава се квантитативно и квалитативно. Квантитативно, преко износа њеног извоза и увоза, као и њиховог појединачног учешћа у износу домаћег бруто производа ове земље. А квалитативно, преко асортимана, тј. врста и вредности роба које она извози и увози.

Даље, у вези са светским тржиштем и међународном поделом рада, намећу се следећа три питања: нужности учешћа једне земље у међународној подели рада, тј. у међународној трговини (1), критеријума тог учешћа (2), као и основних карактеристика светског тржишта (3).

(1) Размена је вршена најпре између појединих људских заједница (племена). А касније, када су се оне увећале и када су формиране државе, она се одвија и унутар тих заједница. Према томе, светско тржиште је старије од националног.⁵³⁾ Нова фаза у развоју светског тржишта почиње са великим географским открићима у 15. и 16. веку и са капиталистичком робном производњом. Данас оно представља нужност, па ни једна земља не може

⁵³⁾ Види нпр. др Богдан Илић (и др.): *Политичка економија, Савремена администрација*, Београд, 1995, стр. 708.

имати затворену привреду (у оквиру својих граница, где нема извоза и увоза). Пре свега, из следећих разлога.

Прво, због неједнаких природних услова производње. Природно богатство, као фактор друштвене производње, није подједнако распоређено у свим земљама. То намеће потребу међународне размене.

Друго, због неравномерности развоја производних снага у појединим земљама и њихове неједнаке развијености.⁵⁴⁾ Нове производе и технологије мање развијене земље налазе углавном код оних најразвијенијих. За њих, морају понудити своје производе, а то су пре свега сировине и предмети нижег степена обраде односно финализације.

Треће, због развијања конкуренције на домаћем тржишту. Да би једна земља повећала конкуренцију произвођача на свом тржишту и принудила монополе на ефикаснију производњу, она често један део потреба задовољава путем увоза. Но, да би обезбедила увоз, мора део свог друштвеног производа да извози у друге земље.

Четврто, због повећања ефикасности производње. Специјализација у производњи појединих роба на међународном плану омогућава повећање продуктивности рада. Међутим, она води масовној производњи која превазилази апсорпционе способности тржишта једне земље. Поједине земље морају у све већој мери да извозе. Затим, предузећа из једне земље пласирају капитал у иностранству и ради максимирања профита. Јер, услови оплодње капитала нису исти у свим земљама.

И пето, због коришћења иностраних кредита. Земља која је узела такав кредит мора путем извоза обезбедити средства за његов повраћај.

(2) Са развојем међународне трговине јавља се питање: којим производима, тј. према којим критеријумима једна земља треба да се укључује у међународну поделу рада? Полазну основу за утврђивање одговора на ово питање још увек пружају теоријски ставови А. Смита и Д. Рикарда.

А. Смит као критеријум истиче најниже апсолутне трошкове. Једна земља треба да производи за извоз оне производе код којих има (у односу на друге земље) апсолутне предности у трошковима производње по јединици. Дакле, оне производе које може произвести јефтиније од других (зато што има повољније природне услове за производњу).

Д. Рикардо, међутим, развој међународне поделе рада не заснива само на природним условима. Као критеријум укључивања једне земље у међународну поделу рада он наводи најниже компаративне трошкове. Према нашој интерпретацији, суштина овог критеријума огледа се у следећем. Једна земља опредељује се за такав извоз и увоз који ће јој обезбедити најјефтиније задовољавање националних потреба. На пример, она извози 10 једи-

⁵⁴⁾ Види о томе, Љ. Адамовић: „*Међународна подела рада*“, Исто (29), стр. 1162.

ница производа А да би за добијени новац увезла 50 јединица производа Б – ако је производња $10 А + 50 В$ кошта више од производње $2 \times 10 А$. При томе остварује уштеду у трошковима, коју може употребити за додајну производњу и повећање благостања својих грађана.

После Д. Рикарда истичу се и други критеријуми. Поред компаративних трошкова наводи се низ компаративних предности.⁵⁵⁾ Пре свега, реч је овде о следећем. Приликом укључивања у међународну поделу рада једна земља ће се одредити: за производе који захтевају веће улагање рада, ако има вишак радне снаге и ниске најамнине; за производе који захтевају веће улагање капитала, ако не оскудева у овом ресурсу и има високу запосленост и високе најамнине; за производе који захтевају земљу и одређене климатске услове (вуну, стоку, ратарске културе и др.), ако располаже обиљем овог фактора; те, за производе врхунске технологије, или за производе стандардне технологије, зависно од степена своје развијености. У сваком случају, она треба да тежи извозу производа што веће обраде (тј. финализације).

Бертил Олин, добитник Нобелове награде за економију 1968. године, указује да извоз доводи до повећања цене елемента производње ког земља има у изобиљу (јер се шири његово тржиште). Односно, да увоз доводи до пада цене елемента за којим оскудева (јер му се оскудност умањује). Под условом либерализма, међународна трговина уједначава цене елемената производње у појединим земљама.⁵⁶⁾

Наведене компаративне предности израз су одређеног стања. Међутим, многе земље често у свом развоју теже променама. Оне своје учешће у међународној подели рада не заснивају само на својим предностима, већ често и на остваривању унапред утврђених циљева развоја.

(3) Карактеристике светског тржишта одређене су многим околностима, од којих истичемо следеће.

Прво, размена на светском тржишту врши се у општем случају по тзв. светским ценама. За изванредан производ можемо рећи да је светска цена просечна извозна цена (која је најближа извозној цени оног субјекта, земље, који је извезао највећу количину тог производа). Такође, она може бити и јединствена, ако се формира на робној берзи.

Светска цена извесног производа не своди се (деловањем закона понуде и тражње) на величину, нормалну или равнотежну цену, која би све извознике доводила у једнак економски положај.

Друго, размена по светским ценама у суштини је неједнака размена.

55) Види о томе, група аутора: *Међународни економски односи*, Информатор, Загреб, 1973, стр. 56 – 63. Такође, др Рикард Штајнер: *Криза II*, Привредни преглед, Београд, 1980, стр. 189 – 196.

56) Види о томе, Љ. Адамовић: „*Теорија спољне трговине*“, Исто (29), стр. 1153. и 1154.

У тој размени у бољем економском положају налазе се економски најразвијеније земље. То јест, земље које имају већи општи степен продуктивности рада. И то, било да остварују профит по већој профитној стопи него ли мање развијене земље. Или, пак, да остварују профит по профитној стопи као и ове земље. У првом случају, оне се налазе у бољем економском положају јер, држећи монопол у извозу производа врхунске технологије, знања и сл. – остварују већи профит и у цене зарачунавају више најамнине. А у другом, зато што у цене извозних производа зарачунавају веће износе најамнина уопслених производних радника.

Треће, данас је светско тржиште у значајној мери територијално подељено и нејединствено. Међутим, у свом развоју „... производне снаге теже јединственој светској економици. Оне је уједно и изграђују.“⁵⁷⁾

Четврто, размена на светском тржишту није слободна, тј. неограничена. Да би заштитиле своје појединачне интересе, све земље мање-више приступају протекционизму. Међутим, протекционистичке мере се све више унифицирају, смањују, па и укидају.

Пето, међународна подела рада још увек се, највећим делом, развија стихијно. Данас има више неразвијених земаља, као и једнострано развијених (орјентисаних на примарну производњу). Оне теже својој индустријализацији и комплексном развоју привреде. Све више, међународна размена се обавља преко мултинационалних корпорација.

Шесто, у међународној размени запажају се извесне структурне промене. У извозу развијених земаља повећава се учешће капитала, знања, технологије, услуга и слично. А у извозу неразвијених и мање развијених, расте учешће индустријских производа. Такође, долази до промена учешћа појединих земаља у тој размени, које се јављају као резултат неравномерности њиховог друштвено-економског развоја.

И седмо, приликом учешћа на светском тржишту свака земља мора дугорочно да тежи уравнотежењу свог платног биланса. При томе, она често мора тежити равнотежи економских односа са другим земљама и појединачно, тј. на билатералном плану.

Обим међународне трговине има тенденцију пораста. Према томе, светско тржиште постаје све значајнији фактор друштвено-економског развоја појединих земаља. Оно се мора изграђивати у интересу читавог света.

1. 2. Међународне економске организације и интеграције

(1) Међународне економске организације настале су под утицајем

⁵⁷⁾ Група аутора: *Политичка економија социјализма*, Информатор, Загреб, 1979, стр. 293.

развоја производних снага и потребе народа и држава да сарађују у решавању многих питања друштвене репродукције и друштвено-економског развоја. Најважније су: Међународни монетарни фонд, Светска банка и Светска трговинска организација. Овде ће, даље, бити речи управо о њима.

(а) Међународни монетарни фонд основан је у Бретон Вудсу (САД) 1944. године, на међународној конференцији 44 државе. Има више основних циљева. Његова улога је пре свега у томе да обезбеђује међународну ликвидност. Средства Фонда чине заједничку резерву за све земље чланице. Ова средства оне могу под одређеним условима да користе када им њихове сопствене златно-девизне резерве не обезбеђују ликвидност у међународним плаћањима, пре свега у вези увоза и отплате кредита.

Средства у Фонду за финансирање међународне ликвидности обезбеђују се из више извора. То су: уплаћене квоте земаља чланица,⁵⁸⁾ позајмице од земаља чланица, приходи од наплате дажбина за коришћење средстава, као и додатна средства међународне ликвидности створена путем специјалних права вучења. У начелу, коришћење ових средстава је привременог (тј. краткорочног) карактера; повраћај коришћених износа врши се у периоду од 1 до 4 године. Она се користе у облику: редовног права вучења (или редовне транше), вучења у облику кредитних транши и стенд-бај аранжмана, као и посебних олакшица.

Редовно (опште) право вучења јесте право земље чланице да за своју валуту (нпр. за динаре, у случају наше земље као чланице) купује валуте других земаља. Оно иде до 100% износа квоте земље чланице.

Вучење преко 100% износа квоте једне земље јесте вучење у облику кредитне транше. Оно иде до 200% износа квоте коју је уплатила у Фонд. Кредитне транше у износу 125 – 200% уплаћене квоте одобравају се земљи корисници у облику стенд-бај аранжмана. Ови аранжмани (споразуми) установљени су 1952. године. Са њим се утврђују програми стабилизације и уравнотежења, те средства која ће земље користити ради остваривања тих програма. Без прихватања конкретног програма и његовог остваривања, земља корисница не може добити средства Фонда.

Посебне олакшице јесу додајне кредитне транше. Оне су одобраване или се могу одобрити, пре свега: у случају губитка извозних прихода због пада цена примарних производа на светском тржишту, као и због непредвидивих околности; у случају дефицита у платном билансу због структурног прилагођавања; у случају финансирања залиха код произвођача примарних производа, када је продукција ових производа увећана и када им цене због

58) Квота се уплаћује: 25% њеног износа у злату или УСА доларима, а 75% у националној валути. Од 1978. године први део квоте може се уплатити у специјалном праву вучења или у другим средствима међународне ликвидности (конвертибилним валутама). Са том променом златна транша мења назив у резервну траншу.

тога падају; у случају повећања издатата земаља увозница нафте због пораста цене овог енергента 1973/1974. године; као и у случају потребе за проширеним и дугорочним финансирањем.⁵⁹⁾

1969. године установљено је тзв. специјално право вучења, које има извесне карактеристике кредита и новца. Реализује се по периодима, а има дугорочнији карактер. Сума специјалних права вучења утврђује се за одређени период и алоцира или расподељује на поједине чланице према величини њихових квота. „Средства СПВ се могу користити само за финансирање дефицита у платном билансу без обзира на узрок настанка неравнотеже ... а не и за мењање структуре монетарних резерви земаља чланица. Земље којима су ова права алоцирана претварају их преко Фонда у конвертибилне валуте кад им је то потребно.“⁶⁰⁾

Међународни монетарни фонд је формиран да би, краткорочним финансирањем, обезбеђивао међународну валутну и економску стабилност (као што су УН формиране да би обезбеђивале међународну политичку стабилност после Другог светског рата).

Првобитно, својим деловањем требало је да штити стабилност (фиксних) курсева валута. Односно, шире, да спречава појаву глобалне кризе, каква је била она 1929 – 1933. године. То јест, да омогућава појединим земљама превазилажење платно-билансних тешкоћа како би се ублажио њихов негативни утицај на привредну стабилност ових земаља (као и на привредну стабилност осталих земаља у свету).

Касније, долази до извесне промене у настојањима Фонда. Пре свега, у време након слома златног стандарда (1971. године) и преласка са фиксних на пливајуће валутне курсеве. Такође, „...у време када су Роналд Реган у САД и Маргарет Тачер у Уједињеном краљевству проповедали идеологију слободног тржишта.“⁶¹⁾ У одобравању кредитних транши почео је да инсистира на либерализацији тржишта, приватизацији (и транзицији), те на ограничавању и стабилности потрошње. При томе, наметнута решења су углавном универзална и више у интересу финансијске заједнице (више су обезбеђивала очување и наплату њених потраживања, него ли очување нивоа привредне активности и запослености земаља дужника).

Средства која добија једна земља одобравају се са каматном стопом мало вишом од тржишне, да их не би користила као извор јефтиних кредита.

Фонд има и надзорну или превентивну улогу. „Он непрестано надгледа привредне токове у свакој земљи чланице, не би ли утврдио валутни

59) Види, др Ђурица Ацин: *Међународни економски односи*, Пигмалион, Нови Сад, 1995, стр. 159 – 163.

60) Исто, стр. 152.

61) Џозеф Е. Стиглиц: *Противуречности глобализације, SBM-х*, Београд, 2002, стр. 26.

ризик, односно да би у случају неке незгоде ММФ био потпуно упознат са локалном ситуацијом.“⁶²⁾ Овај надзор врши се на више начина.

(б) Светска банка формирана је 1945. године под називом Међународна банка за обнову и развој. Првобитно, њен задатак био је да помаже обнову и развој земаља својих чланица. По завршетку обнове (након Другог светског рата) потпуно се окренула развоју. Може се рећи да је данас усмерена првенствено на развој мање развијених земаља.

Идеја је била да у финансирању развоја (и обнове) учествује приватни капитал – а да Банка даје кредите када тај капитал недостаје, те да даје одређене гаранције приватном капиталу. Али, у пракси се од ове идеје делимично одустало. Она је све више учествовала у директном финансирању.

Њена делатност огледа се у следећем: она даје гаранције пословним јединицама (корпорацијама) када саме инвестирају у друге земље; учествује у зајмовима пословних јединица; те, сама даје зајмове из сопствених средстава. Капитал који се пласира преко ње чине: уплаћене квоте њених чланица, гаранције чланица за њене обавезе до одређеног нивоа, као и суме које прикупи на тржишту капитала путем емисије дугорочних хартија од вредности (обвезница). Ту на изванредан начин спадају и суме капитала пословних јединица за које она даје одређене гаранције.

Средства могу користити само земље чланице. (То јест, јавне и приватне организације које имају гаранцију своје државе.) Оне претходно морају бити и чланице Међународног монетарног фонда.

Зајмови Банке дугорочног су и комерцијалног карактера. Дају се појединим земљама за одређене намене (за одређене развојне програме) на рок од 10 и 15 година, а најдуже на рок од 25 година. Период почетка отплате (грејс период) је до пет година. Висина каматне стопе одређена је стопом по којој Банка обезбеђује средства на тржишту зајмовног капитала, као и банкарском маржом од 1,25%.

Средства су одобрavana највише за изградњу и развој инфраструктуре, тј. објеката од општег привредног значаја (саобраћајница, електрана, телекомуникационих објеката, водовода и др.). Банка је у релативно малом обиму одобравала зајмове за развој индустрије појединих земаља. А без развоја ове области нема ни одговарајуће ефикасности друштвено-економског развоја. По броју и обиму, зајмови за ове намене морају бити већи.

Од средине шездесетих година оснивају се помоћне специјализоване финансијске институције Банке, међу којима истичемо: Међународну финансијску корпорацију и Међународно удружење за развој.⁶³⁾

62) Исто (13), стр. 512.

63) Међународна финансијска корпорација основана је 1956. године. Чланство у њој везано је за чланство у Светској банци. Њена средства и пословање су одвојени; она има посебну правну личност.

(в) Светска трговинска организација отпочела је са радом на почетку 1995. године. Њено седиште је у Женеви. У ствари, она је наставила рад Општег споразума о царинама и трговини.⁶⁴⁾

Ради комплетирања система организација за регулисање и унапређење међународних економских односа, Светску трговинску организацију требало је основати одмах након Међународног монетарног фонда и Међународне банке за обнову и развој. То јест, на Међународној конференцији о трговини и запослености, у Хавани крајем 1947. и почетком 1948. године. На овој конференцији усвојена је Повеља о међународној трговинској сарадњи, али је затим највећи број земаља није ратификовао (због одредби у вези стабилизације цена сировина, борбе против међународних картела и трустова и побољшавања положаја земаља у развоју).

Општи споразум о царинама и трговини настао је у Женеви као привремена институција 1947. године (до формирања Светске трговинске организације). Међутим, из наведеног разлога постао је стална организација. Његове одредбе представљале су само део одредби садржаних у Повељи о међународној трговинској сарадњи (усвојеној у Хавани).

Земље чланице Општег споразума о царинама и трговини преузеле су обавезу да се придржавају следећих принципа: принципа недискримина-

Располаже незнатним износом капитала.

Корпорација одобрава зајмове приватном сектору (пословним јединицама у приватној својини). При томе се првенствено руководи принципима да позајмљена средства код корисника доносе профит и да користе привреди земље у коју се инвестира. Услов добијања зајма је спремност ангажовања локалних средстава. „Она никада не улази у инвестиционе подухвате преко 50% укупних акција (инвестираних у предузеће).“ Види о томе, Исто (69), стр. 133. Капитал се првенствено пласира у развој индустрије. Зајмови се одобравају у износу од најмање 100 хиљада, а најчешће у износу 2 – 3 милиона УСА долара. Рок кредитирања је 7 – 15 година, при чему отплата зајмова почиње са задршком.

Међународно удружење за развој основано је 1960. године. Чланство у овом удружењу везано је за чланство у Светској банци. Удружење има са Банком заједничко управљање, но и посебну правну личност. Земље чланице могу се сврстати у две групе: развијене и неразвијене. Развијене земље су пре свега даваоци, а неразвијене корисници средстава.

Капитал Удружења чине пре свега уплаћене квоте земаља чланица, као и додајна средства (која првенствено обезбеђују богате земље чланице).

Преко ове међународне организације финансира се развој најмање развијених земаља. Поред зајмова одобрава се и помоћ у виду поклона. Капитал се даје земљама чланицама, као и пословним јединицама (у јавној и приватној својини) на њиховој територији. Намена зајмова и помоћи обично је шира. Пре свега, у питању су пројекти какве финансира и Банка. Међутим, врши се још финансирање изградње комуналних објеката, те стамбене изградње. Такође, и покриће локалних трошкова.

Зајмови се одобравају на 50 година. Отплата почиње после 10 година. За првих 10 година нема камате, за следећих 10 година камата је 1%, а за последњих 30 година 3%. На име провизије Удружење наплаћује 0,75% од коришћеног а још невраћеног износа.

64) Одлука о томе донета је на Министарској конференцији земаља уговорница Општег споразума, која је одржана 1994. године у Мароку.

ције на основу тзв. клаузуле најповлашћеније нације (све концесије које је једна земља дала другој, а односе се на царине и царинске дажбине, мора дати и свим осталим земљама); принципа заштите домаће индустрије искључиво путем царина (уз изузетне могућности коришћења и других средстава, као што су нпр. увозне квоте); принципа отклањања препрека које би могле штетити трговинским интересима земаља чланица, путем преговора и консултација; као и принципа вођења преговора билатерално у паровима земаља и од производа до производа. Споразумом је било утврђено да земља чланица не може штетити своју индустрију домаћим опорезивањем. Биле су утврђене и одређене олакшице за земље у развоју.

И саме царине, истицане као искључиви инструмент заштите производње појединих земаља, утврђиване су у све мањем релативном износу. На тзв. рундама преговора, односно мултилатералним преговорима (почев од Кенедијеве рунде 1963 – 1967. године), једна од одлука била је и одређено процентуално снижавање царина. (То је рађено ради повећања обима и вредности међународне трговине.)

Стварањем Светске трговинске организације 1994. године омогућена је шира глобална сарадња. Поред старања о међународној размени производа, она брине и о међународној размени услуга, те о међународној размени и заштити права на интелектуалну својину и инвестиције. Одлуке се доносе путем мултилатералних преговора и споразума, и оне су обавезне линеарно за све земље чланице.

Досадашње рунде преговора, закључно са Уругвајском рундом (која је почела 1986, а завршена 1993. године), резултирале су у значајној либерализацији тржишта. Међутим, она није била равнотежна; смањене су баријере за увоз производа и услуга из развијених земаља (уз то, смањена су ограничења за инвестиције из развијених земаља и ојачана права интелектуалне својине), али не исто тако и за увоз из неразвијених земаља. Реч је овде о производима и услугама код којих су ове земље биле конкурентне на светском тржишту, као што су: пољопривредни производи, текстил, транспортне услуге, грађевинске услуге и други. Због тога је положај економски неразвијених земаља погоршан.

Нова, Катарска, рунда преговора о даљој либерализацији тржишта (девета по реду) покренута је у Дохи 2001. године. Она би требало да резултира и у исправљању поменуте неравнотеже. Преговори су 2003. године у Канкуну (Мексико) запали у ћорсокак, зато што развијене земље нису биле спремне да сниже и укину субвенције у пољопривреди како би омогућиле неразвијеним извоз производа ове делатности. Међутим, у Женеви (Швајцарска) је 2004. године постигнут изванредан напредак. Развијене земље су прихватиле да сниже субвенције пољопривреди, али у временски неодређеном року. Ово би могло, као изванредан напредак, да омогући завршетак преговора.

Светска трговинска организација има више органа и институција. Истичемо само – министарску конференцију и генерални савет. Министарска конференција је њен највиши орган. Она се одржава једном у две године. Док, генерални савет обавља функције министарске конференције између два заседања и стара се о извршавању њених одлука.

(2) Међународне економске интеграције развијају се од 15. века у различитим облицима. Са географским открићима почињу освајања и територијална подела света између великих сила. Развијају се колонијални системи, као први облик међународних економских (те, политичких и територијалних) интеграција. До распада и укидања ових система долази тек у периоду после Другог светског рата.

Царинске уније представљају други (новији) облик међународних економских интеграција. Настају на основу уговора између заинтересованих земаља. Могу бити потпуне и непотпуне. Потпуну царинску унију одликује јединствена царинска политика према трећим земљама (заједничка царинска тарифа) и елиминисање царина у међусобном промету земаља чланица. Царинска унија омогућава ширење тржишта и развој економске, па и политичке, уније. На пример, Немачки царински савез из 1834. године довео је до политичког уједињења Немачке 1871. године.

Најпознатија међународна економска интеграција данас јесте Европска унија. Она постаје и политичка интеграција, односно добија облик државе. У будућности могуће је стварање и других таквих интеграција.

1. 3. Интернационализација капитала и производње и мултинационалне корпорације

(1) Интернационализација капитала јесте процес у коме капитал једног предузећа или једне земље, у тежњи за оплођивањем и експанзијом односно увећањем, прелази националне границе.

Основни разлог интернационализације капитала је лакше остваривање профита и остваривање већег профита. Профит се лакше остварује у земљама где још није дошло до сатурације потреба (јер нису потребна велика улагања за рекламу, као и за иновацију постојећих и развој нових производа). Већи профит у другим земљама остварује се пре свега на основу: избегавања царинских и других препрека извозу, коришћења јевтинијих ресурса, пласмана капитала уз већу каматну стопу, опорезивања по нижим стопама и слично, те бржег раста производње и обрта капитала. Шта доноси интернационализација капитала, што се профита тиче, може се видети на примеру корпорације Стандард Оил из Њу Џерсија (САД). Ова корпорација имала је следећи однос активе и профита 1958. године (сврстаних према подручјима где се налазе њене пословне јединице): ⁶⁵⁾

Подручје	Актива	Профити
Сједињене државе и Канада	67	34
Латинска Америка	20	39
Источна хемисфера	13	27
Укупно:	100	100

Две трећине њене активе налазило се те године у Северној Америци. Но, одавде потиче само једна трећина профита. Остале профите донела је актива која се налази у иностранству. Профитна стопа остварена у иностранству била је четири пута већа од оне остварене у Северној Америци.

Интернационализација капитала остварује се у различитим облицима. Као основне можемо навести: новчане кредите, директне инвестиције, спајање заинтересованих корпорација, изнајмљивање опреме и домицилно инвестирање оствареног профита. Новчани кредити су углавном наменски. Са њима, земља поверилац често помаже испоруку опреме, пренос технологије и сл. Она, чак, може постати власник дела имовине земље дужника ако ова не буде могла да врати кредит. Затим, кредити представљају и основу утицаја на економску политику и друштвено-економско уређење земље дужника. Директне инвестиције имамо када привредни субјекат једне земље финансира изградњу неког привредног објекта у другој земљи (индивидуално или заједнички) и с тим постаје његов власник. Такође, када купује акције неке корпорације у иностранству. Разменом дела активе између корпорација из различитих земаља остварује се њихово економско повезивање и двосмерна интернационализација капитала. Код међународног изнајмљивања привредне опреме дужник (тј. предузеће које је преузело ту опрему на коришћење) има следећу обавезу. Прво, да плаћа повериоцу амортизацију те опреме. И друго, да му плаћа накнаду за коришћење, нпр. у виду камате на износ њене вредности. Домицилно инвестирање оствареног профита доводи до увећања њеног капитала. У ствари, до увећања капитала земље или земаља чији су субјекти власници ове корпорације.

Интернационализација производње резултат је интернационализације капитала. Она се огледа у међународној специјализацији и кооперацији у области производње. У све већој мери, један производ намењен је и светском тржишту, односно резултат је рада радника из све већег броја земаља.

(2) Мултинационално предузеће (компанија) је оно предузеће које има своје организационе јединице у две или више земаља. Организовано као друштво капитала, назива се најчешће мултинационалном корпорацијом. Ово предузеће се, као целина, не оснива. Оно настаје са јачањем и нараста-

65) Види, Исто (1), стр. 578.

њем националног предузећа. Конкретније, настаје када једно национално предузеће – оснива продајну мрежу, сервисне и друге производне огранке у иностранству; даје страном предузећу лиценцу за производњу; изграђује производну јединицу у иностранству; преузима (откупљује) постојећу производну јединицу у иностранству; као и када приступа спајању (интеграцији) са иностраним предузећем.

Предузеће о коме је овде реч највише се развило и стекло доминацију у међународној трговини током друге половине 20. века. На крају тог века, почео је процес даље глобалне централизације капитала (путем спајања великих мултинационалних корпорација). Партнерски односи и удруживање мултинационалних корпорација доводе до стварања тзв. глобалне економске мреже, која одређује судбину савременог света.

Мултинационална корпорација је целина коју чини скуп производних, прометних и других организација лоцираних на територији две или више земаља. То није правна целина јер јој правни статус није одређен. Она се не оснива међународним уговором, односно према међународном јавном праву, већ чини скуп где је сваки елеменат основан према националном праву земље у коју има своје седиште. Но, то је економска целина. Прво, јер је највећи део њеног капитала обједињен путем система учешћа. И друго, јер се на тој основи у њој планира и с њом управља из једног центра. Повезано је бројним уговорима.

Производне и прометне организације у саставу мултинационалне корпорације могу се поделити на два дела: на матицу (матично друштво) која се налази у економски развијеној земљи,⁶⁶⁾ и на периферне јединице које се налазе у економски неразвијеним или мање развијеним земљама. Матица поседује капитал периферних јединица у мери која јој обезбеђује контролу. Она утврђује пословну стратегију руководећи се дугорочним максимирањем профита корпорације на глобалном нивоу.

Мултинационална корпорација опслужује светско тржиште извесном робом преко оне јединице која има најнижу цену коштања. Цене роба стандардизоване производње, посебно у радно интензивним делатностима, ниже су када се производе у неразвијеним земљама. Првенствено, оне су ниже због јевтине радне снаге у тим земљама.

Развијена интерна реализација полупроизвода и готових производа, тј. трговина међу јединицама,⁶⁷⁾ омогућава преливање и задржавање профи-

66) Спајањем великих мултинационалних корпорација настају нове корпорације са две па и више матица.

67) М. Сукијасовић истиче да око 80% робне размене свих земаља у развоју отпада на трговину у оквиру свих мултинационалних корпорација. (Види, др Миодраг Сукијасовић: *Мултинационално предузеће – правни аспекти*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 1981, стр. 80.)

та. На пример, он се губи код јединица у земљама где је висок порез на добит, а појављује код јединица у земљама где је тај порез најнижи.

У оквиру мултинационалних корпорација постоји подела рада. Матица продаје знање и робе врхунске технологије, које јој доносе екстра профит. А периферне јединице, робе стандардизоване производње које не доносе такав профит. Произилази из овога да матица контролише периферне јединице и обезбеђује своју доминацију још и тако – што држи монопол у креацији нових производа и технологија, те што врши глобално планирање и организацију пословања. Подела рада врши се и приликом размештаја тзв. „прљаве“ технологије у неразвијене земље.⁶⁸⁾

Подела рада у оквиру мултинационалних корпорација је процес у коме се претежно остварује и међународна подела рада.

Веза између једне организационе јединице мултинационалне корпорације и државе где се налази њено седиште слабија је него ли веза између те јединице и остатка корпорације. При томе, интереси ове корпорације не подређују се довољно националним интересима.

Преко мултинационалних корпорација остварује се бржи привредни раст. У економски развијеним земљама он се заснива на ширењу тржишта, а у неразвијеним на приливу страног капитала и отварању нових радних места. Поред тога, у неразвијеним земљама преко мултинационалних корпорација врши се обука домаће радне снаге за све самосталније укључивање у међународну поделу рада. Међутим, мултинационалне корпорације доводе у питање самосталност појединих земаља у вези утврђивања и остваривања друштвено-економског развоја. Оне углавном не трпе ограничења у смислу повећања реалних зарада и скраћивања радног времена (на основу раста продуктивности рада), остваривања одређених елемената друштвеног стандарда, еколошких стандарда и слично. Тамо где им се намећу ограничења (и ускраћују повластице) затварају своје огранке и селе их у друге земље (где тих ограничења нема). Њихово присуство у једној земљи значи освајање тржишта те земље. Оне разбијају конкуренцију домаћих предузећа и прихватају их више као под-извођаче. Међунационалне корпорације користе компаративне предности појединих земаља за ширење међународне трговине и

68) При томе, „Највише што периферија може примити – а то још није случај за већину неразвијених земаља (напросто због сигурности капитала) – то је релативно велика производна база у петрокемији и кемији као и у црној металургији и индустрији стројева, али с производним снагама које томе одговарају периферија не може дохватити разине "информације" и "одлучивање и програмирање". Доказ је томе да су инжењеринг предузећа – као "систем" стварања, промета и обраде информација између истраживања и развоја, финансијског тржишта, тржишта инвестицијске опреме и стварања новог капитала – која посредују у стварању капитала периферије, инжењеринг предузећа центра“... (подвукао В. С.)

Christian Palloix: *Светска капиталистичка привреда и мултинационалне компаније*, Стварност, Загреб, 1979, стр. 156.

повећање сопственог профита.

1. 4. Глобализација и основне противуречности друштвено-економског развоја света на почетку 21. века

(1) Може се рећи да је глобализација процес обједињавања и стандардизације привредног и друштвеног живота на светском нивоу. Овај процес резултат је развоја производних снага. У значајнијој мери почиње да се остварује у току 20. века.

Глобализација се остварује на различите начине. То јест, путем: ограничавања и умањивања баријера у међународној трговини; интернационализације капитала и интернационализације производње; интернационализације образовања и научних истраживања; удруживања и повезивања мултинационалних корпорација у развоју нових производа и технологија, као и у обезбеђивању сировина и енергената; међународне стандардизације квалитета производа; стварања глобалне информативне мреже; међународног решавања проблема у вези загађивања природне средине; међународне изолације ратоборних режима који представљају претњу миру и развоју; утврђивања међународних стандарда у области људских права, итд. Процес глобализације је све интензивнији и све обухватнији. Требало би да резултира у благостању свих народа у свету.

(2) Уједињавање света прате многи проблеми и противуречности. Они се морају решавати и превазилазити јер угрожавају развој. Као најважније међу њима, наводимо следеће.

Прво, противуречност између економски развијених и неразвијених земаља. Путем нееквивалентне размене, развијене земље се богате а неразвијене постају још сиромашније. Преко мултинационалних корпорација, богате земље постају власници капитала у сиромашним земљама.⁶⁹⁾ Неразвијене земље постале су релативно и највећи дужници. Терет дугова користи се данас као средство притиска у процесу глобализације, за наметање и пре-наглашавање интереса поверилаца.

Уосталом, увек у историји (до сада) јачи – у смислу држава и народа – тежили су да присвоје добра и ресурсе слабијих.

Друго, противуречност између интереса мултинационалних корпора-

69) Анализирајући пословање Стандард Оила, водеће мултинационалне корпорације у САД, П. Баран и П. Свизи наводе: „Силна разноликост и делокруг операција Стандард Оила у иностранству могли би некога навести на претпоставку да је у току година то предузеће било велики и доследни извозник капитала. Ништа није мање истинито. Осим једног малог, почетног износа капитала пре много година, експанзија имовине Стандард Оила у иностранству била је финансирана профитима из његових међународних операција.“

Види, Исто (1), стр. 578.

ција и појединих земаља. Све више се показује да пословне јединице ових корпорација не следе политику и програме привредног и друштвеног развоја земаља у којима имају своје седиште. Чак, не поштују ни многе законске одредбе тих држава (или настоје да буду модификоване), посебно оне које се тичу запошљавања и цене радне снаге. Оне се пре свега руководе интересима мултинационалне корпорације којој припадају, тј. поступају по налозима њене дирекције.

Треће, противуречност између мотива мултинационалне корпорације и стварних потреба људи. Мултинационалне корпорације теже максимирању профита. При томе, њих не интересује толико шта производе, тј. које употребне вредности. Интересује их пре свега да оно што су произвеле реализују као вредност и да остваре што већи профит. Опште је познато да произвођа алкохолних пића, цигарета, оружја и сличних производа доноси високи профит. Међутим, не доприноси људском благостању, већ то благостање умањује. То се може рећи и за биолошки модификоване производе који служе посредно и непосредно за исхрану.

Исто тако, у тежњи за што већим профитом мултинационалне корпорације – путем рекламе, моде и превлачења потрошње путем задуживања – развијају прекомерну потрошњу. То води пребрзо исцрпљивању енергетских и сировинских потенцијала, загађивању природне средине, нарушавању природне равнотеже, промени начина живота и слично. Односно, у противуречности је са потребом људи за нормалним и одрживим развојем.

Четврто, противуречност између циљева и вредности појединих земаља. У свакој земљи, систем вредности, па и развојни циљеви, резултат су пре свега утицаја – вере, традиције, културе и достигнутог степена развоја. Наметање једној земљи и другог система вредности и других циљева, индивидуалних и општих, доводи до сукоба не само између појединих земаља него и између читавих цивилизација.

И пето, противуречност између моћи мултинационалних корпорација и стварне демократије. У мултинационалним корпорацијама концентрисана је велика економска моћ. Многе од њих имају појединачно бруто приход који је већи од домаћег бруто производа већег броја земаља. То пружа могућност водећим људима у овим корпорацијама да неформално утичу на политичке одлуке у свету. Односно, да своје интересе (интересе мултинационалних корпорација) претпостављају интересима целог света.

За једну земљу, глобализација значи умањивање њеног националног суверенитета. Јер, она прихвата регулативу и стандарде који се утврђују на глобалном нивоу. Мора их уважавати и мора им се прилагођавати. Ако у свом развоју превише користи туђа средства, те ако се превише ослања на ММФ, њен суверенитет је додајно угрожен. Директне инвестиције из иностранства захтевају мање-више извесне концесије. А средства која добија од

ММФ-а, условљена су либерализацијом и приватизацијом „свега и свачега“, као и остваривањем одређених програма који често нису у њеном интересу.

Три најважније институције које управљају процесом глобализације, када је реч о економији, су: ММФ, СБ и СТО.⁷⁰⁾ (А сам тај процес, остварује се пре свега преко мултинационалних корпорација.) Оне су под утицајем економски најразвијенијих земаља, тако да заступају углавном њихове интересе. Одавде проистиче опасност да неразвијени постану трајна периферија која ће бити потчињена центру (тј. развијеним). Развијене земље морају повећати износ и облике помоћи неразвијеним. Јер, заштравање проблема у економски неразвијеним земљама, показало се, доводи до сукоба и угрожавања развоја развијених земаља.

Реформа поменутих институција, како би деловале знатно више у интересу неразвијених, може бити спора. Но, економски неразвијене земље данас ипак имају избор.⁷¹⁾ Могу се претежно развијати према својим могућностима, тј. расположивим средствима. У том случају биће мање зависне од условљавања која иду уз страна средства. Односно, биће далеко више саме господари своје судбине. Оне тиме не морају бити изоловане и ван токова глобализације. Треба да развију институције, дефинишу и ускладе интересе свих субјеката привредног и друштвеног живота, одреде циљеве и услове свог развоја, као и све то јасно регулишу. Затим, треба да развијају и повећавају своје учешће у међународној подели рада и да сразмерно том учешћу либерализују-отварају своје тржиште капитала.

Земљу која се олако задужује и постане хронични клијент Међународног монетарног фонда, не очекује светла будућност. Она пада у руке поверилаца, који долазе у посед њеног друштвеног и природног богатства у бесцење. Највећи број становника такве земље остаје трајно без материјалне основе за остваривање свог суверенитета и развоја.

2. Основна питања отворене привреде

2. 1. Области и облици успостављања међународних економских односа

Са развојем производних снага и демократије међународни економски односи су све развијенији и све садржајнији. Учешће једне земље у међународној подели рада – у изразу учешћа извоза у домаћем бруто произво-

⁷⁰⁾ Извесну (али значајно мању) улогу у процесу глобализације остварују бројне организације у оквиру УН, и друге. Оне често имају другачија становишта (од становишта које имају поменуте три институције).

⁷¹⁾ То истиче и Ц. Е. Стиглиц, који важи за доброг познаваоца процеса глобализације. Види, Исто (61), стр. 256.

ду – има тенденцију повећања. Као области успостављања међународних економских односа могу се навести: међународни промет људи; међународни промет материјалних добара, услуга и знања; међународни промет капитала; као и закључивање међудржавних и регионалних споразума, те чланство у међународним финансијским организацијама (који једној земљи дају одређена права, али намећу и одређене обавезе). У оквиру ових области може се, даље, говорити о облицима успостављања поменутих односа.

(1) Међународни промет људи је веома разноврстан. Држављани једне земље путују и бораве у иностранству различитим поводом, где подмирују бројне врсте трошкова. У вези с тим, износе валуту своје земље или примају дознаке ове валуте. Односно, износе валуте других земаља које купују у својој земљи, ако им национална валута није конвертибилна. Такође, могу остваривати приходе и накнаде у иностранству (зараде, пензије, стипендије и др.) и исте доносити у земљу или их примати као дознаке.

Веома значајан облик међународног промета људи јесте туризам. Његова суштина је путовање и упознавање других подручја и народа. Многе земље са богатом историјом и посебним природним условима и богатством од страних туриста остварују високе износе девизних прихода.

(2) Међународни промет материјалних добара, услуга и знања је друга велика област успостављања међународних економских односа.

Међународни промет материјалних добара јавља се често у вези експлоатације природног богатства. То јест, када инострани субјекти на међународном конкурсима добију концесију једне земље за коришћење појединих елемената њеног природног богатства. Пре свега, он обухвата робни промет (увоз и извоз производа). Производи који се не производе у земљи или се производе недовољно – а неопходни су у једној од области потрошње – увозе се из иностранства. С друге стране, вишак производа из националне продукције износи се на страну тржиште. Затим, са развојем специјализације и производне кооперације између земаља, производи прелазе границу ради дораде. Посебан облик међународног промета производа чини и изнајмљивање стране опреме.

Међународни промет услуга обухвата бројне врсте услуга, пре свега у вези са: производњом (међународна контрола квалитета, грађевински и инвестициони радови у иностранству, сервисирање и одржавање страних производа и опреме и др.); транспортом (транзит, превоз стране робе, њено осигурање у току транспорта и др.); као и трговином (заступништво стране фирме, складиштење стране робе, комисиона продаја ове робе и др.).

Међународни промет знања врши се углавном путем купо-продаје лиценци. Он је често повезан или условљен са прометом производа и услуга. Уз знање и нову технологију испоручује се део опреме, сировине и друго – што земља-купац мање-више може сама да обезбеди. Исто тако, трансфер

знања и нове технологије у једној делатности често је условљен трансфером застареле технологије у другој.

(3) Међународни промет капитала чини промет пре свега новца, ради његовог упошљавања и ширења тржишта. Такође, и ради остваривања већег приноса. Три основна облика међународног промета капитала јесу: кредитни аранжмани, портфолио и директне инвестиције.

Кредитни аранжмани могу бити комерцијални и јавни. Први настају између предузећа различитих држава. Јавни се остварују између појединих држава, као и преко међународних финансијских организација (пре свега, преко Међународног монетарног фонда и Светске банке).

Портфолио инвестиције јесу улагања у куповину (страних) хартија од вредности. Ове хартије могу бити каматоносне и некаматоносне које чине углавном акције. Куповина каматоносних хартија од вредности има карактер кредитних аранжмана. Док, куповина акција има карактер директних инвестиција, јер купац стиче и право управљања и утицаја на пословну политику предузећа емитента ових хартија.

Нарочиту пажњу заслужују веома краткорочни пласмани. Они често имају спекулативни карактер и значе удар на валуту земље дужника. То води обезвређивању рада садржаног у њеном домаћем бруто производу.

Директне инвестиције резултирају у појави ино-својине. Углавном, то су предузетничке инвестиције. Иностранци субјекти граде или купују предузећа у другој држави ради обављања одређених делатности и остваривања профита. Они, тако, „добивају“ део њеног тржишта. Овај облик међународног промета капитала везује се пре свега за мултинационалне корпорације.

2. 2. Платни биланс

Платни биланс или биланс међународних плаћања јесте преглед финансијских трансакција једне земље према иностранству у одређеном периоду. То је двострани преглед – на једној страни се приказују трансакције које увећавају девизне резерве, а на другој оне које их умањују. Он се саставља по основним врстама ових трансакција, тако да се аналитички може говорити о његовим деловима као под-билансима међународних плаћања.

Као основне врсте под-биланса у оквиру биланса међународних плаћања можемо навести:

- биланс текућих плаћања,
- биланс капиталних трансакција и
- биланс интервенција на девизном тржишту.

Биланс текућих плаћања је преглед прилива и одлива финансијских средстава по основу извоза и увоза производа, услуга и знања. Такође, и по основу осталих текућих трансакција, као што су: дознаке зарада и пензија,

дознаке камата и дивиденди, међународна финансијска помоћ и друге. Све ове трансакције имају карактер извоза и увоза у најширем смислу речи.

Биланс увоза и извоза само производа као роба (роба материјалне садржине) назива се трговинским билансом.

Биланс капиталних трансакција обухвата дугорочни и краткорочни прилив и одлив капитала у облику кредита, портфолио и директних инвестиција. Док, биланс интервенција на девизном тржишту јесте преглед куповина и продаја страних валута од стране централне банке.

Салдо биланса може бити позитиван и негативан. У првом случају, реч је о његовом суфициту, а у другом о дефициту. Односно, реч је о вишку прилива финансијских средстава или о његовом мањку у односу на одлив.

Суфицит биланса текућих плаћања значи да једна држава (домаћинства, фирме и држава) троши мање него што остварује у облику домаћег бруто производа. Дефицит значи супротно, да троши више. Са дефицитом настаје и увећава се јавни дуг према иностранству.

Позитиван платни биланс резултира у повећању суме девизних резерви, а негативан у њеном смањивању. У вези с тим, позитиван платни биланс смањује притисак на националну валуту и њен девизни курс. Може у крајњем случају довести до ревалвације. Негативан платни биланс има супротно дејство на националну валуту.

Уравнотежење биланса текућих плаћања дугорочно је објективна нужност. У случају дефицита, мора се интензивирати рационализација увоза и потрошње. И, с друге стране, додајно повећати конкурентна способност привреде и извоз на страна тржишта.

2. 3. Валутни паритет и његове промене

(1) Валутни или девизни паритет јесте однос вредности валута различитих земаља. Или, однос интервалутарне размене. У ствари, то је цена стране валуте у домаћем новцу. Изражавање валутног паритета врши се у облику директног или индиректног нотирања. Директно нотирање показује за колико се јединица домаћег новца добија једна или 100 јединица страног новца (рецимо, 100 динара = 1 евро). А индиректно, колико се јединица страног новца добија за јединицу домаћег (1 динар = 1/100 евра).

Паритет или курс према коме се размењују валуте две земље назива се номиналним паритетом или курсем.

Основа девизног курса,⁷²⁾ или његово тежиште, јесте – паритет ку-

72) Валута је новац у облику готовине, тј. у облику папирних новчаница и ситног кованог новца. Девизе су, пак, краткорочна потраживања на инострани, најчешће конвертибилни, новац. То је, може се рећи, страни новац у депозитном облику.

повне моћи новчаних јединица две земље. На пример, крајње поједностављено – ако јединица исте робе у земљи А кошта 240 динара, а у земљи Б 3 долара – девизни курс валуте земље А у овом случају треба да износи $240 / 3 = 80$, тј. 1 долар = 80 динара. Девизни курс у случају диспаритета омогућава инострано преливање дела ДБП једне земље. То јест, из оне земље код које је цена националне валуте у страном новцу потцењена.

На бази цена исте робе у две различите земље и номиналног девизног курса може се – у случају те робе – израчунати тзв. реални девизни курс, према обрасцу: реални девизни курс = номинални девизни курс \times домаћа цена / инострана цена.⁷³⁾ На пример, ако је номинални девизни курс једног долара 80 динара, и ако је цена 1 кг шећера у нашој земљи (прерачунато у доларима по номиналном курсу) 0,60 долара а у САД-у 0,50 долара – реални девизни курс једног долара биће: $80 \times 0,60 / 0,50 = 96$ динара. Познавање реалног девизног курса у случају појединих роба омогућава нам да доносимо конкретне одлуке у вези увоза и извоза тих роба. Даље у тексту биће речи о номиналном девизном курсу.

Финансијска актива различитих субјеката (као елеменат њихове укупне активе) јавља се у више облика, од којих би сваки требало да доноси извештај принос. Њена структура код појединачних субјеката се често мења ради очувања вредности и уједначавања приноса. Реч је овде о купо-продаји те активе на финансијском тржишту. На девизном тржишту (као сегменту финансијског тржишта) сучељава се актива – у домаћем, и у страном новцу – те се на основу понуде и тражње формирају девизни курсеви.

Данас се девизни курсеви не утврђују као фиксне, него као пливајуће или флексибилне величине. И то, углавном ради текућег прилагођавања променама које утичу на цене домаће валуте. Односно, како централна банка не би стално – користећи резерве – морала да усклађује понуду и тражњу девиза. При томе, пливајући девизни курс се антиципира као стабилна величина, која ће се кретати у уским границама. Пре свега, те границе су одређене очекиваним променама односа куповне моћи домаће и страних валута, као и мером обезвређивања домаће валуте ради повећања извоза и смањивања дефицита биланса текућих плаћања.

Само стабилан девизни курс доприноси стабилности привређивања и економији обима у једној земљи. То јест, спречава предузећа и друге субјекте да остварују шпекулативни добитак. Реч је овде о добитку по основу значајног износа курсних разлика.

Чини се да је граница флукуације девизног курса као стабилне величине + 5% годишње. Ова граница се заснива на следећим променама (за које

⁷³⁾ Види, N. Gregori Mankju: Principi ekonomije, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, Beograd, 2008, str. 693.

се земља може циљно одредити) – инфлацији у земљи која је за 2 процентна поена виша у односу на инфлацију у најразвијенијим земљама, као и обезвређивању домаће валуте за 3%.

У стварности, девизни курс формира се као текућа тржишна величина. То јест, формира се скоро свакодневно у односима понуде и тражње девиза између комерцијалних банака.⁷⁴⁾ На те односе не утичу само разлике у вези сума девизних депозита код појединих банака и могућности њиховог пласмана, већ и други фактори.⁷⁵⁾ „Пошто је девизни курс терминска варијабла, девизно тржиште непрекидно апсорбује и процењује политичке прилике, привредне показатеље, изјаве министара, аналитичара, угледних бизнисмена итд. Касније ће многе ове 'вести' бити допуњене, прецизиране или кориговане, ако не и одбачене. У међувремену, њихов утицај на девизни курс биће пресудан. То може бити објашњење за краткорочне промене девизног курса...“⁷⁶⁾

Када дође до превеликих флукуација девизног курса и његове нестабилности, централна банка интервенише. Тако, што излази на девизно тржиште, где пре свега продаје средства из златно-девизних резерви. Ово доводи до стабилизације курса.

Девизни курс који се формира према наведеном јесте курс у купопродаји „на велико“. На бази његовог износа утврђује се, уз мању корекцију навише, курс за купопродају „на мало“. И то, у случају купо-продаје депозита, као и у случају купо-продаје ефикативне.

(2) У вези промена девизног курса интересују нас, даље – врсте (а), фактори (б) и ефекти (в) ових промена.

(а) Промене девизног курса познате су под именом: девалвација или депресијација, као и ревалвација или апресијација. Девалвација је појава појетифицења националне валуте у интер-валутарној размени. Јединица стране валуте плаћа се више у националној валути него раније (пре девалвације). Ревалвација је супротна појава, тј. појава поскупљења националне валуте. У случају пливајућег девизног курса девалвација и ревалвација су текуће појаве (а не једнократне и ређе, као у случају фиксног курса).

(б) Основни фактори промене девизног курса у року спровођења од-

74) У економски развијеним земљама, на тржишту девиза као професионални дилери – поред банака – учествују, још: велике (мултинационалне) корпорације, небанкарске финансијске институције и други.

75) Девизни курс је „заправо цена домаћих банкарских депозита (оних који су деноминирани у домаћу валуту) у односу на стране банкарске депозите (оне који су деноминирани у страну валуту).“ То јест, „цена једне активе изражена у односу на другу.“ У кратком року, до једне године, „одлуке о располагању домаћом или страном активом имају далеко већу улогу у одређивању девизног курса, него што је има тражња за увозом и извозом.“

Види о томе, Исто (26), стр. 443.

76) Исто (13), стр. 484.

ређене економске политике, до једне године, јесу: промене куповне моћи националних валута, дефицит или суфицит биланса текућих плаћања, као и будућа очекивања и спекулативни удари на тржишту.

Већа стопа инфлације у земљи, у односу на оне (стопе) које се остварају у иностранству, нарушава паритет куповне моћи новчаних јединица. Односно, доводи до појефтињења националне валуте у интер-валутарној размени, тј. до девалвације. Док, њен мањи износ условљава супротно: доводи до поскупљења националне валуте, до ревалвације.

Дефицит биланса текућих плаћања значи повећање доспелих или текућих обавеза према иностранству, што подиже тражњу девиза изнад њихове понуде. С тим долази до повећања њихових цена у односу на цену домаће валуте. Односно, имамо девалвацију. Ако централна банка интервенише из златно-девизних резерви и усклади понуду са тражњом девиза – неће бити девалвације, али ће „рачун платити“ поменути резерве (оне ће се смањити). Супротно имамо у случају суфицита биланса текућих плаћања.

Најчешћи удари на валутни паритет или девизни курс у једној земљи јесу: захтеви и притисци извозног и увозног лобија, као и спекулативне трансакције капитала.

Лоби чине људи (а то може бити и појединац) који имају моћ да утичу на доношење одлука у интересу одређеног лица или групе. Извозници заговарају и траже девалвацију. Она им омогућава остваривање додајне зараде. То јест, омогућава им да добију више приликом продаје девиза остварених по основу извоза. На супрот, увозници инсистирају на прецењеној вредности националне валуте. Њима је у интересу да купују јефтино страна средства плаћања, јер им то омогућава да увезену робу продају на домаћем тржишту јефтиније (од домаће робе). Они не траже ревалвацију, већ се најчешће залажу за одлагање девалвације или за девалвацију у мањој мери.

Једна врста спекулативне трансакције капитала – која може представљати удар на девизни курс – јесте задуживање у националној валути ради куповине иностраних средстава плаћања. Ово има за последицу смањивање количине (домаћег) новца у оптицају. Чим централна банка повећа новчану масу (да би обезбедила привреду) и „дозволи“ девалвацију (да би заштитила девизне резерве) – подлегла је удару. То јест, омогућила је спекулантима да продају купљене девизе, да врате дуг и да остваре спекулативни добитак на курсној разлици.

На промену девизног курса у једној земљи могу утицати и други (остали) фактори, као што су: реална каматна стопа, трговинске баријере и продуктивност рада.

Виша реална каматна стопа у земљи на депозите у националној валути може резултирати у повећању понуде девиза и извесном паду њихових цена. Супротно би имали у случају смањења реалне каматне стопе: депозити

у националној валути тежили би „преласку“ у девизне депозите, па би домаћа валута појефтинила (депресирала).

Повећање трговинских баријера у земљи утиче на смањивање увоза. Мањи увоз значи и мању тражњу за иностраним средствима плаћања. То може бити узрок јачања (ап्रेसијације) домаће валуте.

Бржи раст продуктивности у једној земљи (од раста који се остварује у иностранству) води јачању њене валуте и поскупљењу њених производа за друге земље. То објашњава зашто су ниже робне цене у неразвијеним земљама када се мере у заједничкој валути. Реч је овде о томе да је у економски развијеним земљама скупља радна снага, а самим тим и производи – али само са аспекта неразвијених земаља.

(в) Ефекти промене валутног паритета или девизног курса могу бити позитивни и негативни.

Девалвација подстиче произвођаче на већи извоз и мањи увоз. За остварени девизни приход извозници добијају сада на девизном тржишту више средстава у националној валути. Због тога су заинтересовани за повећање извоза. Истовремено, увезени производи поскупљују јер се девизе за увоз купују по вишем курсу. Тако, она омогућава једној земљи да смањи негативни салдо односно дефицит у билансу текућих плаћања.

Поскупљење увоза услед девалвације подстиче инфлацију. И то, уколико више што је девалвација већа и што је могућност супституције увезене робе домаћом мања. Затим, девалвација обезвређује штедне улоге, потраживања и обавезе који се воде у националној валути.

Ревалвација појефтиније инострану робу и подстиче увоз. Може деловати у правцу смањивања суфицита у билансу текућих плаћања, ако га земља остварује у значајној мери. Повећање увоза често доприноси смањивању запослености у једној земљи и појави рецесије.

Девалвација и ревалвација у случају пливајућег девизног курса и његове стабилности омогућавају изравнавање понуде и тражње девиза у једној земљи без сталних интервенција централне банке. Затим, омогућавају сагледавање „пулса“ привреде. И, на основу тога, благовремено или ажурно предузимање различитих мера економске политике ради њеног јачања, као и ради остваривања основних макро-економских циљева.

2. 4. Валутна конвертибилност

Конвертибилност као израз односно појам потиче из периода златног стандарда, када је означавала заменљивост банкнота за злато. Данас, конвертибилност значи могућност замене или купо-продаје различитих валута – валуте једне земље за валуте других земаља. Обезбеђење конвертибилности допринело је развоју међународне трговине.

Амерички и канадски долари постали су конвертибилни још 1945. године. „Рана конвертибилност америчког долара, заједно са његовом посебном позицијом унутар Бретонвудског система, допринела је да он постане главна светска послератна валута. С обзиром на то да су долари могли слободно да се конвертују, већина међународних трговинских трансакција фактурисана је у доларима и већина увозника и извозника је држала доларске износе за трансакције. Захваљујући томе, долар је постао међународни новац – универзално средство размене, обрачунска јединица и чувар вредности. Централне банке су наравно дошле до закључка да је корисно да своје девизне резерве држе у виду каматоносне доларске активе“⁷⁷⁾ Данас улогу светског новца мање-више преузимају и валуте других земаља (пре свега валута Европске уније).

У стварности, може се говорити о интерној и екстерној конвертибилности валуте једне земље.

Интерна конвертибилност постоји ако лица у једној земљи за валуту те земље могу да купују валуте других земаља (и супротно). Њено успостављање први је корак ка екстерној конвертибилности. Основне претпоставке интерне конвертибилности су: развијени економски односи са иностранством, свођење дефицитарног финансирања у земљи на минимум, финансијска дисциплина и финансијска ликвидност. И, уз то, значајна (висока) стабилност куповне моћи националне валуте.

Остваривање интерне конвертибилности у функцији је стабилизације девизног курса. То јест, елиминисања курса који се формира нелегално – на улици односно нелегалном тржишту. У случају интерне конвертибилности, девизни курс се формира на легалном девизном тржишту.

Екстерна конвертибилност валуте једне земље постоји ако је иностранци повериоци прихватају као средство плаћања и измиривања обавеза (које имају субјекти из ове земље, њена правна и физичка лица).

Услови екстерне конвертибилности прописују се у члану 8. статута Међународног монетарног фонда. Став 2. овог члана упућује на уздржавање монетарних власти од рестрикција у плаћањима и трансферима по текућим међународним трансакцијама (чиме се остварује тзв. тржишна конвертибилност). А став 4, истиче њихову обавезу да откупљују своју валуту од других земаља која је у ове доспела по основу текућих трансакција (чиме се остварује тзв. званична или официјелна конвертибилност). Откуп се врши алтернативно: у валути земље потражиоца, у злату или у новцу у облику тзв. специјалног права вучења. Укратко, екстерна конвертибилност постоји ако субјекти једне земље са њеном валутом могу вршити плаћања у иностранству

⁷⁷⁾ Paul R. Krugman, Maurice Obstfeld: *Međunarodna ekonomija – teorija i politika*, DATA STATUS, Beograd, 2009, str. 516.

(тржишна конвертибилност) и ако та земља врши откуп своје валуте која је тако доспела у друге земље (званична или официјелна конвертибилност).

Може се говорити о различитим (мањим или већим) степенима екстерне конвертибилности појединих валута. Највећи степен ове конвертибилности имају валуте економски најразвијенијих земаља. То јест, оне валуте које су у општој употреби код плаћања по међународним трансакцијама, и којима се највише тргује на главним девизним тржиштима у свету.

2. 5. Заштита домаће привреде – зашто и како?

Предности међународне поделе рада су неспорне. Ни једна земља данас не може имати затворено тржиште. Са процесом глобализације привреде свих земаља постају све отвореније и међусобно зависније.

Међутим, либерализација тржишта и отвореност привреде једне земље мора да резултира у њеном учешћу у међународној подели рада, а оно се изражава у односу извоза и домаћег бруто производа (ДБП) које остварује. Сам увоз значи пасивно и једнострано учешће у међународној подели рада. Он мора бити покривен извозом. Јер, људи у једној земљи могу живети само од свог рада, тј. само од учинка сопствене привреде; значи, само од свог ДБП. Због тога, постоји нужност заштите домаће привреде и ДБП.

Како заштити ДБП у једној земљи под претпоставком либерализације тржишта и отворене привреде? Постоји више могућности. Као најважније, можемо навести: трговинске баријере (1); заштиту путем субвенција (2); ограничавање условљавања у међународној трговини, као и трансфера застареле и „прљаве“ технологије и производа (3); заштиту од шпекулативних трансакција капитала (4); држање одговарајућег износа златно-девизних резерви (5); заштиту капацитета од општег друштвеног значаја и ресурса у вези којих има компаративне предности (6); те, јачање конкурентне способности предузећа (7). О њима ће, овде, бити речи у даљем тексту.

(1) Царина је врста пореза којим се увећава цена увозне робе. Она онемогућава потискивање домаће производње. Требало би да у извесном периоду омогући развој ове производње и њено прилагођавање основним светским стандардима.

У Светској трговинској организацији (СТО) важи принцип заштите домаће производње само путем царина, уз изузетне могућности коришћења и других средстава (као што су нпр. увозне квоте). Такође, и принцип недискриминације, на основу клаузуле најповлашћеније нације (све концесије које је једна земља дала другој, а односе се на царине, мора дати и свим осталим земљама). Царинске стопе се тенденцијски смањују – путем договора у оквиру тзв. рунда преговора – чиме се глобално обезбеђује и убрзава развој међународне трговине.

Увозне квоте су квантитативна-количинска ограничења увоза. Оне се примењују у мањој мери. Најчешће се користе код производа за које се саставља биланс производње и потрошње.

Поред царина и квота често се проналазе и друга средства суптилног или имплицитног карактера. Реч је о административним мерама у вези провере квалитета, порекла робе, пратеће документације и слично, као и чекања на политичко-административне одлуке (скидање ембарга и ограничења од стране међународних економских организација). На овај начин увоз се ограничава путем успоравања.

(2) Заштита путем субвенција врши се највише у области пољопривреде, ради властитог обезбеђења највећег дела основних производа исхране (који имају егзистенцијални и политички значај). Такође, обезбеђују се и субвенције за производе намењене страном тржишту, за оне производе који треба да имају значајно место у асортиману извоза. Постоје различите врсте субвенција или помоћи произвођачима (као што су премије, регреси, дотације, компензације и друге). Њихова улога је да надокнаде произвођачима део вредности, с обзиром да им извозне продајне цене не обезбеђују одговарајући положај на домаћем тржишту.

У оквиру СТО отпочео је процес смањивања субвенција, пре свега у области пољопривреде. И то, са тзв. Катарском рундом преговора, која је отворена у Дохи 2001. године.

(3) Условљавања у међународној трговини као и трансфер застареле и „прљаве“ технологије и производа честе су појаве у светској трговини. Једна мала земља у развоју не може спречавати такве појаве на глобалном нивоу. Али, ако законским путем утврди услове и принципе заснивања сопствених економских односа са иностранством, биће у могућности да брже усваја и примењује најновије стандарде и захтеве у области економије.

(4) Шпекулативне трансакције капитала предузимају се најчешће у врло кратким роковима ради остваривања шпекулативног добитка по основу девалвације и инфлације. Заштита од ових врста трансакција веома је сложена. Најпре, треба у извесној мери заштитити домаће финансијско тржиште од потпуне либерализације.⁷⁸⁾ На пример, путем формирања једне или мањег броја националних банака које ће имати извесне привилегије али и ограничења на финансијском тржишту. Привилегије, у смислу гаранције државе

78) „Када привреда успорава, инострани капитал ће бежати, узрокујући несолвентност домаћих банака.“ Слом банака води уништавању привреде тиме што су пресечени канали кредитирања. Чак је и профитабилним компанијама отежано пословање. „Зато земље у развоју треба да одложе отварање финансијског рачуна све док домаћи финансијски систем не постане довољно снажан да поднесе повремене периоде када токови светског капитала могу да буду врло оскудни.“

Види, Исто (77), стр. 649.

за девизне депозите и у смислу (отворене) кредитне линије у случају појаве кризе и застоја привреде. А ограничења, у смислу забране располагања оствареним спекулативним добитком.

Поред тога, неопходна је транспарентност капиталних трансакција и њихова анализа. Треба вршити надзор пословања финансијских институција, те уочавати спекулативне појаве и предузимати мере за њихово сузбијање и онемогућавање (као што су: спречавање олаког задуживања, јачање финансијске дисциплине код измиривања обавеза, опорезивање и одузимање оствареног спекулативног добитка, забрана обављања одређених врста финансијских послова итд.).

Нобеловац Џејмс Тобин предложио је још 1972. године решење за ограничавање мобилности спекулативног („врућег“) новца. Реч је о порезу на сваку трансакцију на девизном тржишту од 0,12 %, који би спречавао краткорочне непродуктивне инвестиције а на дугорочне не би имао скоро никакав ефекат.⁷⁹⁾

(5) Држање одговарајућег износа златно-девизних резерви штити ДБП од обезвређивања путем неосноване девалвације. Највећим делом, ове резерве састоје се од иностране активе у хартијама од вредности. Оне су елемент друштвеног богатства, па се њихов горњи износ не утврђује. Битан је њихов доњи износ. Тај износ не може се одређивати само на основу потребе одржавања ликвидности земље у међународним плаћањима (у вези биланса текућих плаћања и обавеза отплате спољних дугова). „Важна је вредност резерви у односу на спекулативну продају активе од стране спекуланта, чак и онда када су фундаментални економски услови у земљи постављени тако да не дозвољавају пропадање валуте.“⁸⁰⁾

(6) Заштита капацитета од општег друштвеног значаја и ресурса у вези којих има компаративне предности омогућава једној земљи да управља сопственим развојем. Када је реч о капацитетима, заштита се врши путем тзв. државних инвестиција и задржавања значајног дела њихове вредности у државном власништву. Док, када је реч о природним и другим ресурсима, она се остварује – очувањем њихове намене и квалитета, изнајмљивањем уместо продаје, као и коришћењем у општем интересу.

(7) Јачање конкурентне способности предузећа је трајна могућност

79) Износ пореза од 0,1% износи на годишњем нивоу, зависно од времена обрта:

Период обрта капитала	1 дан	1 нед.	1 мес.	6 мес.	1 год.	5 год.
Релативни годишњи износ пореза	55,2%	10,7%	2,4%	0,4%	0,2%	0,04%

Види, Исто (13), стр. 523.

80) Исто (77), стр. 638.

заштите домаће привреде у условима глобализације и, дугорочно, најважнији задатак државне власти. Оно се врши истовременим деловањем у више праваца. Најважнији су, свакако: смањивање друштвене режије; заштита конкуренције; развој и правна заштита техничко-технолошких проналазака и иновација, односно интелектуалне својине уопште; усвајање и примена најновијих светских стандарда квалитета производа и услуга; као и дефинисање и развој домаћих робних марки са којима ће се ићи у извоз.

РЕЗИМЕ

1. Затворена привреда је само теоријска претпоставка. Данас све земље остварују производњу и друштвено-економски развој у условима отворене привреде. Укључивање једне земље у међународну поделу рада јесте објективна нужност.

2. А. Смит и Д. Рикардо формулисали су (пре око два века) принципе најнижих апсолутних и најнижих компаративних трошкова, као критеријуме укључивања једне земље у међународну поделу рада. Касније, у прошлом веку, као критеријум истичу се компаративне предности. Бертил Олин, средином прошлог века, указује да извоз доприноси повећању цена производних ресурса које земља има у изобиљу (због ширења тржишта), а да увоз снижава цене ресурса у којима она оскудева.

Данас, у време мултинационалних корпорација, о компаративним предностима једне земље са глобалног аспекта води рачуна пре свега инострани капитал (у рукама ових корпорација).

3. Интернационализација капитала и производње доприноси повећању обима међународне трговине. При томе, питање развоја све више постаје глобално питање. Међутим, пошто једна земља има највећу одговорност за сопствени развој, она мора усклађивати присуство страног капитала са својим учешћем у међународној подели рада. У противном, постаће зависна и изгубити могућност да сама одлучује о свом уређењу и развоју.

4. У највећој мери, међународна трговина остварује се преко мултинационалних корпорација. Размена појединих земаља, која се остварује преко ових корпорација, у суштини је неједнака размена. У бољем положају су економски развијене земље. Оне остварују далеко веће профите. Или инвестирањем тих профита у неразвијеним земљама (где их често експонирају) долазе у посед њихових ресурса и материјалних услова производње.

5. Отклањање препрека и унапређење међународне трговине врши се углавном преко Светске трговинске организације. У овој организацији дефинисани су принципи развоја и унапређења робне размене. У оквиру тзв. рунда преговора, почев од 1963. године, води се процес снижавања царина. Постигнути су значајни резултати у снижавању царина индустријских производа, али не и предмета размене код којих неразвијене земље имају извозне шансе (нарочито – пољопривредних производа, текстила, транспортних услуга и грађевинских услуга).

Од 1994. године ова организација брине и о међународној размени услуга, о међународној размени и заштити права на интелектуалну својину, као и о инвестицијама.

6. Међународни монетарни фонд води бригу о финансијској ликвидности у светској трговини. Краткорочним финансирањем он обезбеђује међународну валутну и економску стабилност. Кредитне трансхе у облику стенд-бај аранжмана одобравају се уз конкретне програме реформи и стабилизације. При томе, наметнута решења више су у интересу финансијске заједнице. То јест, имају, још, функцију – очувања и наплате потраживања од земље која добија кредит, приватизације, као и либерализације и отварања тржишта за друге земље.

7. Светска банка окренута је развоју. Преко ње се обезбеђује извесна сигурност пласмана капитала у економски неразвијене земље. Реч је о вишковима капитала који се ослобађају у економски развијеним земљама. Кредити се одобравају највише за изградњу инфраструктуре. На тај начин обезбеђује се основа за лакши наступ приватног капитала, као и улазак мултинационалних корпорација.

8. Из међународних економских односа једне земље произилази њен платни биланс, који се назива и билансом међународних плаћања. То је двострани преглед – на једној страни се приказују трансакције које увећавају девизне резерве, а на другој оне које их умањују. Основне врсте под-биланса су: биланс текућих плаћања, биланс капиталних трансакција и биланс интервенција централне банке на девизном тржишту.

Позитиван платни биланс резултира у повећању суме девизних резерви, а негативан у њеном смањењу. У случају дефицита мора се вршити рационализација увоза. И, с друге стране, повећање конкурентне способности националне привреде и извоз на страна тржишта.

9. Развијени међународни економски односи захтевају конвертибилност валута појединих земаља. Прво, тзв. тржишну конвертибилност која се огледа у прихватању валуте једне земље као средства плаћања у иностранству. И друго, тзв. официјелну конвертибилност која се огледа у обавези једне земље да откупи своју валуту која је доспела у друге земље (које су је прихватале као средство плаћања). Наведени садржај конвертибилности прописан је у члану 8. статута Међународног монетарног фонда.

10. Однос интервалутарне размене познат је као валутни или девизни курс. Реч је о номиналном курсу. Промене девизног курса познате су као девалвација и ревалвација. Девалвација је појава њеног појефтињења. Ревалвација је супротна појава; то је поскупљење једне валуте на тржишту.

У случају појединих роба говори се и о реалном курсу. Он се израчунава као умножак номиналног курса и односа домаће и стране цене једне робе (исказаних у истој валути). Реални девизни курс значајан је код доношења одлука у вези извоза и увоза појединих роба.

11. У стварности, (номинални) девизни курс се утврђује као пливајући, тј. као варијабилна величина. Међутим, његово кретање пројектује се у

уским границама да би имао стабилност. Јер, само стабилан девизни курс онемогућава спекулативна очекивања и трансакције на тржишту. У случају пливајућег девизног курса централна банка интервенише на девизном тржишту само повремено, онда када он искаче и утврђених граница.

12. Дефицит платног биланса значи да се у једној земљи потрошња делом финансира из иностранства, односно да се делом остварује на основу туђег рада. Међутим, у крајњем случају, потрошња се заснива на сопственом раду, тј. на оствареном домаћем бруто производу. Дефицит платног биланса умањује домаћи бруто производ. Другим речима, у случају дефицита једна земља препушта своје тржиште (као национални ресурс) другим земљама на коришћење. Ово је недопустиво, па једна земља различитим мерама мора штитити своју привреду.

КЉУЧНИ ПОЈМОВИ

1. Светско тржиште; 2. Међународна подела рада; 3. Међународне економске организације; 4. Међународне економске интеграције; 5. Интернационализација капитала; 6. Интернационализација производње; 7. Мултинационалне корпорације; 8. Глобална економска мрежа; 9. Глобализација; 10. Отворена привреда; 11. Међународни економски односи; 12. Међународни промет људи; 13. Међународни промет материјалних добара, услуга и знања; 14. Увоз; 15. Извоз; 16. Међународни промет капитала; 17. Платни биланс; 18. Биланс текућих плаћања; 19. Биланс капиталних трансакција; 20. Биланс интервенција на девизном тржишту; 21. Валутни и девизни паритет, курс; 22. Валутна конвертибилност; 23. Интерна конвертибилност; 24. Екстерна конвертибилност; 25. Девалвација; 26. Ревалвација.

ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ

1. У чему се огледа равнотежа понуде и тражње на светском тржишту, и да ли се она мора остваривати и у свакој земљи појединачно?
2. Како се сагледава или утврђује учешће једне земље у међународној подели рада?
3. Зашто је нужно да једна земља има отворено тржиште?
4. Који критеријуми учешћа једне земље у међународној подели рада се највише истичу у економској литератури?
5. Које су основне карактеристике светског тржишта?
6. Које су најважније међународне економске организације, када су и због чега основане?

7. Шта знаш о улози Међународног монетарног фонда?
8. Шта знаш о улози Светске банке?
9. Шта знаш о улози Светске трговинске организације?
10. Који су основни принципи међународне трговине утврђени у оквиру Светске трговинске организације?
11. У чему се огледао допринос међународној трговини тзв. рунда преговора у оквиру Светске трговинске организације?
12. Наведи основне облике међународних економских интеграција!
13. Због чега се врши и у којим облицима се остварује интернационализација капитала?
14. На који начин и када је дошло до развоја и доминације мултинационалних корпорација?
15. Које су основне карактеристике мултинационалне корпорације?
16. На које начине се остварује глобализација савременог света?
17. Наведи основне противуречности друштвено-економског развоја у свету на почетку 21. века!
18. Наведи најважније или основне области успостављања међународних економских односа!
19. Како долази до успостављања међународних економских односа путем међународног промета људи?
20. Како долази до успостављања међународних економских односа путем међународног промета материјалних добара, услуга и знања?
21. Која су три основна облика међународног промета капитала?
22. Које су основне под-врсте платног биланса?
23. Какав може бити салдо платног биланса, и шта он значи?
24. Шта је инострана валута, а шта девиза?
25. Шта је то номинални, а шта реални девизни курс?
26. Шта чини основу или тежиште (номиналног) девизног курса?
27. Шта је то пливајући девизни курс?
28. У ком случају се може говорити о стабилности пливајућег девизног курса у једној земљи?
29. Наведи (основне и остале) факторе промене девизног курса!
30. Наведи ефекте девалвације и ревалвације!
31. Шта омогућава тзв. интерну конвертибилност валуте?
32. Које услове (екстерне) конвертибилности једне валуте истиче Међународни монетарни фонд?
33. Зашто је потребна заштита домаће привреде једне земље у случају отворене привреде?
34. Које су најважније могућности заштите домаће привреде?

Глава VI

ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

1. Појам, области и облици друштвено-економског развоја

(1) Под друштвено-економским развојем подразумевамо промене у правцу прогреса у економији и друштву једне земље. Реч је овде о следећим променама. Прво, о променама у области начина производње, који чине производне снаге и производни односи. И друго, о променама начина живота као и свести људи, а посебно њиховог животног стандарда.

Друштвено-економски развој резултира у трансформацији друштва у ново и развијеније друштво. До тог новог друштва не може се доћи одједном. Потребан је читав низ квантитативних и квалитативних промена у поменутиим областима. Ове промене доводе до развоја постојећег друштва, при чему се јављају и клице новог. Временом, то ново друштво, као ефикасније, уз отклањање негативних појава, израста из старог и замењује га.

(2) Производне снаге чини све оно што се у једној земљи непосредно налази у функцији производње. Прецизније, све оно што се у извесном периоду непосредно користи за остваривање друштвене производње. С једне стране, то су запослени радници са својим радним временом, радним способностима и радним навикама. И с друге, то су ангажована средства за производњу (средства за рад и предмети рада).

Радници су примарни чинилац производних снага. Они стичу нова знања и, с тим, мењају техничко-технолошку основу рада – уствари, развијају средства за рад, предмете рада и процесе у производњи. Тако, повећавају своје производне способности, као и производне способности друштва. Остали чиниоци производних снага (средства за рад и предмети рада) имају комплементарни значај. Повећање капиталне опремљености рада доприноси повећању продуктивности рада.

Затим, они су лични и субјективни чинилац производних снага. На супрот њима стоји капитал, као материјални и објективни чинилац ових снага. Та два чиниоца могу и треба да буду усклађени и усмерени на остваривање јединствених друштвених циљева. Али, могу бити и супротстављени.

Најпре, производни или економски односи јесу односи људи у друштвеној производњи (у економској области друштвеног живота). Реч је овде о односима различитих категорија људи: радника, капиталиста (власника) и

менаџера (носилаца руководеће функције у предузећима). Ови односи одређени су правима и обавезама наведених субјеката. То јест, правима и обавезама: које имају радници у вези са својим радом у процесу рада код послодавца; које имају различити власници у вези са својим капиталом и другим условима производње; те, које имају менаџери у вези са вршењем предузетничке функције у пословним организацијама.

Затим, под економским односима подразумевају се и односи других субјеката и асоцијација у овој области: појединих делова или јединица у оквиру предузећа, појединих предузећа и делатности, појединих региона, као и појединих земаља. Такође, и односи привреде и непривредних организација и делатности. Ти односи уређени су различитим одредбама – интерним (у оквиру предузећа), системским (на нивоу државе) и међународним.

Производни или економски односи у једној земљи свде се пре свега на односе и учешће појединих субјеката у расподели остварених производних резултата.

Производни и други друштвени односи налазе се у међузависности. Ипак, примарни значај имају ови први (производни, економски односи). На пример, између појединих земаља, развијени економски односи сигурно ће резултирати и у развијеним политичким односима. Док, развијени политички односи представљају добру основу за развој економских односа, али не морају резултирати у томе.

Производне снаге и производни односи се међусобно условљавају, при чему примарну улогу имају производне снаге. Развој производних снага јесте објективна нужност, а остварује се пре свега под утицајем конкуренције робних произвођача. Он захтева и развој производних односа, који се остварује путем законских промена.

Производни односи су усклађени са производним снагама ако не коче, већ омогућавају њихов развој. У случају њихове неусклађености, постоје супротности и сукоби интереса – што гуши привреду и доводи до економске неефикасности. Све то, узрокује заостајање земље у привредном и друштвеном развоју (у односу на друге земље). Развој производних односа брже се и лакше остварује него ли развој производних снага. Појединац сам не може мењати производне односе, али сви грађани у условима парламентарне демократије то могу. У једној земљи, значајне промене производних односа започињу са уставним променама.

Углавном, битно другачији економски односи могући су само на значајно већем степену развоја производних снага. Радикалне промене производних односа на датом степену развијености производних снага најчешће су контрапродуктивне. Због тога, развој производних снага у једној земљи треба да прати повремена еволутивна промена тих односа (на пример, после завршетка сваког петогодишњег развојног периода).

(3) Према методу и динамици остваривања, најчешће се говори о екстензивном и о интензивном друштвено-економском развоју.

Екстензивни друштвено-економски развој се остварује спонтано и споро. Развојни циљеви мање-више се не утврђују, или се њихово остваривање не убрзава и не потенцира. Радна снага је најобилнији и најјефтинији чинилац производње. У скупу привредних делатности доминирају оне које су радно-интензивне. А у домаћем производу, стандардизоване робе у чијој производњи је могућност повећања продуктивности рада најмања. (То су робе чија је производња освојена и које се, по количини, производе према потребама.) Такође, и робе из тзв. примарне и полуфиналне производње (робе ниског степена финализације). Раст продуктивности рада је спорији него ли у светској привреди, па земља заостаје у развоју.

Интензивни друштвено-економски развој одликује супротно. То је натпросечни развој (у погледу стопе привредног раста и стопе раста продуктивности рада), који држави обезбеђује више место на лествици земаља према степену њихове развијености. Остварује се програмирано према утврђеној динамици. Он води и промени економске и социјалне структуре.

2. Садржај, фактори и облици техничко-технолошког прогреса

(1) Суштина развоја производних снага, можемо рећи, огледа се управо у техничко-технолошком прогресу.

У ужем смислу, за техничко-технолошки прогрес кажемо да су то позитивне промене материјалне основе рада. Реч је овде о повећању обима и делотворности средстава за производњу.

Обим средстава за производњу не посматра се овде обашка, сам по себи, него према броју запослених радника. Овај однос – однос ангажованих средстава за производњу и броја запослених радника – израз је техничке опремљености рада. Техничко-технолошки прогрес огледа се најпре у повећању ове опремљености рада.

Делотворност средстава за производњу изражава се у продуктивности и производној снази рада.⁸¹⁾ Продуктивност рада је показатељ производне способности живог или текућег рада. А производна снага рада, показатељ производне способности укупног рада или рада у целини (не само живог или текућег, него и опредмећеног у средствима за производњу). Техничко-технолошки прогрес се огледа и у њиховом повећању.

81) „С изузетком оног дела продуктивности рада који је резултат способности рада да што ефикасније употребљава капитал којим располаже, продуктивност рада је функција обујма капитала којим располаже рад а не функција радних способности.“

Исто (33), стр. 88.

У ширем смислу, под техничко-технолошким прогресом подразумевамо и друге квалитативне промене у процесу производње – све оне промене које значе иновацију и рационализацију и које доводе до благостања људи. Такве су, пре свега, следеће промене: измене начина (метода) добијања појединих производа; развој нових производа за личну потрошњу; развој нових материјала; прелазак на коришћење нових енергената и извора енергије; рециклажа тзв. секундарних сировина; смањивање отпада и загађивања ваздуха, вода и земљишта; као и побољшавање услова рада (смањивање буке, прашине, испарења, монотоније у раду и слично).

(2) Фактори техничко-технолошког прогреса јесу чиниоци који су довели и доводе до позитивних промена материјалне основе рада. Има их више. Као основни или најважнији могу се истаћи следећи.

Прво, неједнаки природни услови за производњу. Под утицајем овог фактора дошло је најпре до тзв. природне поделе рада (до развоја земљорадње, сточарства, лова и риболова, речног и поморског саобраћаја...). То је условило појаву и развој посебних техничких средстава, као и занатства. Природни услови омогућили су и изградњу иригационих и других система, што је утицало на повећање производних могућности.

Друго, друштвена подела рада. Она чини основу робне производње, где робни произвођачи (предузећа и њихови власници) теже максимирању прихода и профита, те увећању капитала и богатства. Резултира у специјализацији произвођача и развоју средстава за рад (односно, у појави машина и у аутоматизацији процеса производње). И даље, у повећању техничке опремљености и продуктивности рада.

Треће, концентрација и централизација капитала и концентрација производње. Велика предузећа поседују финансијску моћ која представља основу и услов организације истраживања и развоја у области производње. Централизација капитала на нивоу државе такође је делом у функцији техничко-технолошког прогреса.

Четврто, организација друштвено-економског развоја у једној земљи. Ако су утврђени циљеви развоја и ако је програмирана стопа раста продуктивности рада – онда се може говорити о организованом техничко-технолошком прогресу. Сваки програм јесте фактор мобилизације, стимуланс, у остваривању онога што је програмирано.

Пето, разни друштвени поремећаји. На пример, у време ратова државе и народи улагали су изузетне напоре да дођу до нових оруђа и оружја. Многа открића коришћена су потом у миру за унапређење и развој производње. Или, у време криза и застоја у процесу репродукције долазило је најчешће до превремене замене производне опреме.

И шесто, развој науке и радно искуство. Концентрација и систематизација знања и радно искуство омогућавају појединцима и групама истра-

живача развој нових идеја. Односно, омогућавају им да дођу до проналазака чија примена у производњи значи техничко-технолошки прогрес.

(3) Према његовој суштини разликујемо: економски ефикасан и економски индиферентан техничко-технолошки прогрес. Суштина првог огледа се у смањивању количине утрошеног укупног рада по јединици производа. А суштина другог, у следећем: у побољшавању услова рада (смањивању буке, прашине, испарења, монотоније у раду и слично); у смањивању загађивања природне средине; те, у замени и унапређењу производа (на пример, у пољопривреди, све већа производња тзв. здраве хране). И један и други доводе до благостања људи, али не на исти начин.

Економско ефикасан техничко-технолошки прогрес – према томе на који начин се остварује повећање производне снаге рада, тј. који елемент производње овде има већи значај – може даље бити: радно штедан, неутралан и капитално штедан.⁸²⁾ Код радно штедног облика, смањење укупног (текућег и опредмећеног) рада по јединици производа резултат је смањења само текућег рада или његовог бржег смањења од смањења опредмећеног рада. Затим, код неутралног облика, смањење укупног рада по јединици производа резултат је подједнаког смањења (у истом релативном износу) оба његова елемента. И најзад, код капитално штедног, смањење укупног рада по јединици производа резултат је смањења само опредмећеног рада или његовог бржег смањења од смањења текућег рада.

У којим случајевима се јављају ови облици? Капитално штедан јавља се када долази до замене скупљих материјала, енергената и средстава за рад оним који су јефтинији. На пример, приликом замене нафте са гасом, природних материјала са вештачким, те средстава за рад из појединачне производње оним из серијске. А радно штедан, када се живи рад замењује опредмећеним који је јефтинији (пре свега у економски развијеним земљама), као и са повећањем капиталне опремљености рада због остваривања веће продуктивности рада. Неутрални облик имамо када се наведене замене врше истовремено и имају приближно једнаки значај.

3. Појам, фактори и значај продуктивности рада

(1) Продуктивност рада је показатељ производне способности живог или текућег рада односно радника. Утврђује се (за одређени период) као количина или износ остварене производње по радном часу или по раднику ($PP = \Pi / P$). Или, обрнуто: као количина утрошеног живог или текућег рада по јединици производа ($PP = P / \Pi$).

⁸²⁾ Види о томе, Бранко Хорват: *Економска анализа I – производња и технолошки прогрес*, Привредно-финансијски водич, Београд, 1972, стр. 113.

Повећање продуктивности рада значи повећање производње по јединици текућег рада. Односно, значи смањивање количине текућег рада по јединици производа. Оно би требало да резултира у смањењу и количине укупног (текућег и опредмећеног) рада по јединици производа.⁸³⁾ Међутим, не мора резултирати. Продуктивност рада се може повећавати и на рачун економије опредмећеног рада. Пре свега, путем додајног повећања утрошка – материјала, енергије и средстава за рад. Такође, и путем смањења квалитета готових производа, путем повећања шкарта.

У економској анализи претпоставља се да раст продуктивности рада води расту производне снаге рада и да је основни показатељ развоја производних снага, када се посматра на нивоу једне земље. „Ово смањење целокупне количине рада која улази у робу изгледа, према томе, да је битна ознака увећане производне снаге рада, свеједно под каквим се друштвеним условима производи.“⁸⁴⁾

Интензивност рада јесте степен напрезања радне снаге у јединици времена током процеса рада. Повећање интензивности може довести до повећања производње, али не и продуктивности рада. Јер, са повећањем производње иде и повећање количине утрошеног текућег рада.

(2) Основни фактори продуктивности рада су: умешност и заинтересованост радника; обим и делотворност средстава за производњу; организација производње; природни услови; као и развој науке и њена технолошка примена. Уз ове факторе наводимо још један, који има све већи значај – тржиште и његову засићеност. Они указују субјектима производње на области трајног деловања у правцу повећања производне способности рада.

Умешност радника зависи од њиховог теоријског и практичног знања. Прво се стиче школским образовањем, а друго радним искуством. Њихова заинтересованост у производњи зависи од тога да ли су зараде које остварују детерминисане квантитетом и квалитетом рада. Такође, и од тога да ли им је тиме (радом) одређен положај односно радно место у предузећу. Ако је умешност радника већа и ако је већа њихова заинтересованост у раду – биће већа и продуктивност рада.

О обиму и делотворности средстава за производњу било је речи у оквиру претходног наслова.

Организација производње може се посматрати и вршити на макро и на микро нивоу. Између њих постоји висок степен међузависности. Већи степен организације производње на нивоу предузећа претпоставка је већег степена организације друштвене производње. И супротно.

⁸³⁾ Однос остварене производње и укупне количине утрошеног рада за њено остваривање (текућег и опредмећеног) показује тзв. производну снагу рада.

⁸⁴⁾ Исто (16), стр. 220.

Организованост друштвене производње може се углавном оцењивати према томе: да ли је привредни систем адекватно конципиран (у складу са основним економским законима); да ли су и како утврђени програм развоја и економска политика; као и да ли се они доследно спроводе. А организованост индивидуалне производње, зависно од тога: да ли је и како (дугорочно и краткорочно, или само краткорочно) програмирана производња; какав је асортиман те производње (узак или широк); какав је однос предузећа са добављачима, купцима и потрошачима; те, да ли су усклађени интереси појединих субјеката у предузећу. Најчешће, већи степен организације производње значи и већи степен продуктивности рада.

Различити природни услови омогућавају да се са истим утрошком рада остварује већа производња. Ово важи нарочито у области пољопривреде, шумарства и рударства. Реч је овде о следећим условима: повољнијим климатским приликама (које се тичу пре свега температуре ваздуха и земљишта, броја сунчаних дана, као и износа падавина), плоднијем пољопривредном земљишту, богатијим и лакше доступним налазиштима шумског и рудног блага, као и већој концентрацији метала у рудама.

Развој науке је фактор продуктивности рада који се све чешће истиче. Повећање продуктивности рада по одређеној (програмираној) стопи могу да обезбеде само улагања у научни развој и истраживања. Научни проналасци, као резултати тих истраживања, стварају потенцијалне могућности за повећање продуктивности рада. До њеног стварног повећања долази тек када буде остварен развој техничко-технолошких поступака за примену ових проналазака у пракси, односно производњи.

Тржиште и његова засићеност све више постаје трајни ограничавајући фактор производње, а тиме и продуктивности рада. Потребе за многим производима задовољавају се у све већој мери. Тамо где је производња неког производа достигла ниво потреба, она се може увећавати само у мери пораста становништва, тј. броја потрошача. Снижавање цена није рационално решење јер доводи до ненаменске употребе тог производа (на пример, као у случају производње и потрошње хлеба).

На продуктивност рада утичу и разне врсте мање-више непредвидљивих негативних појава. То јест, поремећаја производње, те привредног и друштвеног развоја. Они се могу сврстати у две групе: у природне и друштвене поремећаје. Природни су, пре свега: природне непогоде и катастрофе. А друштвени: кризе и рецесије, ратови, политичке нестабилности и слично.

(3) Повећање продуктивности рада има појединачни или индивидуални (а) и општи или друштвени (б) значај.

(а) Његов *појединачни значај* јесте значај који има у једном предузећу и у једној привредној делатности. Уопште, повећање продуктивности рада код једног робног произвођача значи да он јединицу производа остварује

са мањим утрошком текућег рада. Ако је код њега смањење количине утрошеног текућег рада по јединици производа веће него ли код других произвођача овог производа, он има бољи економски положај. Конкретније, имаће (уз прописану цену рада) нижу цену коштања са којом у случају дате продајне цене може остваривати већи профит. Односно, повећава се његова конкурентна способност. У ствари, већи износ профита омогућава му – да снизи продајну цену или побољша услове продаје, да повећа трошкове рекламе, да уложи више средстава за иновацију и унапређење производње...

Код појединачне делатности, а у случају затворене привреде, нижа стопа повећања продуктивности рада од оне која се остварује у привреди не резултира у погоршавању њеног економског положаја. Она доводи до промене паритета цена. Међутим, у отвореној привреди за једну делатност важи исто што и за једног произвођача: брже повећање продуктивности рада (од оног које остварују исте делатности у свету) доводи је у бољи, а спорије повећање у лошији економски положај.

У случају једног предузећа или једне делатности, повећањем продуктивности рада врши се економија само текућег, живог, рада. Међутим, у пословању односно привређивању исти значај има и економија опредмеченог рада. Због тога се у пословној економији продуктивност рада с правом наводи као парцијални принцип репродукције.

(б) Повећање продуктивности рада има *општи значај* зато што представља основу друштвено-економског развоја. То јест, зато што омогућава и доводи до трансформације једног друштва у ново и развијеније друштво.

Раст продуктивности рада омогућава увећање реалних зарада радника. Односно, на основу таквих зарада, омогућава већу меру задовољавања потреба љиду, тј. виши животни стандард. Како се зараде не повећавају у мери раста продуктивности рада, него нешто спорије – он омогућава истовремено и скраћивање радног времена запослених. Управо то – пораст реалних зарада и скраћивање радног времена – чини суштину квалитативног развоја једног друштва.⁸⁵⁾

На основу познате мере тј. стопе по којој ће се повећавати продуктивност рада у будућности, и уз претпоставку да ће се ефекат тог повећања наменски користити (за повећање зарада и скраћивање радног времена), мо-

85) До скраћивања радног времена не долази сваке године (јер би то скраћивање било незнатно и непрактично), него после извесног периода. Рецимо, после остваривања одређене етапе развоја (од 15 до 20 година). У току овог периода, пошто је раст зарада нижи од раста продуктивности рада, долази до остваривања додајног вишка вредности. Њега би требало наменски акумулирати. На пример, у облику материјалних и новчаних резерви, које би се користиле након скраћивања радног времена. То би омогућило елиминацију поремећаја услед осетног смањења друштвеног фонда рада. Односно, последице осетног смањења обима производње, као и промене структуре вредности домаћег бруто производа.

гуће је израчунати рок трансформације друштва у једној земљи у ново и развијеније друштво. Овај прорачун пружа значајну основу за програмирање и остваривање друштвено-економског развоја. Приказујемо га овде на следећем хипотетичном примеру.

Прорачун времена
потребног за програмирано повећање развијености у једној земљи
под претпостављеним условима развоја

САДАШЊИ И ПЛАНИРАНИ СТЕПЕН РАЗВИЈЕНОСТИ

1. Радно време запослених

- данас: 8 часова дневно, тј. 40 часова недељно;

- у новом друштву: 6 часова дневно, тј. 30 часова недељно.

2. Задовољеност основних потреба људи имагинарно (у процентима), као и конкретно (у износу зараде по запосленом)

- данас: $(100 - x)\%$, тј. 500 евра;

- у новом друштву: 100%, тј. 1.500 евра.

ОСНОВНА ДЕТЕРМИНАНТА И ИЗРАЗ РАЗВОЈА

Планирана и очекивана просечна годишња стопа раста продуктивности рада у будућем периоду: 2%.

ПОСТАВЉАЊЕ ПРОБЛЕМА

Прво, колико је година потребно да се дневно радно време од 8 часова сведе на 6 часова, као и да се износ просечне зараде по запосленом од 500 повећа на 1.500 евра (на износ који омогућава потпуно задовољавање основних потреба људи)? И друго, која структура коришћења стопе раста продуктивности рада од 2% омогућава да се истовремено изврши задато скраћивање дневног и недељног радног времена, као и задато повећање износа зараде по запосленом? Односно, по којој стопи треба скраћивати радно време, а по којој стопи повећавати почетни (тј. садашњи) износ зараде?

РЕШАВАЊЕ ПРОБЛЕМА

Број година за који ће се извршити задато скраћивање радног времена (уз занемаривање повећања зарада) израчунавамо као непознату (x) помоћу следеће једначине:

$$P_1 \times C^x = P_2;$$

$$8 \times 0,98^x = 6.$$

Затим, број година који је потребан за задато повећање износа просечне зараде (уз занемаривање скраћења радног времена) израчунавамо као непознату (y) помоћу по форми исте једначине:

$$3_1 \times \Pi^y = 3_2;$$

$$500 \times 1,02^y = 1.500.$$

Употребљени симболи у овим једначинама имају следеће значење: P_1, P_2 – полазно и задато дневно радно време; Z_1, Z_2 – полазни и задати износ просечне зараде по раднику; C – коефицијент смањења радног времена; Π – коефицијент повећања износа просечне зараде.

Вредности коефицијената C и Π израчунате су на бази годишње стопе раста продуктивности рада (од 2%), на следећи начин:

$$C = (100 - 2/100) = 0,98; \quad \Pi = (100 + 2/100) = 1,02.$$

Решавање наведених једначина – уз помоћ логаритама – добијамо следеће резултате: $x = 14,25$ година; $y = 55,48$ година. Укупан број година неопходан за остваривање утврђених циљева (задато скраћивање радног времена и задато повећање износа зараде) износи: $x + y = 14,25 + 55,48 = 69,73$ година.

Учешће сваке од ових вредности у њиховом збиру показује структуру коришћења стопе раста продуктивности рада – када се истовремено врши скраћивање радног времена и повећање износа зараде. Имамо да је: $x / (x+y) = 0,204$; $y / (x+y) = 0,796$. Према томе, да би се утврђени циљеви истовремено остварили након истека потребног радног времена од 69,73 година, треба годишње – радно време смањивати по стопи од 0,408% (коју добијамо: $0,408 = 2 \times 0,204$), а износ зараде повећавати по стопи од 1,592% (коју добијамо: $1,592 = 2 \times 0,796$). Пошто се радно време не смањује сваке године, потребно је до његовог смањења увећани део вишка вредности по том основу наменски издвајати и акумулирати.

Прорачун који смо управо приказали може се вршити и за поједине фазе трансформације једног друштва у ново развијеније друштво. Реч је о делимичној трансформацији која ће се извршити у одређеном року. Пре свега, то је рок за који се доноси, рецимо, петогодишњи или десетогодишњи програм друштвено-економског развоја.

4. Својина и развој производних односа

Својину чине односи власништва. То јест, односи одређених субјеката према предметима чији су власници. Пре свега, садржај својине чине права и обавезе власника у вези тих предмета. У овом наслову биће речи о садржају својине у вези основних производних ресурса – капитала и рада – те, о њеном развоју (као елементу начина производње).

(1) Садржај својине над капиталом није универзалан, него је условљен обликом својине. Облици се утврђују према врстама власника. Тако, када је реч о капиталу, имамо: државну или јавну својину, приватну својину,

својину иностраних власника и задружну или групну својину. У случају повезивања појединих облика, јавља се заједничка или мешовита својина. Она се декларише као облик својине који превладава (са више од 50%).

(а) *Приватна својина* је првобитни и основни облик својине. Субјекти овог облика својине су: власници тзв. друштава лица, акционари, власници осталих хартија од вредности, закуподавци, штедише и други. У приватној својини требало би да се налази све оно што, по основној дефиницији, чини или се користи као капитал. Дакле, привредна добра.

Садржај приватне својине временом се мењао. Данас она не мора бити, и није сама по себи, основ експлоатације и потчињености, као што је то била у дугом периоду од почетка развоја капитализма. Ако се у једном друштву тежи остваривању интереса већине његових чланова, ако се интереси једних не остварују на штету интереса других појединаца и група – онда је оно демократско и неексплоататорско.

По свом обиму, приватна својина је доминантна у свим економски најразвијенијим земљама. Није превазиђена, нити постоји тенденција да се она замени неким другим обликом својине. Њено постојање у робној производњи омогућава пре свега следеће. Прво, употребу слободних средстава појединаца као капитала. Друго, смањивање нерационалне потрошње и ограничавање потрошачког друштва, тиме што се афирмише и повећава штедња становништва. И треће, испољавање и развој индивидуалне пословне иницијативе и инвентивности. Значај приватне својине потенциран је чињеницом да се са друштвено-економским развојем повећавају реалне зараде и уштеде запослених, које они у значајној мери користе за инвестиције.

Државна својина јавља се тек у 20. веку, са развојем социјализма и државног капитализма. У социјализму, настаје путем национализације. Увођењем самоуправљања, пре свега у Југославији, текао је процес њене трансформације у нови облик, облик друштвене својине. Међутим, у капиталистичким земљама настаје углавном на два начина: национализацијом и инвестирањем државних средстава. Данас се развија претежно на основу државне инвестиционе активности. Она се у овим земљама повремено ширила или сужавала, у извесној мери и садржајно развијала, али се није тежило њеној трансформацији у неки виши (више демократски) облик својине. Ширила се онда када спровођењем економске политике нису остваривани очекивани резултати, као и са победом (на парламентарним изборима) лево орјентисаних партија. А сужавала се у супротном.

На глобалном нивоу, на крају 20. и почетку 21. века испољава се процес извесног сужавања државне својине.

У државној својини налази све оно што и у приватној. А поред тога, још и највећи део природних добара. Субјекти државне својине су републички и локални органи власти.

Својина иностраних власника јавља се као нужност. Страни капитал у једној земљи доприноси убрзавању њеног развоја. С њим, долази до преноса и развоја производних и радних искустава и технологије. Као додајна акумулација, омогућава и остваривање веће стопе привредног раста. Овај капитал омогућава бржи развој и земаља које га извозе. Тако, што његовим извозом превазилазе ограниченост сопственог тржишта. Дохотци од извоза капитала (у облику камате, дивиденде, профита и слично) увећавају национални доходак и друштвено богатство земље извознице; они га у све већој мери сачињавају, тако да неразвијени „прелазе“ у власништво развијених.

Страни капитал може довести у питање суверенитет једне земље. И с тим, њено право и могућност да програмира сопствени друштвено-економски развој. Зато се мора одредити његов обим. И то, не само уопште (у проценту, рецимо на бази односа извоза и ДБП), него и појединачно у одређеним делатностима и предузећима. Такође, мора се водити рачуна о условима под којима се добија и улази у земљу.

Све оно што се налази у приватној и државној својини (изузев природних добара), требало би да се налази и у својини иностраних власника. Страни капитал појављује се у зајмовном и у инвестиционом облику. А инвестициони, даље, у виду директних инвестиција и у виду индиректних инвестиција које се изражавају у пакету акција домаћих предузећа (тзв. портфељни вид инвестиција или улагања).

Субјекти иностране својине могу бити: међународне организације, стране државе (када одобравају зајмове из свог буџета и својих фондова), привредне и друге организације страних држава, као и инострани држављани. Међународне организације и стране државе јављају се најчешће као зајмодавци (кредитори), а привредне и друге организације појединих држава и инострани држављани као инвеститори. Пословни ризик инвеститора је већи. Мало учешће страног инвестиционог капитала у укупном страном капиталу у једној земљи указује на њену значајну привредну и политичку неорганизованост и нестабилност, односно на недовољну и неодговарајућу отвореност њене привреде према свету.

Задружна или групна својина јавља се у вези привременог или трајног повезивања физичких лица у вези обављања извесних делатности или задовољавања извесних потреба. Реч је овде о одређеној групи људи повезаних заједничким интересима. Најпознатије су задруге индивидуалних пољопривредних произвођача, као и тзв. стамбене и штедно-кредитне задруге. Најчешће, ове организације не теже максимирању профита, него организацији и унапређењу делатности код индивидуалних пољопривредних домаћинстава (земљорадничке задруге), као и обезбеђивању својим члановима стамбеног простора или кредита под повољнијим условима (стамбене, односно штедно-кредитне задруге).

(б) У ужем смислу, садржај својине над капиталом чине права и обавезе предузећа у вези његовог коришћења у репродукцији. Пре свега, то су следећа општа права: 1) да остварује одређени учинак и приход на тржишту и максимира добитак; 2) да само и слободно одлучује о обиму и асортиману производње односно промета; 3) на благовремено и ваљано усмеравање и пројекцију друштвене репродукције и друштвено-економског развоја; 4) на познате и стабилне услове привређивања; као и 5) на заштиту имовине од свих против-правних повреда. Односно, то су углавном следеће опште обавезе: 1) да испуњава прописане техничке и друге услове за обављање својих делатности; 2) да уважава основне параметре привређивања; 3) да уредно измирује своје уговорне и законске обавезе, те да сноси материјалне и друге последице у случају пословног неуспеха; 4) да приход и добитак остварује само по основу свог рада и резултата рада; 5) да акционарима исплаћује дивиденде, а радницима омогућава остваривање њихових основних загарантованих права; као и 6) да средства не користи у политичке сврхе.

Затим, то су права и обавезе посебних врста предузећа, као што су: задружна предузећа, комунална предузећа, предузећа од општег привредног и друштвеног значаја, државна предузећа за газдовање појединим елементима природног богатства, као и предузећа у власништву иностраних субјеката. Реч је овде о специфичним правима и обавезама ових предузећа, која се огледају у следећем: у остваривању одређеног профита (у ограниченом износу који омогућава одређену стопу акумулације и развоја), у трансферу оствареног профита, у обављању одређених послова и остваривању одређених врста и количина производа односно услуга, и другом.

У ширем смислу, садржај својине над капиталом чине још: права и обавезе појединаца чија се материјална и новчана средства и други предмети користе као капитал (акционара, земљовласника и закуподаваца, зајмодаваца, проналазача и других).

(2) Власт над радном снагом имају радници. То су радно способна лица која имају извесна добра за личну потрошњу, али им то није довољно за живот. Због тога су принуђена да изнајмљују своју радну снагу послодавцима и тако остварују доходак по основу рада.

(а) Развој права радника и побољшање њиховог положаја омогућени су повећањем техничке опремљености и продуктивности рада, до ког је најпре дошло са машинском и индустријском револуцијом (током друге половине 18. и прве половине 19. века). А поред тога, још и бројчаним нарастањем радничке класе и развојем њене свести (што је довело до њеног организовања и постављања одређених захтева). Данас су радници незаобилазни субјекат привредног и друштвеног живота.

До данас, развој права радника није достигао горњу границу. У пуној мери, права радника оствариваће се онда када радно време буде сведено на

минимум и када им износи зарада омогућавају потпуно задовољавање рационалних потреба.

Положај радника као субјекта привредног и друштвеног живота на почетку 21. века могуће је и треба да одређују следећа њихова права: 1) на загарантовану (минималну) зараду и њено повећавање; 2) на одређено радно време и његово скраћивање; 3) на здраве и хумане услове рада; 4) на синдикално и политичко организовање; 5) на опште право гласа за све пунолетне чланове друштва; 6) на учешће у управљању; 7) на материјалну помоћ у случају да остану без посла; 8) на одређени степен образовања и на основну здравствену заштиту, без плаћања; као и 9) на политику остваривања високе запослености. Највећи број ових права већ се и остварује. Уз њих, радници имају и одређене обавезе. Оне се, синтетички, огледају у извршавању радних задатака на којима су ангажовани. Скуп ових права и обавеза чини основни садржај својине над радном снагом.

(б) Управљање радника остварује се у процесу рада, на нивоу предузећа; као и ван тог процеса, на вишем нивоу.

На нивоу предузећа, оно се остварује преко институција које се у јављају под различитим називом, као: раднички савети, раднички одбори, раднички комитети, итд. И сам процес његовог остваривања такође се језички различито изражава. Назива се: економском или индустријском демократијом, радничким саодлучивањем или партиципацијом и слично.

У наведеним институцијама (даље у тексту: раднички одбори) не налазе се сви радници, већ само њихови представници. Према томе, преко ових одбора радници учествују у управљању посредно. Но, њима се повремено подносе извештаји о раду одбора.

Циљ и улогу радничких одбора запослени виде пре свега у следећем: демократизацији односа на радном месту, приближавању радника стварном самоуправљању, заштити интереса радника у конкретним условима, те употребавању и појачању механизма колективног преговарања. А послодавци – у хуманизацији односа на радном месту, бржем порасту продуктивности рада и постизању класног мира и међусобне сарадње.⁸⁶⁾

Преко радничких одбора запослени у предузећу утичу на решавање проблема економске и социјалне природе. На решавање првих утичу више саветодавно. А на решавање других утичу и непосредно, доносећи своје одлуке. На пример, они управљају фабричким ресторанима, организују рекреацију и одмор запослених, и организују њихову преквалификацију и доквалификацију. Исто тако, доносе одлуке о спровођењу превентивне здравствене заштите радника, као и њихове заштите на раду.

⁸⁶⁾ Види о томе, *Индустријска демократија у Западној Европи (зборник радова)*, Институт за изучавање радничког покрета, Београд, 1967, стр. 40. и 41.

У земљама где су остварени највећи домети радничког управљања, раднички одбори имају своје представнике у управном и надзорном одбору предузећа. Поред тога, постоје и заједнички органи (комисије и сл.) за решавање појединих конкретних проблема. Често, радници имају и свог вођу смене. Има појава трансформације радника у власнике капитала: путем обавезног пореза на плате, до 5%, обезбеђују се средства за куповину акција које се касније деле радницима. Затим, и појава увођења обавезног пореза на бруто износ профита, такође до 5%, којим се обезбеђују значајна средства о чијој профитабилној употреби у предузећу одлучују пре свега радници. Најзад, треба поменути и идеје о новом саставу скупштине корпорације (коју би могла да чине три већа – где би се налазили представници власника, радника и месних заједница).

Какав је однос синдиката и радничких одбора? Синдикати углавном нису заинтересовани да инкорпорирају у себе радничке одборе – јер би се тиме уплели у пословну проблематику, па би морали да се у значајној мери одрекну од своје политичке и акционе самосталности. Но, има примера где се колективно уговарање врши на нивоу корпорације (у САД, Јапану и неким другим земљама).⁸⁷⁾ Ту раднички одбори у значајној мери имају својства синдикалних одбора.⁸⁸⁾ У овом случају њихов однос према управним органима корпорације више је супарнички.

Колективно уговарање најчешће није у делокругу рада радничких одбора. Превладава схватање према коме синдикат треба да „... води преговоре на националном нивоу где се решавају најначелније ствари, а органи индустријске демократије преузимају улогу локалног, предузетног фактора који треба да прилагоде опште уговорне одредбе локалним условима и да контролишу спровођење општих и локалних споразума.“⁸⁹⁾

(б) *Учешиће радника у управљању на вишем нивоу* (ван корпорације) остварује се углавном преко синдиката. Ове организације имају пре свега улогу да врше колективно уговарање зарада и других општих услова рада и запошљавања – заједно са представницима послодаваца и државе.⁹⁰⁾ У од-

87) Такво колективно уговарање најчешће се координира на вишем нивоу, од појединих струковних синдиката и њихових унија.

88) У многим корпорацијама, поред радничких одбора делују и синдикални одбори.

89) Види, Исто (86), стр. 65.

90) „Премда постоје знатне разлике у ставовима синдиката према улози државе, сви су они прије или касније увидјели да је дјеловање државе нужно како би се успјешно ријешили економски и социјални проблеми који су озбиљно угрожавали интересе чланова синдиката, нпр. незапосленост, опадање старих и стварање нових индустрија, (пре) расподела дохотка и богатства те стварање договора о друштвеној сигурности који би могли адекватно рјешавати тешкоће једног претежно laissez-faire друштва.“

М. Ј. Crozier (и др.): *Криза демократије и партиципација*, Глобус, Загреб, 1982, стр. 213.

носу на послодавце, синдикати и њихове уније налазе се у улози опозиције. И поред праксе од више деценија, супарнички однос синдиката према послодавцима још није превазиђен потпуно. Он проистиче из слободе преговарања и одлучивања о висини плаћања (слободе коју имају и једна и друга страна). А није превазиђен због тога што још увек нема механизма могућег и опште прихватљивог (законитог, објективно нужног) пораста зарада.

Улога синдиката не огледа се само у колективном преговарању и уговарању. У многим земљама синдикати контролишу рад и средства пензионих, здравствених и других фондова. Располажући капиталом, хартијама од вредности и другом имовином – они одлучују о инвестицијама значајног износа средстава. Затим, јављају се као незаобилазни субјекат у одлучивању о економској политици и друштвено-економском развоју. Најчешће, владе се са њима саветују о готово свим аспектима економске и социјалне политике. Често, представници синдиката учествују у заједничким одборима за дугорочне пројекције и планирање.

Синдикати нису везани за одређене политичке странке. Тиме они задржавају своју политичку и акциону самосталност.

Учешће радника у управљању на вишем нивоу остварује се и њиховим гласањем на парламентарним изборима. Дајући своје гласове појединим политичким странкама они се у ствари опредељују за одређене програме друштвено-економског уређења и друштвено-економског развоја.

(3) Развој производних односа у једној земљи огледа се пре свега у развоју њеног привредног система.

(а) То је стални процес који се остварује путем измена и допуна појединих (привредних) закона, као и доношења нових. Он резултира у побољшавању привредног система у вези са остваривањем макроекономских и других друштвених циљева. А врши се не само због тога, него често и због усаглашавања са иностраним законодавством и међународним стандардима производње, промета, инвестиција и заштите интелектуалне својине.

Значајније промене привредног система врше се периодично. Најчешће, после парламентарних избора, као и након завршетка појединих фаза привредног и друштвеног развоја. У време предизборне кампање, многе политичке странке залажу се за мање или веће промене привредног система. Ако победе на изборима, оне те промене углавном и спроводе. С друге стране, независно од односа политичких снага у парламенту, ако се друштвено-економски развој остварује програмирано (рецимо, за период од 5, 10 или 15 година), у време смене појединих програма развоја започињу се мање-више и тзв. привредне и друштвене реформе. Дугорочније и значајније привредне и друштвене реформе почињу са уставним променама.

Затим, развој производних односа остварује се и са демократизацијом друштва. Пре свега, са усавршавањем и развојем људских права. Проме-

не положаја радника и појединаца у друштву одражавају се и на њихово учешће у расподели оствареног и расположивог националног дохотка.

Развој производних односа према наведеном има карактер еволутивног развоја. Промене привредног система и демократизација друштва тек дугорочно доводе до битних квалитативних промена друштвено-економског уређења. То јест, до битно другачијих производних односа.

(б) Показало се да су производни односи који се заснивају на монополу политичке власти и облика својине неодрживи. Јер, они дугорочно не могу обезбеђивати ефикасност привређивања и развој производних снага. Због тога је на прелазу између 20. и 21. века започео процес тзв. транзиције социјалистичких земаља.

Суштина њихове транзиције је прелазак на нове облике друштвене организације. То је процес који има три основне фазе. Најпре, у првој фази, уводи се плуралистички систем политичке власти. Учешће више странака на изборима за парламент омогућава појаву и конкуренцију више алтернативних програма друштвено-економског уређења и развоја, за које ће се грађани опредељивати приликом гласања. Такође, омогућава већу јавност у раду и већу критику промена које се предлажу и спроводе у пракси. Затим, у другој фази, врши се промена облика и садржаја својине. И најзад, за време треће фазе, мења се организација или регулатива свих осталих области друштвеног живота. С тим, земља прихвата међународне стандарде и облике организације који су се наметнули као објективне нужности.

Транзиција је облик краткорочне револуционарне промене производних односа. Рецимо, какве су биле буржоаска и социјалистичка револуција. Као таква, она је у значајној мери болна. То јест, прате је многе негативне појаве које у једном периоду значе кризу и регресију. Пре свега, реч је овде о следећим појавама: повећању незапослености радника; смањењу друштвеног производа и вредности домаћег бруто производа; повећању неефикасности производње и губитака; смањењу износа личних примања и потрошње по становнику; повећању задужености земље према иностранству; промени социјалне структуре становништва и неправедном и противзаконитом богаћењу једног слоја људи; као и увећању различитих врста криминала. Превазилажењем поменутих негативности земља излази из кризе. Даље, она постаје део универзалног света чију ће судбину делити у свом развоју. При томе, она може и напредовати на лествици земаља према степену њиховог друштвено-економског развоја – ако успешније од других користи своје ресурсе и потенцијале.

Прелазак у једној земљи на монопол политичке власти и облика својине данас је, чини се, немогућ. Поготову, ако је у питању мања земља. На пример, није могуће путем национализације приватну својину претворити у државну. Пре свега, из следећих разлога. Прво, јер због испреплетености до-

маћег и страног капитала није могуће одвојити домаће од страних власника (да би се страни капитал у национализацији обештетио). Друго, због немогућности да се власницима обезбеди одговарајућа надокнада. Треће, због значајног степена глобализације при коме су земље појединачно изгубиле део свог националног суверенитета. И четврто, услед високе задужености појединих земаља. Таквим, презадуженим, земљама повериоци (ради очувања својих интереса) преко Међународног монетарног фонда и Светске банке намећу посебне програме реформи и друштвено-економског развоја.

5. Територијална подела рада и убрзање развоја неразвијених подручја

5.1. Појам, карактеристике и проблеми територијалне поделе рада

(1) Под територијалном поделом рада подразумевамо територијални размештај друштвеног фонда рада у једној земљи. Реч је овде о размештају капитала и размештају запослених радника (као основних производних ресурса). Тамо где је ангажовано више друштвеног рада, већи су потенцијали производње и потрошње, већи је животни стандард људи.

(2) Основне карактеристике територијалне поделе рада јесу: неравномерност у размештају друштвеног фонда рада на поједина подручја (а); тенденција територијалне концентрације и централизације тог фонда (б); и, заостајање у развоју појединих подручја, тј. општина и региона (в).

(а) Територијална подела рада није равномерна. У појединим подручјима има више, а у другим мање друштвеног рада и друштвеног богатства. Постоје бројни фактори који на то утичу.

Највећи значај имају природни услови. Познато је, рецимо, да су рудници лоцирани на местима где постоје и где су пронађена налазишта минерала, термоелектране у близини где се врши експлоатација угља и река, док хидроелектране на рекама. Затим, да за пољопривредну производњу најбољи услови постоје у равничарским теренима, поред река. Такође, и да главне саобраћајнице иду долинама река, а поред њих развијају се насеља и многи производни и прометни капацитети.

Од осталих фактора истичемо: историјски развој и наслеђе, политику територијалног развоја, као и робну производњу и тржиште.

Поједина подручја била су током историје дуго под влашћу различитих освајача. Једни су та подручја развијали. Док, други нису омогућавали и вршили њихов развој, него су их задржавали у развоју и плљачкали.

На нивоу државе утврђује се и спроводи политика територијалног развоја. Реч је овде о дефинисању територијалне организације и центара, из-

бору локације великих производних објеката, као и утврђивању приоритета у развоју појединих подручја. У многим земљама, на ту политику значајан утицај имали су и одбрамбено-стратегијски моменти. Такође, и однос снага појединих субјеката у одлучивању.

У робној производњи, произвођачи су упућени да повећавају приходе, смањују расходе и максимирају добитак. Они улажу капитал на она подручја где за то постоје најбољи услови. На пример, обрада најплоднијег земљишта омогућава остваривање највећих приноса. Док, градња производних капацитета у близини саобраћајница и у близини извора сировина (у случају примарне производње) доноси уштеде у транспорту, а у близини великих урбаних центара пружа низ погодности (обезбеђена је неопходна инфраструктура, близу је тржиште, раније изграђени капацитети значе могућност пословне сарадње, итд.). Затим, велики градови као потрошачки центри пружају најбоље услове за развој трговине.

(б) Друга карактеристика територијалне поделе рада јесте тенденција територијалне концентрације и централизације друштвеног фонда рада. Концентрација се огледа у развоју највећег броја привредних и других организација у општинским центрима односно градовима. И даље, у највећим градовима. А централизација, у њиховој групацији, при чему организације из највећег центра постоју носиоци групе и утврђивања најважнијих пословних одлука за групу у целини.⁹¹⁾

(в) Неравномерност територијалног размештаја друштвеног фонда рада у једној земљи и његову територијалну концентрацију и централизацију – прати појава заостајања појединих подручја у развоју. Током времена, ако нема друштвене интервенције, разлике у развијености се повећавају. Односно, јаз између развијених и неразвијених се продубљује. У развијеним подручјима постоје највећи производни потенцијали, па се у њима остварује стално бржи развој.

(3) У стварности се јављају многи проблеми територијалне поделе рада. Они се морају превазилазити јер доводе у питање друштвено-економски развој једне земље. Наводимо и приказујемо као основне: демографско-економске (а), еколошке (б) и политичке проблеме (в).

(а) Демографски проблеми огледају се у смањивању насељености по-

⁹¹⁾ Територијална концентрација и централизација друштвеног фонда рада води метрополизацији, под којом подразумевамо стално бржи развој главног града. Он постаје мегаполис у коме живи 10, 20, па и више процената укупног становништва. Све више, његовом развоју подређен је укупни развој земље. То јест, он се све више осамостаљује и постаје држава у држави. Деметрополизација се остварује путем утврђивања регионалних центара развоја и развијањем у тим центрима: универзитета, науке, културе и сл. А поред тога, и премештањем из главног града многих државних институција и органа. Слично се може успоравати и бржи развој регионалних центара. Ово треба да резултира у вишесцентричном и дисперзивном развоју, те у потпунијем коришћењу свих привредних и других ресурса.

јединих подручја. У нашој земљи, многа села у брдско-планинским и пограничним областима остала су (делимично или у целини) без становника јер су они прешли у градове. Ови проблеми имају економске реперкусије. С једне стране, имамо недовољно коришћење појединих елемената друштвеног богатства у тим насељима (зграда, објеката инфраструктуре и др.). И, с друге стране, издвајање значајног дела вишка производа да би се они за то становништво обезбедили у градовима. Такође, имамо недовољно коришћење пољопривредног земљишта, пашњака и других природних услова производње у тим подручјима.

(б) Еколошки проблеми огледају се пре свега у загађивању природне средине у економски најразвијенијим подручјима, као и у смањивању површине најквалитетнијег пољопривредног земљишта (услед ширења градова).

(в) Политички проблеми настају углавном због заостајања појединих подручја у развоју. Појава и продубљивање јаза између развијених и неразвијених доводи до замене општинских интереса парцијалним и до сепаратизма. Ови проблеми могу бити у значајној мери потенцирани променама националне структуре становништва.

5. 2. Убрзавање развоја неразвијених подручја

Убрзавањем развоја неразвијених подручја решавају се основни проблеми територијалне поделе рада, о којима је управо било речи.

Овде се истичу следећа питања на која треба дати одговоре:

- на ком нивоу треба утврђивати неразвијеност појединих подручја једне земље (1);

- како се утврђује развијеност појединих подручја (2);

- која подручја треба сматрати неразвијеним (3);

- како се утврђује и изражава стопа издвајања средстава у привреди за бржи развој неразвијених подручја (4);

- у којој мери се може остваривати бржи развој неразвијених (5);

- како обезбедити извесност (тј. сталност) ових издвајања (6);

- који део прикупљених средстава ће се користити за бржи развој привреде, а који за бржи развој привредне инфраструктуре неразвијених (7);

- према чему утврдити износ средстава за бржи развој који добија једна неразвијена општина (8);

- те, како вршити дистрибуцију средстава појединим општинама (9).

Одговоре на многа од ових питања омогућавају нам искуства у појединим земљама. Односно, решења у самој економској стварности, која су се временом показала прихватљивим и задовољавајућим.

(1) Пракса у социјалистичкој Југославији је показала, а на то упућују и теоријска истраживања – да економску развијеност ваља утврђивати на

нивоу основних, елементарних, територијалних организација. То су општине.⁹²⁾ Шира подручја не би требало сврставати у развијена или неразвијена. Јер, и у онима која су неразвијена има развијених општина којима помоћ није потребна, односно најпотребнија.

(2) Економска развијеност појединих општина сагледава се у поступку који има две фазе. У првој фази утврђују се основне групе и врсте показатеља развијености, као и њихов појединачни значај (з). Док, у другој фази, врши се рангирање општина према степену развијености. Најпре, њихово рангирање према вредностима сваког показатеља појединачно (р). А затим, у целини односно према групи ових показатеља (Р).

Најважније показатеље економске развијености појединих општина сврставамо у две групе. То су:

I показатељи развијености привреде –

- 1) број запослених према радно-способном становништву;
- 2) износ капитала по запосленом раднику у привреди;
- 3) домаћи бруто производ по раднику;
- 4) национални доходак по становнику;
- 5) износ просечне нето зараде у привреди по раднику;
- 6) однос извоза и домаћег бруто производа; као и

II показатељи развијености привредне инфраструктуре –

- 1) дужина асфалтних путева и железничких пруга по 1 км²;
- 2) број дневних саобраћајних веза између сеоских насеља и општинског центра, по једном сеоском насељу;
- 3) капацитет водовода у литрима по становнику;
- 4) потрошња електричне енергије по становнику;
- 5) број ученика по становнику;
- 6) број лекара по становнику; те,
- 7) број болничких кревета по становнику.

Привредна инфраструктура је претпоставка и услов привредног развоја. Она се мора обезбеђивати, исто као и производни капацитети.

Упоређивањем вредности једног показатеља за све општине – на пример, износа капитала по запосленом раднику у привреди – израчунава се ранг сваке општине према том показатељу (р). Прво место заузима најразвијенија општина.

Економску развијеност једне општине изражавају – ранг развијености њене привреде (Рп), као и ранг развијености њене привредне инфраструктуре (Рпи). Они се израчунавају посебно, а према обрасцу:

⁹²⁾ Види о томе, на пример, др Јанко Гоговић: *Нека отворена питања теорије, циљева и политике регионалног развоја СР Југославије*; у зборнику, *Регионални развој и демографски токови у СР Југославији*, Економски факултет, Ниш, 1996, стр. 45.

$$P_n, P_{pi} = p_1 \times z_1 + p_2 \times z_2 + \dots + p_n \times z_n.$$

Где су: p_n – ранг или место општине по вредностима и-тог показатеља из одређене групе, за $i = 1$ до n ; z_n – коефицијент значаја и-тог показатеља из одређене групе, при чему је $z_1 + z_2 + \dots + z_n = 1$.

Два списка општина – према развијености њихове привреде, те према развијености њихове инфраструктуре – омогућавају нам да утврдимо оне које су најмање развијене. То јест, оне које ће добити статус неразвијених.

* * * * *

Приликом израчунавања развијености појединих региона, поред показатеља из наведених група морају се утврдити и нови показатељи. То су, пре свега: број факултета, број студената, број научних института, број научних радника, број научних часописа и број позоришта – све ово појединачно по становнику. Такође, и број научних скупова према броју научних институција. Ови показатељи могу имати примарни значај у концепирању политике регионалног развоја државе.

(3) Као неразвијене, најчешће се наводе општине које имају за 50 и више процената лошије вредности показатеља развијености у односу на целину односно републички просек.

Вредности показатеља развијености републике у целини јесу просечне величине, што значи да је $\frac{1}{2}$ укупног броја општина развијенија а друга половина мање развијена. Према томе, општине чије су вредности показатеља развијености лошије од републичког просека за више од 50% чине 25% укупног броја општина. Детаљније, овај однос видимо овде у прегледу:

Лошије вредности показатеља развијености од републичког просека	= Релативни број неразвијених општина (од укупног броја општина)
За више од 50%	25%
За више од 60%	20%
За више од 70% итд.	15% итд.

(4) Стопа издвајања средстава у привреди за бржи развој неразвијених (%СБР) израчунава се на бази очекиване дугорочне стопе привредног раста у земљи. Утврђује се највише у износу $\frac{1}{2}$ од вредности ове стопе.⁹³⁾ На пример, ако је очекивана дугорочна стопа привредног раста у земљи 3%, а стопа издвајања средстава за бржи развој неразвијених $\frac{1}{2}$ од те стопе – онда ће она износити 1,5%.

⁹³⁾ На пример, у социјалистичкој Југославији за бржи развој неразвијених издвајано је 1,85% домаћег бруто производа. То је у почетку било мање од половине стопе привредног раста (у периоду 1966 – 1975. године), а касније негде око половине те стопе (у периоду 1976 – 1985. године).

Види, Исто (29), стр. 997. Такође, *СГЈ* – 94, стр. 106.

У даљем поступку, ова стопа прерачунава се на основицу према којој ће се вршити годишњи обрачун и издвајање поменутих средстава – а то је вредност ангажованих средстава, тј. капитала. Односно, она се множи односом домаћег бруто производа и предујмљеног капитала у привреди.

(5) Колико пута ће се брже развијати неразвијене општине од развоја земље у целини, то у великој мери зависи – од могућности обезбеђивања додајне акумулације у привреди (тј. издвајања средстава за бржи развој неразвијених), као и од њиховог (релативног) броја. Број који показује колико пута ће се брже развијати неразвијена подручја јесте мултипликатор њиховог развоја (МР). Он је израз циља. Може се утврдити према обрасцу:

$$MP = (\%ДБП + \%СБР \times \%Н) / \%ДБП.$$

Где су: %ДБП – очекивана стопа привредног раста; %СБР – стопа издвајања средстава за бржи развој неразвијених од очекиваног износа ДБП; %Н – проценат неразвијених подручја (општина).

Мултипликатор развоја неразвијених је израз циља. Дакле, то је независно-променљива величина. Њој се прилагођавају (путем њиховог подешавања) остале две величине у наведеном обрасцу - %СБР и %Н.

(6) Средства за бржи развој неразвијених по свом износу морају бити извесна величина. Свако предузеће, без обзира на то какав је његов финансијски резултат, треба да има обавезу издвајања ових средстава у одређеном износу. Она се уплаћују у фонд за бржи развој неразвијених.

Повраћаји датих средстава неразвијеним у облику кредита, под повољнијим условима од тржишних, представљају додајни извор прихода поменутог фонда и могу доприносити бржем развоју неразвијених.

(7) С обзиром на једнак значај развоја привреде, као и привредне инфраструктуре – чини се да средства за бржи развој неразвијених треба наменски делити у сразмери 1 : 1. То јест, једну половину ових средстава користити за бржи развој привреде у неразвијеним општинама, а другу половину за бржи развој њихове инфраструктуре. На ову сразмеру указује мањевише и структура кредита које Светска банка одобрава земљама у развоју, као и опште примедбе земаља корисника кредита на ову структуру.

(8) Износ који треба да добије једна неразвијена општина за одређену намену (нпр. за бржи развој привреде) у односу на друге неразвијене општине, обрачунава се сразмерно броју њених становника.

(9) Средства за бржи развој неразвијених расподељују се на одређени начин. То јест, преко одређених институција, у одређеним облицима и под одређеним условима добијања.

На пример, у социјалистичкој Југославији, средства из Фонда Федерације за кредитирање бржег развоја привреде недовољно развијених репуб-

лика и аутономних покрајина дељена су преко пословних банака.⁹⁴⁾ Овај фонд основан је 1965. године као самостална кредитна установа, са својством правног лица. Имао је управни одбор и директора. Средства су коришћена у облику дугорочних општих и наменских кредита, који су одобрани под повољнијим условима од тржишних. Општи кредити били су углавном у функцији развоја привреде, а наменски у функцији развоја привредне инфраструктуре неразвијених.

Ради расподеле средстава за бржи развој неразвијених неопходне су, чини се, две установе: фонд и банка за развој неразвијених.

Фонд би требало да има следеће функције. Прво, да сваке године утврђује статус неразвијених општина према одређеној методологији. Друго, да прикупља средства за бржи развој неразвијених из одређених извора, као и да њима привремено располаже (док она преко банке не буду наменски искоришћена). Треће, да врши контролу рада банке за развој неразвијених. И четврто, да располаже акцијама које су добијене по основу директних инвестиција ове банке.

Основна улога банке била би да врши дистрибуцију средстава која се налазе у фонду. Средства која припадају једној неразвијеној општини добијају различити субјекти, на основу својих захтева и пројеката. Банка врши избор пројеката и за њихову реализацију добија средства од фонда. Она контролише ту реализацију. Када су средства дата у облику кредита, брине о њиховом повраћају и дозначује их назад фонду.

Пројекте за бржи развој неразвијених банка финансира у облику кредита или путем куповине акција. Кредити се одобравају са позитивном каматном стопом, под повољнијим условима од тржишних. Средства од отплате кредита она враћа фонду. Такође, предаје му и купљене акције.

⁹⁴⁾ Види, Исто (29), стр. 997 – 999.

РЕЗИМЕ

1. Остваривање и максимирање профита у оквиру предузећа, с једне стране, и задовољавање потреба потрошача посредством тржишта, с друге стране – није једина сврха робне производње односно привредне активности. Томе се тежи краткорочно, у току пословне године. Међутим, дугорочно привредна активност резултира и у друштвено-економском развоју. Допринос овом развоју мора давати свако предузеће, тј. сваки робни произвођач. И то, директно (непосредно) и индиректно (посредно).

2. Под друштвено-економским развојем подразумевамо промене у правцу прогреса у економији и друштву једне земље. Реч је овде о променама и развоју производних снага и производних односа, односно начина производње. Такође, и о променама и развоју начина живота и свести људи, а посебно повећању њиховог животног стандарда.

3. Друштвено-економски развој резултира у трансформацији друштва у ново и развијеније друштво. До тог новог друштва не може се доћи одједном. Потребан је читав низ квантитативних и квалитативних промена у поменутих областима. Ове промене доводе до развоја постојећег друштва, при чему се јављају и клице новог. Временом, то ново друштво као напредније и ефикасније, уз отклањање негативних појава, израста из старог и замењује га. Тако, у развоју, друштво иде напред.

4. Показало се у стварности да дугорочно друштвено-економски развој није могућ у условима монопола и диктатуре. Он захтева плурализам политичке власти и облика својине. На нивоу производње, захтева конкуренцију робних произвођача на (отовореном) тржишту и повећање њихове ефикасности и конкурентне способности. А на нивоу друштва, конкуренцију и критичку оцену у стварности више алтернатива односно програма друштвено-економског уређења и друштвено-економског развоја.

5. У првом реду, развој производних снага огледа се у повећању техничке опремљености, продуктивности и производне снаге рада. Техничку опремљеност рада показује однос ангажованих средстава за производњу и броја запослених радника. Подизање нивоа ове опремљености представља основ повећања продуктивности рада, која се израчунава као однос производње и утрошеног рада радника или обрнуто. Повећање продуктивности рада значи смањење утрошеног живог-текућег рада по јединици производа. Ако се не остварује на рачун економије опредмећеног рада, тј. средстава за производњу, повећање продуктивности доводи до повећања производне снаге рада (које се огледа у смањењу количине укупног утрошеног рада по јединици производа, и текућег и опредмећеног).

6. Повећање продуктивности рада има индивидуални значај или значај у оквиру једног предузћа. Већа продуктивност рада у предузећу значи повећање његове конкурентне способности и профита (на бази снижења трошкова производње). Истовремено, има и општи значај или значај у вези друштвено-економског развоја једне земље. Повећање продуктивности рада омогућава раст реалних зарада запослених, као и скраћивање радног времена радника. Висок степен задовољавања потреба људи (на бази пораста зарада) и радно време сведено на минимум две су најважније одреднице новог развијенијег друштва. Ово друштво развија се еволутивно, под утицајем сталног развоја производних снага односно повећања продуктивности рада у процесу репродукције.

7. На основу датог степена развијености (у изразу дужине радног времена и куповне моћи коју показује просечни износ зараде по раднику), и на основу очекиваног раста продуктивности рада – могуће је временски програмирати поједине фазе друштвено-економског развоја. Недопустиво је данас да се у једној земљи развој производних снага односно раст продуктивности рада одвија стихично, јер ће она заостајати у свом развоју за другим земљама. Све више, свака земља мора конципирати свој развој дугорочно, и мора га остваривати према утврђеним параметрима.

8. Повећање продуктивности рада је основни израз развоја производних снага, израз њиховог развоја у ужем смислу. У ширем смислу, развој производних снага се огледа и у другим променама које доводе до благостања људи. Такве су, пре свега: измене начина (метода) добијања појединих производа; развој нових производа за личну потрошњу; развој нових материјала и средстава за рад; прелазак на коришћење нових енергената и извора енергије; рециклажа тзв. секундарних сировина; смањивање отпада и загађивања ваздуха, вода и земљишта; као и побољшавање услова рада (смањивање буке, прашине, испарења, монотоније у раду и других).

9. Производне односе одређује садржај својине над капиталом и над радном снагом, као основним производним ресурсима. Они се указују на положај власника ових ресурса, као и државе, у остваривању и расподели домаћег бруто производа. Производни односи могу бити неантагонистички или антагонистички, зависно од тога да ли су интереси ових субјеката усклађени или су неусклађени и супротстављени.

10. Производни односи морају се прилагођавати развоју производних снага. Развој производних односа и усклађивање интереса поменутих субјеката је стални, еволутивни, процес. Остварује се променама у области привредног система, као и демократизацијом друштва (која се огледа у ширењу људских права, а посебно права запослених радника).

Неантагонистички производни односи представљају добру основу за развој производних снага.

11. Револуционарни процес развоја производних односа не може довести до новог развијенијег друштва. Међутим, може имати корективну улогу у случају догматских производних односа, тј. односа који се не заснивају на универзалним вредностима и на објективним могућностима развоја. Таква, револуционарни, процес развоја производних снага остварује се данас као транзиција бивших социјалистичких земаља ка плурализму и демократији, као универзалним основама за дугорочни развој производних снага. Овај процес прате и многи проблеми који имају одлике кризе. Превазилажењем тих проблема земља излази из кризе и постаје део света који повезују универзалне вредности и напори достизања виших стандарда у свим областима рада и живота.

12. Територијална подела рада у једној земљи може бити ограничавајући фактор њеног друштвено-економског развоја. Неравномерност територијалне поделе рада, тј. значајне разлике у степену развијености појединих подручја, прате проблеми који могу угрозити поменути развој. Због тога је питање бржег развоја неразвијених подручја (од републичког просека) веома значајно. Оно има трајни карактер.

Издвајање средстава за бржи развој неразвијених обавеза је свих подручја у једној земљи. Међутим, право на коришћење ових средстава има само један њихов део, највише до $\frac{1}{4}$. То су она подручја која су, на основу показатеља развијености, добила статус неразвијених. Реч је овде о општинама као основним односно елементарним подручјима.

КЉУЧНИ ПОЈМОВИ

1. Друштвено-економски развој; 2. Производне снаге; 3. Производни односи; 4. Начин производње; 5. Техничко-технолошки прогрес; 6. Техничка опремљеност рада; 7. Производна снага рада; 8. Продуктивност рада; 9. Интензивност рада; 10. Својина; 11. Приватна својина; 12. Државна или јавна својина; 13. Својина иностраних власника; 14. Групна или задружна својина; 15. Радничка партиципација; 16. Раднички одбори; 17. Транзиција; 18. Територијална подела рада; 19. Неразвијена подручја; 20. Убрзавање развоја неразвијених подручја.

ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ

1. Које су две основне врсте промена које доводе до друштвено-економског развоја?
2. У чему резултира друштвено-економски развој?

3. Која су то два основна облика друштвено-економског развоја према методу и динамици остваривања?

4. Које су основне карактеристике тзв. екстензивног друштвено-економског развоја?

5. Шта одликује тзв. интензивни друштвено-економски развој?

6. У чему се огледа повећање обима средстава за производњу, а у чему повећање њихове делотворности - када је реч о техничко-технолошком напретку?

7. Које су основне детерминанте или фактори техничко-технолошког напретка?

8. Која су два основна облика техничко-технолошког напретка према његовој суштини остваривања, и шта их укратко одликује?

9. Према томе на који начин се остварује повећање производне снаге рада, какав може бити техничко-технолошки напретак који смо назвали економски ефикасним (који су његови под-облици и у којим случајевима се јављају у стварности)?

10. Како се израчунава продуктивност рада?

11. Наведи основне факторе продуктивности рада!

12. Зашто је тржиште све значајнији фактор продуктивности рада?

13. У чему се огледа значај повећања продуктивности рада у једном предузећу (код једног робног произвођача)?

14. У чему је значај повећања продуктивности рада у једној земљи?

15. Да ли смањење продуктивности рада у случају једне робе или једне производне делатности води погоршавању економског положаја произвођача те робе односно делатности?

16. Наведи основне облике својине!

17. Који су субјекти приватне својине?

18. У ком случају приватна својина не представља основ експлоатације и потчињености људи у једном друштву?

19. Шта омогућава приватна својина?

20. Када и како долази до развоја државне својине?

21. Шта се најчешће налази у власништву републичких, а шта у власништву локалних органа власти једне земље, када је реч о државној својини над капиталом?

22. Какав је данас тренд развоја државне својине у свету?

23. Зашто је својина иностраних власника нужна у једној земљи?

24. Који су то субјекти иностране својине у једној земљи?

25. У чему може да се огледа опасност присуства иностраног капитала у једној земљи?

26. Који су најзначајнији облици групне или задружне својине, и које су њене основне карактеристике?

27. Шта чини садржај својине над капиталом у њеном ужем смислу, као и у ширем смислу?
28. Шта је све омогућило побољшавање економског и друштвеног положаја радника, и у чему се то побољшавање огледало?
29. Шта данас може и треба да чини садржај својине над радном снагом? Или, другим речима, која права радника данас могу и треба да одређују њихов економски и друштвени положај?
30. Која су то два основна нивоа на којима се данас остварује учешће радника у управљању?
31. У чему се огледа учешће радника у управљању на нивоу предузећа преко радничких одбора?
32. У чему послодавци виде улогу и циљ радничког одбора?
33. О којим врстама радничких одбора се може говорити у економској стварности (у предузећима)?
34. Какав је однос синдиката и радничких одбора?
35. Какав је однос синдиката и послодаваца?
36. Како се остварује учешће радника у управљању на вишем нивоу, тј. на нивоу државе?
37. Како се остварује развој производних односа?
38. Зашто је у појединим земљама дошло до тзв. транзиције, и које су њене основне фазе?
39. Које су негативне појаве у процесу транзиције?
40. Зашто је данас повратак на монопол политичке власти и облика својине скоро немогућ?
41. Које су основне карактеристике територијалне поделе рада?
42. Који су фактори територијалне неравномерности у расподели друштвеног фонда рада?
43. У чему се огледа концентрација и централизација друштвеног фонда рада?
44. Који су најважнији проблеми територијалне поделе рада?
45. Наведи демографске проблеме територијалне поделе рада!
46. Наведи еколошке проблеме територијалне поделе рада!
47. Које проблеме територијалне поделе рада називамо политичким?
48. На ком нивоу (и зашто) треба утврђивати неразвијеност појединих подручја у једној земљи?
49. Наведи најзначајније показатеље развијености привреде!
50. Наведи најзначајније показатеље развијености привредне инфраструктуре појединих општина!
51. Које додајне показатеље треба имати у виду код сагледавања развијености појединих региона (као скупова више општина)?
52. Како се може утврдити развијеност појединих општина?

53. Који проценат општина (од њиховог укупног броја) треба да има статус неразвијених? Односно, које општине треба да имају овај статус?

54. Како се и у ком износу најчешће утврђује стопа издвајања средстава за бржи развој неразвијених подручја – да би резултирала у њиховом бржем привредном расту?

55. На коју основицу се може прерачунати стопа издвајања средстава за бржи развој неразвијених подручја?

56. Како се може обезбедити извесност издвајања средстава за бржи развој неразвијених подручја?

57. Како се може утврдити колико пута ће се брже развијати неразвијена подручја од републичког просека?

58. Према чему се утврђује учешће једне неразвијене општине у расподели средстава за бржи развој неразвијених подручја?

59. Преко којих институција се може вршити дистрибуција помоћи за бржи развој неразвијених подручја, и у ком облику?

ЗАДАЦИ ЗА ВЕЖБАЊЕ И ПРОВЕРУ ЗНАЊА

1. Износ просечне зараде (по раднику) је 700 евра, а очекивана просечна стопа повећања продуктивности рада у наредних 10 година је 4%.

Израчунај могући износ просечне зараде после 10 година, под претпоставком да до тада неће бити вршено скраћивање радног времена!

2. Радни дан износи 8 часова, а очекивана просечна стопа повећања продуктивности рада у наредних 10 година је 4%.

Израчунај могућу дужину радног дана после 10 година, ако се до тада неће усклађивати просечни износ зараде по раднику са повећањем општег нивоа продуктивности рада!

3. Радно време износи 8 часова дневно или 40 часова недељно. Циљ је у земљи да се оно снизи на 7 часова дневно или 35 часова недељно.

Израчунај време у годинама потребно да се изврши ово снижење, на основу могућности коју пружа повећање продуктивности рада по просечној годишњој стопи од 2,5%, а под претпоставком да се у том времену под утицајем повећања продуктивности рада неће вршити и повећање зарада!

4. Просечни износ зарада по раднику је 500 евра. Циљ је у земљи повећање тог износа на 1.000 евра.

Израчунај време у годинама потребно да се оствари наведено циљно повећање зарада, на основу могућности коју пружа повећање продуктивности рада по просечној годишњој стопи од 4%, а под претпоставком да се у том времену под утицајем повећања продуктивности рада неће вршити и скраћивање радног времена!

5. Радно време износи 8 часова дневно или 40 часова недељно, а просечни износ зарада по раднику је 700 евра. Циљ је у земљи да се радно време смањи на 7 часова дневно или 35 часова недељно, а просечни износ зарада повећа на 1.000 евра.

Израчунај време у годинама потребно да се оствари наведено циљно скраћивање радног времена и наведено циљно повећање зарада, на основу могућности коју пружа повећање продуктивности рада по просечној годишњој стопи од 5%!

У том времену, који део стопе повећања продуктивности рада од 5% „припада“ циљном скраћивању радног дана, а који циљном повећању зарада? Прикажи ову стопу као збир две одговарајуће стопе!

6. Одлучено је да статус неразвијених добију општине код којих су вредности показатеља развијености лошије за 55% од републичког просека.

Израчунај процентуално колико општина ће као неразвијене добијати средства из фонда за бржи развој!

7. Очекивана дугорочна стопа привредног раста је 4%. За бржи развој неразвијених општина привреда издваја средства по стопи која износи 40% стопе раста домаћег бруто производа.

Израчунај стопу издвајања (од износа ДБП) за бржи развој неразвијених општина!

8. Очекивана дугорочна стопа привредног раста је 3%. За бржи развој неразвијених општина привреда издваја средства по стопи која износи 50% стопе раста домаћег бруто производа. Однос капитала и домаћег бруто производа у земљи је 1 : 2.

Израчунај стопу издвајања за бржи развој неразвијених општина на основицу коју чини предујмљени капитал!

9. Очекивана дугорочна стопа привредног раста је 3%. За бржи развој неразвијених општина привреда издваја средства по стопи која износи 25% стопе раста домаћег бруто производа. Ова средства се у пракси издвајају по стопи од 5% вредности предујмљеног капитала.

Израчунај на основу ове помоћи колико пута бржи би требало да буде развој неразвијених општина, ако такав статус има 20% укупног броја општина у земљи!

Глава VII

ТРЖИШТЕ И ЕКОНОМСКА УЛОГА ДРЖАВЕ

1. Основне функције тржишта

Тржиште једне земље, под претпоставком економског либерализма (слободне конкуренције), има више функција. Са њима, оно остварује улогу регулације и развоја робне производње. Које су то најважније функције тржишта и у чему се оне огледају?

Прво, тржиште пружа робним произвођачима, пословним заједницама и субјектима друштвене производње информације о стању и тенденцијама извесних појава и односа (о ценама, профитима, залихама, расту производње и запослености, ценама акција и др.). Ове информације омогућавају сагледавање економског положаја појединих робних произвођача и делатности, те утврђивање мера пословне и економске политике.

Друго, оно алоцира или изнова размешта производне ресурсе произвођача (капитал и рад) на поједине делатности и на поједине производе. На тај начин, што се они постепено селе из непрофитабилних и недовољно профитабилних у најпрофитабилније делатности. А у оквиру једне делатности, тако што мењају структуру производног асортимана (што ангажују ресурсе у производњи роба које доносе највећи профит у тој делатности). Обављањем ове функције тржиште доприноси успостављању равнотеже понуде и тражње, као и сразмере у расподели друштвеног фонда рада.

Треће, врши селекцију производа са којима ће се задовољавати потребе. Тражња појединих производа и њихове продајне цене указују на захтеве потрошача којима треба удовољавати. Такође, врши селекцију робних произвођача. Најуспешнији се и натпросечно развијају. Док, неуспешни пропадају или се припајају оним који су пословали успешно.

Четврто, дистрибуира домаћи бруто производ. Односно, врши тзв. примарну расподелу. Учешће једног произвођача у тој расподели зависи пре свега од његовог обима производње и реализације, као и од продајних цена његових производа. Ово важи и за једну делатност.

И пето, доприноси повећању ефикасности производње и развоју производних снага. Да би повећали профит и зараде запослених, робни произвођачи морају повећавати обим производње и реализације и продуктивност рада, те смањивати трошкове и цене коштања својих производа. Самим тим

што су на тржишту изложени пословном ризику и одговорности за пословни неуспех, робни произвођачи су принуђени на рационално понашање и сталну економију сопственог рада. Под утицајем конкуренције долази и до појаве: нових технологија, средстава за рад са већим производним могућностима, нових материјала и извора енергије, квалитативно другачијег радног искуства и радних навика запослених, итд.

Отворено тржиште једне земље има још једну функцију. Конкуренција домаћих произвођача на овом тржишту, као и њихов излазак на страна тржишта, омогућава им да своју производњу прилагоде светским стандардима и захтевима. А тој земљи, омогућава да се лакше и потпуније укључује у међународну поделу рада.

Функције тржишта не може вршити држава. Пре свега, јер није у стању да идентификује све бројније и разноврсније потребе и захтеве потрошача, да организује производњу која се остварује у све сложенијим условима, као и да сноси одговорност за пословни неуспех. Међутим, то не значи да не треба да се меша у привредни живот.

2. Недостаци тржишта и потреба његове регулације

Тржиште има и своје недостатке. Они морају бити познати (као и његове функције, о којима је управо било речи). Јер, у противном често долази до тзв. глорификације тржишта (некритичког величања и обожавања) и доношења погрешних одлука. Приказујемо овде само оне недостатке који су, чини се, најважнији.

Прво, тржиште слободне конкуренције је неорганизовано. Своје основне функције остварује под претпоставком рационалног и одговорног понашања свих субјеката (јер им прети санкција – губитак клијената и пословних партнера). Међутим, неорганизовано тржиште пружа далеко веће могућности за бројне злоупотребе. На таквом тржишту различити интереси углавном су супротстављени.

Друго, извесна добра имају јавни карактер. То су добра од општег и заједничког интереса. Тржиште не може извршити једнаку односно некономску расподелу ових добара. У тржишној расподели добра добијају само они који су у могућности и хоће да плате њихову цену и продајну вредност.

Треће, тржиште не упућује на остваривање општих циљева друштвене производње и друштвено-економског развоја. Оно не решава заједничке проблеме. Мотивише појединце пре свега да максимирају профит (предузећа) и корисност (домаћинства). И, у вези с тим, да теже остваривању својих индивидуалних интереса. Но, општи циљеви не произилазе из појединачних.

Четврто, своје функције тржиште остварује у условима све веће неизвесности и међузависности. Друштвена подела рада се продубљује. Од-

ступања од равнотежних стања често су по интензитету врло значајна. Поред тога, она су и дуготрајна. То резултира у нестабилности, која има свој израз у појави привредних циклуса.

Пето, предузећа у остваривању производа, прихода и профита често проузрокују тзв. екстерне трошкове (који се изражавају у различитим врстама штета). Међутим, на тржишту слободне конкуренције ови трошкови се не евидентирају. Они остају непознати, па су цене многих роба непотпуне.

Шесто, развој тржишта слободне конкуренције води појави неједнакости у примарној расподели. Настају монополи, пре свега путем централизације капитала. Они остварују део бруто прихода мимо уложеног (текућег и опредмећеног) рада и резултата рада. То јест, остварују монополски профит.

И седмо, тржиште своје функције остварује под претпоставком приватне својине и мање-више једнаких услова за остваривање профита у појединим делатностима. Али, приватна својина није једини облик својине. Посебан значај има, још, државна својина. Природни ресурси, који трајно утичу на производњу и потрошњу, не могу бити у власништву појединаца. Затим, неједнаки услови остваривања профита у извесним делатностима (какве су: стратешке слабо профитабилне делатности, где продуктивност рада стагнира или опада; као и стратешке монополисане делатности) често захтевају ангажовање државне својине ради њиховог обављања.

Наведени недостаци тржишта упућују на закључак да држава данас не може имати пасивну улогу у економији. То јест, улогу која би се огледала само у заштити уговора, поретка и куповне моћи новца. Објективно, она мора имати активну улогу; намеће се потреба државне регулације тржишта.

3. Економске функције државе

Економске функције државе произилазе из недостатака тржишта о којима је било речи у претходном наслову. Приказујемо их овде у приближно истом броју, наводећи укратко њихов садржај. Оне су својствене свакој земљи, утолико више ако она има индивидуалну одговорност за свој развој и положај у међународној заједници. Углавном се међусобно преплићу, па остваривање једне значи мање-више и остваривање других.

1. Најпре, на нивоу државе треба одредити циљеве развоја, као исходе привређивања у дужем року. То су, најчешће: остваривање одређеног износа домаћег бруто производа и националног дохотка по становнику; остваривање одређеног нивоа запослености (у случају значајне незапослености); остваривање одређеног учешћа у међународној подели рада; одређено смањивање разлика у развијености појединих општина и подручја; као и остваривање одређеног нивоа личног и друштвеног стандарда људи. Из ових циљева произилазе задаци који мобилишу релевантне субјекте да их остварују.

Пошто се циљеви остварују у дужем року, приликом њиховог одређивања неопходан је већи степен сагласности свих политичких снага у земљи (на власти и у опозицији).

2. У складу са утврђеним циљевима, као и уставним уређењем, држава врши конципирање привредног система. То јест, доноси низ закона и других нормативних аката. Тако, она организује привреду. Одређује „правила игре“ на тржишту, а путем економских параметара упућује предузећа да у пословању поред својих интереса и циљева остварују и опште друштвене (макроекономске) циљеве.

3. Држава обезбеђује јавна добра. То су добра која служе задовољавању општих и заједничких потреба. Она се расподељују уз висок степен солидарности и једнакости.

На пример, у општем је интересу да се обезбеђује свима основни ниво – здравствене заштите, образовања, безбедности и сигурности, приступа евиденцијско-документарној бази, текућих информација и слично. Ово је једна група јавних добара. Најчешће у облику услуга, та добра обезбеђују државне институције. Истовремено, могу их обезбеђивати и предузећа по тржишним условима. При томе, реч је о извесној конкуренцији у општем интересу (у интересу одржавања и повећања квалитета услуга). Често се за поменута добра државним институцијама плаћају различите накнаде и таксе. Ова плаћања нису изрази цена услуга. У односу на (тржишне) цене имају ниже износе, а улога им је да обезбеде рационалност у потрошњи.

Јавна добра су, још: путеви, железнице, далеководи, акумулације и водоводна мрежа и други објекти тзв. инфраструктуре. За њихову изградњу потребна су по износу веома значајна средства, која се углавном обезбеђују на два начина. Прво, на нивоу државе путем државних обвезница, пореза, као и иностраних кредита. (Накнада за коришћење ових добара у функцији је пре свега њиховог одржавања.) И друго, централизацијом приватног капитала путем формирања конзорцијума, где држава даје право (концесију) субјектима у конзорцијуму на експлоатацију у одређеном периоду (у периоду потребном за повраћај уложених средстава са одговарајућим приносом).

4. Заштитна функција државе истиче се и у економском либерализму. Међутим, она се данас не огледа само у заштити уговора и поретка, већ је знатно комплекснија. Тако, држава (превентивно путем контроле, као и путем санкција) штити правно-економске прописе од различитих врста повреда. Овде посебно истичемо заштиту конкуренције и заштиту потрошача. Даље, врши заштиту интереса радника. Радницима у јавном сектору омогућава повећање зарада у мери пораста општег нивоа продуктивности рада у привреди. С тим, она намеће овај принцип повећања зарада и привреди, где учествује као субјекат (партнер) у преговорима код закључивања колективних уговора о раду. Затим, штити предузећа, становништво и природу од

штета чија вредност изражава тзв. екстерне трошкове. Суштина ове заштите треба да се огледа пре свега у утврђивању стандарда производње и потрошње, који ће довести до интернизирања ових трошкова и коришћења као корективног фактора цена у производњи и промету, те корисности у потрошњи. Најзад, штити домаћу привреду и омогућава њен развој у вези са иностраном производњом и конкуренцијом.

5. Примарном расподелом не остварује се, најчешће, приближно једнак економски положај учесника у размени. Такође, она се не врши у складу са жељама и намерама у једној земљи. Затим, постоје значајне разлике физичких лица у стицању дохотка и у потрошњи. Зато држава врши тзв. прераспodelу. У сектору привреде, непосредно – захваћањем дела прихода и профита које су субјекти остварили у примарној расподели и његовом редистрибуцијом; као и посредно – обезбеђивањем услова појединим субјектима и делатностима да у примарној расподели остваре бољи положај. Исто тако и у сектору становништва. Непосредно, захваћањем и редистрибуцијом дела дохотка појединаца и домаћинстава. А посредно, различитим оптерећивањем цена производа вишег и производа нижег стандарда.

Резултати или исходи прераспodelе су различити. Најчешће, то су: побољшавање економског положаја појединих делатности како би опстале на тржишту; развој и повећање производње одређених делатности; повећање извоза делатности које за то имају најбоље услове; примена нових стандарда у производњи ради заштите природне средине; те, бржи развој појединих региона. Поред тога, прераспodelа има и социјални исход. Он се огледа у помоћи социјално угроженим и неспособним за рад, као и незапосленим. Помоћ незапосленима мора имати и функцију њихове стимулације да свој положај превазилазе тражењем посла.

6. Изрази потпуне економске стабилности су, пре свега: нулта инфлација; стагнација девизног курса; незнатна незапосленост; тзв. уравнотежени привредни раст; ликвидност⁹⁵ привреде (и становништва); равнотежа буџета и нулти јавни дуг; равнотежа платног биланса и нулти салдо дугорочних обавеза и потраживања према иностранству; као и усклађеност понуде и тражње роба на тржишту. Она се углавном остварује делимично. Због тога је привредна стабилизација најсложенија економска функција државе. У остваривању ове функције она често утврђује стандарде према којима се оцењује у којој мери је економска стабилност остварена – у задовољавајућој или у незадовољавајућој. На пример, програмирану стопу инфлације или програмирани девизни курс.

95) Ликвидност је способност измиривања обавеза у кратком року. Степен ликвидности мери се односом готовине и краткорочних потраживања према износу краткорочних обавеза (код једног субјекта или групе субјеката).

Када је реч о понуди и тражњи роба на тржишту, држава их најпре усклађује интервенцијама својих материјалних резерви.

Многи стандарди економске стабилности, као и многи економски параметри (стопе амортизације, пореске стопе, царинске стопе и др.), представљају услове пословања предузећа на тржишту. Ако су они унапред познати, предузећа могу планирати на дужи рок (6 до 12 месеца), што само по себи доприноси стабилизацији привређивања.

Посебан фактор економске стабилности су златно-девизне резерве. Минимални износ ових резерви јесте онај који обезбеђује очување вредности коју новац државе представља. Реч је о домаћем бруто производу. Шпекулативним ударима из иностранства (или у земљи) он може бити обезвређен, па је улога поменутих резерви да заштити девизни курс а тиме и вредност производа. Максимални износ златно-девизних резерви се не утврђује. Сума преко минималног износа јесте посебан елемент друштвеног богатства, и пожељно је да буде што већи.

7. Држава, још, газдује природним богатством, а преко својих предузећа у извесним случајевима обавља и привредне делатности.

Најважнији елементи природног богатства (као што су: воде, шуме, земљиште и ваздушни простор) јесу трајни услови и основи производње и потрошње. Док, капитал и имовина (као скуп привредних добара) то нису. Због тога појединци не могу имати монопол својине над њима. Држава брине о коришћењу тих ресурса, њиховом очувању и унапређењу. Најчешће их изнајмљује под одређеним условима, тако да у крајњем представљају пре свега основу задовољавања многих домаћих потреба.

У извесним случајевима држава преко својих предузећа (у којима је већински власник) производи добра. Рецимо, добра јавне потрошње која имају и комерцијално-експортну намену (војна оруђа и опрема). Такође, привредна добра од општег значаја (електричну енергију, железнички транспорт, прерада нафте и друга). Или, пак, различите услуге на локалном нивоу (грејање, водовод и канализација и друге). Када је реч о привредним добрима, тј. производима и услугама са карактером роба, држава се јавља као произвођач из више разлога, а најчешће: због јединствених техничко-технолошких система који произвођаче чине монополима; због општег значаја производа који се одражавају на ефикасност и стабилност привреде и животни стандард становништва; као и услед незаинтересованости приватног капитала (када се ради о изразито капитално-интензивном карактеру производње, или о слабо профитабилној производњи).

* * * * *

Јачање улоге државе у области економије почело је у 20. веку, са појавом социјализма (1917. године) и државног капитализма (за време и након тзв. велике економске кризе 1929 – 1933. године). То је захтевало све већа

захватања од привреде и становништва. Јасно је да та захватања (у изразу државних расхода) морају имати границу (према величини домаћег бруто производа). У противном, самосталност и економска одговорност субјеката у недржавним секторима (предузећа и домаћинстава) могу бити доведени у питање. Односно, може доћи до гушења демократије.

4. Конципирање и остваривање економске улоге државе

(1) Економска улога државе остварује се на основу акционих докумената који упућују и обавезују субјекте на власти. Три основна документа, који се утврђују или би требало да се утврђују у стварности једне земље, јесу: програм или стратегија друштвено-економског развоја у одређеном периоду, декларација о економској политици у одређеној години и буџет за одређену годину. Задња два документа, с обзиром да се односе на одређену годину, можемо назвати и основним документима економске политике.

(2) Програм или стратегија друштвено-економског развоја је дугорочни макроекономски и развојни документ. У њему се, полазећи од достигнутог степена и услова развоја, те од могућности и потреба земље у наредном периоду – утврђују циљеви друштвено-економског развоја у одређеном периоду. Реч је овде о периоду од најмање пет, а најчешће десет до петнаест година. Овај документ има својство закона јер се утврђује у парламенту. Он не обавезује само једну гарнитуру на власти, па би требало да се утврђује уз већи степен сагласности свих политичких снага. На пример, са две трећине или три четвртине гласова у скупштини.

Друштвено-економски развој у једној земљи без овог документа је недефинисан. Он се остварује у оквиру правног система (устава и закона), као и основа текуће економске политике која обавезује пре свега гарнитуру на власти. Циљеви текуће економске политике нису дугорочног карактера, него само циљеви који се могу остварити у току једне године. То су више задаци чије остваривање води земљу у одређеном правцу, али тај правац мора бити дугорочно дефинисан и опште прихватљив.

Вишегодишња пројекција економске политике мање-више не може имати улогу програма или стратегије друштвено-економског развоја. Прво, јер би то био документ једне изборне гарнитуре или коалиције, тј. документ који нема висок степен опште прихватљивости. И друго, јер се не може утврдити за период дужи од пет година. Односно, за период дужи од изборног периода. Циљеви који се могу остварити за пет година имају карактер задатака када је реч о дугорочнијим циљевима (за 10, 15 и више година).

Као циљеви програма друштвено-економског развоја наводе се одређене величине и односи на крају периода, које значе виши степен развијености. Пре свега, реч је овде о следећим величинама и односима: 1) броју

становника; 2) броју запослених; 3) износу домаћег бруто производа; 4) износу извоза и износу увоза, те учешћу земље у међународној подели рада; 5) степенима економске стабилности и равнотеже; ⁹⁶⁾ 6) односу развијености појединих подручја у земљи; 7) продуктивности рада у изразу домаћег бруто производа по запосленом раднику; 8) нивоу просечне зараде по раднику, као и 9) дужини радног времена. Достижање ових величина и односа заснива се на просечним годишњим променама које треба да се остварују током периода за који се програм доноси, а уз помоћ економске политике.

(3) Буџет за одређену годину и декларација ⁹⁷⁾ о економској политици у тој години су акциони документи економске политике. Они упућују и обавезују носиоце власти краткорочно, у току године. Требало би да се заснивају на програму друштвено-економског развоја.

Суштина (или садржај) економске политике веома је комплексна. Ова политика представља скуп више парцијалних елемената који се међусобно преплићу. Један елемент уствари је једна област економске политике, у оквиру које има и више под-области. Остваривањем циљева и задатака у једној области често се мање-више остварује улога државе у другој односно у другим областима.

Као основне области или елементе економске политике, која се остварује у једној земљи, наводимо: буџетску политику (а); политику цена, финансијску и монетарну политику (б); политику привредног раста и запослености (в); спољно-економску политику (г) и; политику друштвено-економског развоја (д). Конкретније, на садржај економске политике указују многа питања која се постављају у овим областима. Одговори на ова питања чине концепт економске политике. Реч је овде пре свега о следећим питањима:

(а) у области буџетске политике

- који део домаћег бруто производа захватати у буџету,
- са којим износима прихода и расхода у буџету треба рачунати,
- у којој мери и у којим случајевима вршити дефицитарно финансирање јавне потрошње,
- на који начин и када вршити изравнање јавног дуга,
- из којих извора обезбеђивати буџетски приход и који је њихов појединачни фискални значај, и
- која је структура и намена буџетских расхода;

⁹⁶⁾ На пример, једнакост буџетских прихода и расхода уз одсуство јавног дуга израз је равнотеже. А њихова једнакост уз јавни дуг у одређеним границама израз је одређеног степена (парцијалне) економске стабилности.

⁹⁷⁾ Декларација о економској политици је изјава и образложење власти о њиховим намерама у вези друштвене репродукције и друштвено-економског развоја у земљи. Презентира се јавности и као меморандум власти. Она представља унутрашњи оквир, амбијент, деловања предузећа у остваривању њихових пословних циљева и задатака.

- (б) у области политике цена, финансијске и монетарне политике
- код којих производа, у којим износима и зашто држава одређује њихове цене на тржишту,
 - који су основи формирања појединих елемената цене у случају слободног формирања цена на тржишту,
 - како се евидентирају пословне промене и утврђују приходи и расходи у систему обрачуна финансијског резултата,
 - са којом стопом инфлације се рачуна у току године,
 - како ће монетарне власти чувати куповну моћ новчане јединице у границама пројектоване инфлације,
 - у којој мери ће се вршити повећање количине новца у оптицају,
 - како ће се вршити усклађивање понуде и тражње новца, и
 - како ће функционисати финансијско тржиште;
- (в) у области политике привредног раста и запослености
- који су очекивани импулси привредног раста,
 - по којој стопи треба повећати домаћи бруто производ у току године (номинално и реално),
 - које су компоненте ове стопе,
 - са којим флукуацијама привредног раста се рачуна у току године,
 - са којим бројем запослених радника и са којим степеном незапослености радне снаге се рачуна на крају године, и
 - која улагања су потребна и како ће се обезбедити ради остваривања очекиваног привредног раста и степена запослености;
- (г) у области спољно-економске политике
- који износ прихода из иностранства треба остварити у току године и по којим основима,
 - који износ расхода према иностранству се очекује и која је њихова основна структура,
 - какве билансе плаћања треба остварити билатерално, са појединим земљама са којима се остварују економски односи,
 - који износ дефицита у платном билансу и који износ иностраног дуга се очекује на крају године,
 - како и када ће се извршити изравнање дефицита платног биланса и иностраног дуга,
 - са којим учешћем земље у међународној подели рада и са којим променама девизних курсева се рачуна у току године, и на крају;
- (д) у области политике друштвено-економског развоја
- које промене у броју и структури становништва треба да се остваре у току године,
 - са којим променама се рачуна у области потрошње становништва,
 - у којој мери, тј. по којој стопи, треба повећати продуктивност рада,
-

- у којој мери, када и како се врши повећање зарада запослених,
- која подручја се сматрају неразвијеним,
- како ће се и којим интензитетом убрзавати развој неразвијених подручја односно општина,
- како и у којој мери ће се решавати поједини еколошки проблеми, и
- у ком правцу и како ће се вршити развој демократије, тј. побољшавати права и положај радних људи и грађана у земљи.

У оквиру наведених области економске политике експонирају се (у стварности) многе њене под-области. Односно, утврђују се и/или спроводе: политика прерасподеле, политика примарне расподеле и расподеле домаћег бруто производа, политика личне и јавне потрошње, политика остваривања и унапређења друштвеног стандарда људи, пореска политика, имовинска политика, јавна инвестициона политика, кредитна политика, социјална политика, политика нучног и технолошког развоја, политика запошљавања и самозапошљавања незапослене радне снаге, политика регионалног и комуналног развоја, политика биланса производње и потрошње основних врста производа, политика материјалних робних резерви и друге. Може се говорити о под-областима економске политике различитог степена – првог, другог, трећег, итд. И у оквиру врло уске области може се водити одговарајућа политика.

Посебно се утврђује и спроводи тзв. политика економске стабилизације. Реч је о политици превазилажења значајних поремећаја у области економије. Ова политика води једну земљу приближавању појединим елементима економске равнотеже.

У концепту економске политике најпре се истичу макроекономски циљеви и задаци. Циљеви, у изразу величина и односа, остварују се у току године. А задаци, у истом изразу, сукцесивно тј. парцијално у току појединих периода (месеца, квартала и кумулативно).

(4) Остваривање економске улоге државе врши се њеним интервенцијама, посебно у економској области друштвеног живота. Истичу се пет основних облика ове интервенције. То су: законодавни, судски, административно-управни, робни и новчани облик.

Програм друштвено-економског развоја и економска политика спроводе се у оквиру правног система. Одговори на многа питања мање-више су дата уставом, правно-економским и другим законима. Међутим, врше се и промене утврђених правних норми (чак и устава), када је то неопходно ради остваривања опште прихваћених макроекономских циљева.

Судским одлукама приморавају се физичка и правна лица да се држе „правила игре“ која су утврђена општим правним нормама.

Административно-управним решењима и одлукама физичка и правна лица се не приморавају него упућују на извршавање одређених обавеза. Или им се, пак, признају одређена права.

Робни облик интервенције врши се углавном ради стабилизације понуде и тражње на тржишту. Реч је овде о интервенцијама фонда робно-материјалних резерви. Затим, и о интервентном увозу и извозу. Одлике робне интервенције има и производња која се остварује у јавним предузећима, када се ради о производима од општег значаја.

Новчани облик државне интервенције је обимнији и разноврснији од робног. Огледа се у низу захватања и давања државе новчаних средстава. Обвезници и корисници су физичка и правна лица.

Извесни фондови за материјалне и новчане интервенције у привреди могу бити самостални. То јест, могу имати сопствене изворе прихода и могу се сами непрофитабилно финансирати у раду. Али, средства која наменски прибављају не би требало да додајно оптерећују домаћи бруто производ.

РЕЗИМЕ

1. Тржиште има следеће основне функције: информативну, селективну, алокативну, дистрибутивну и ефективну. Оно упућује робне произвођаче на то – шта ће, колико, за кога и како производити. Затим, упућује их и на међусобну конкуренцију, што доводи до повећања њихове производне ефикасности. Без тржишта не би долазиле до изражаја економска самосталност и економска одговорност робних произвођача.

Преузимање улоге тржишта од стране државе у условима развијене друштвене поделе рада, тј. развијене производне специјализације и кооперације – не би резултирало у повећању привредне ефикасности. То није ни потребно. Зато, што су производне могућности развијене и углавном прилагођене стварним потребама потрошача.

2. Међутим, улогу тржишта не треба глорификовати и залагати се за либерализам у економској области друштвеног живота. Оно има и низ недостатака. Пре свега, оно: не утврђује макроекономске циљеве и циљеве друштвено-економског развоја; не ограничава учеснике у размени да врше различите злоупотребе и преваре; не омогућава остваривање солидарности у расподели; не доводи до равнотеже уз економску стабилност; и не упућује на евиденцију и покриће тзв. екстерних трошкова производње. Поред тога, у економској стварности присутна је и јавна својина.

3. Према томе, процес репродукције и процес друштвено-економског развоја морају се одвијати и под утицајем државе. Њена улога је да отклања недостатке тржишта. Односно, да с тим доприноси стабилности и повећању ефикасности привређивања, као и друштвено-економског развоја.

4. Економска улога државе остварује се на основу три основна акциона документа: програма или стратегије друштвено-економског развоја, буџета и декларације о економској политици у одређеној години. Први од ових докумената има дугорочни карактер, па би требало да се утврђује уз већи степен сагласности свих политичких снага у земљи. Поменути документи обавезују и упућују субјекте на власти. А за привредне субјекте, они представљају оквир односно домен остваривања њихових појединачних пословних циљева и задатака.

5. Конципирање економске политике врши се диференцирањем њених основних области, утврђивањем најважнијих питања у свакој од тих области, као и давањем одговора на та питања. У оквиру једне области, експонирају се и многе под-области економске политике. Дешава се у стварности да поједине под-области засене основну област. У смислу, да се о једној под-области више говори и води рачуна него ли о основној области.

6. Централно место у концепту програма друштвено-економског развоја имају циљеви, чије остваривање у периоду за који се овај акциони документ доноси значи – достизање вишег степена развијености. Док, у концепту економске политике централно место имају годишњи макроекономски циљеви. Остваривање ових циљева води друштво једне земље у одређеном правцу, али тај правац није јасан ако се дугорочно не одреди.

7. Често се, као извод економске политике, утврђује тзв. политика економске стабилизације. Њена сврха је утврђивање и превазилажење проблема у процесу репродукције и току друштвено-економског развоја. Односно, смањивање појединих облика економске неравнотеже путем њиховог свођења у одређене уже границе. Реч је овде о утврђивању одређених стандарда економске стабилности, као и остваривању ових стандарда.

8. Остваривање економске улоге државе врши се различитим облицима њене интервенције, посебно у области репродукције и друштвено-економског развоја. Путем привредног система она утврђује „правила игре“ на тржишту, а судским одлукама приморава физичка и правна лица да их примењују. На основу административно-управних решења и одлука ова лица се упућују да извршавају одређене обавезе, признају им се одређена права, усмеравају се у њиховим активностима и слично. Поменуто улогу држава остварује, још, робним и новчаним интервенцијама. Првим пре свега доприноси стабилности понуде и тражње на робном тржишту, а другим врши прерасподелу и остварује низ осталих циљева.

КЉУЧНИ ПОЈМОВИ

1. Улога тржишта; 2. Отворено тржиште; 3. Недостаци тржишта; 4. Јавна добра; 5. Екстерни ефекти тржишта (трошкови); 6. Економска улога државе; 7. Конципирање економске улоге државе; 8. Програм (стратегија) друштвено-економског развоја; 9. Декларација (меморандум) о економској политици; 10. Буџет; 11. Остваривање економске улоге државе.

ПИТАЊА ЗА ОБНАВЉАЊЕ ГРАДИВА И ДИСКУСИЈУ

1. Које су основне функције тржишта, и у чему се оне огледају?
2. Како тржиште доприноси повећању ефикасности производње и развоју производних снага?
3. Која је основна позитивна функција тзв. отвореног тржишта?
4. Зашто функције тржишта не може преузети и вршити држава?
5. Наведи најважније недостатке тржишта!

6. Зашто тржиште не упућује на остваривање општих макроекономских циљева и циљева друштвено-економског развоја?
7. Зашто је тржиште све сложеније, а обрт капитала све неизвеснији?
8. Какве злоупотребе су могуће на неорганизованом тржишту?
9. У чему се огледа неекономска (правична) расподела, која се на тржишту не може остваривати?
10. Које врсте трошкова тржиште слободне конкуренције не евидентира и не обухвата у цене производа?
11. Наведи основне или најважније економске функције државе!
12. Како држава обезбеђује тзв. јавна добра?
13. У чему се огледа заштитна економска функција државе?
14. Како се врши и која је сврха тзв. прерасподеле?
15. У чему се огледа економска равнотежа, а у чему економска стабилност у једној земљи?
16. Када је почело јачање улоге државе у области економије, и да ли се овде може говорити о извесној граници?
17. На основу којих акционих докумената се остварује економска улога државе у једној земљи?
18. Који су најважнији циљеви програма друштвено-економског развоја, и да ли је овај акциони документат неопходан?
19. На којим акционим документима се заснива економска политика?
20. Који су основни елементи или области економске политике?
21. Која су најважнија питања у оквиру буџетске политике?
22. Која су најважнија питања у оквиру политике цена, финансијске и монетарне политике?
23. Која су најважнија питања у оквиру политике привредног раста и запослености?
24. Која су основна питања у оквиру спољно-економске политике?
25. Која су најважнија питања у оквиру политике друштвено-економског развоја.
26. О којим под-областима економске политике се често говори у стварности једне земље?
27. Која је сврха тзв. политике економске стабилизације?
28. Наведи основне облике државне интервенције којима она остварује своју економску улогу?

ИЗВОД ИЗ ЛИТЕРАТУРЕ

АРАНЂЕЛОВИЋ, др Зоран: Национална економија, Економски факултет, Ниш, 2004.

АЦИН, др Ђурица (и др.): Међународни економски односи, Пигмалион, Нови Сад, 2006.

БАЈТ, Александер: Основи економске анализе и политике, Информатор, Загреб, 1979.

БЕГОВИЋ, Борис – ЛАБУС, Миролjub – ЈОВАНОВИЋ, Александра: Економија за правнике, Правни факултет Универзитета у Београду, 2008.

БОЖИЋ, др Милорад: Економска политика, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 2006.

BURDA, Majkl – VIPLOŠ, Ćarls: Макроекономија – европски уџбеник, ЦЛДС, Београд, 2004.

ВАРИЈАН, Р. ХАЛ: Микроэкономија – модеран приступ, Економски факултет, Београд, 2003.

GAMBLE, Andrew – WALTON, Paul: Капитализам у кризи, Стварност, Загреб, 1986.

GILPIN, Robert: Global Political Economy, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2001.

GOLD, Joseph: The Multilateral System of Payments – Keynes, Convertibility, and the International Monetary Fund's Articles of Agreement, International Monetary Fund, Washington, D. C. August 1981.

ГОЛУБОВИЋ, Наташа: Друштвени капитал, Економски факултет, Ниш, 2007.

ГОЛУБОВИЋ, др Срђан: Европска монетарна унија – институционални аспекти, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 2007.

GORČIĆ, prof. dr Jovan: Upravljanje krizom – svet i mi, PROINKOM, Beograd, 2009.

DIMITRIJEVIĆ, Marina – OBRADOVIĆ, Goran: Funding Social Insurance; U: Facta Universitatis, Series Law and Politics, University of Niš, Niš, 2008.

ЂОРЂЕВИЋ, др Бранислав: Макроекономска анализа криза, Економски факултет, Приштина, 1994.

ЂУРОВИЋ, др Радомир – ЋИРИЋ, Љ. др Александар: Међународно трговинско право – општи део, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 2005.

Економисти нобеловци 1990 – 2003, Економски факултет, Београд, 2004.

Економска енциклопедија I и II, Савремена администрација, Београд, 1984.

ЗДРАВКОВИЋ, др Душан: Увод у економију, Five & Co, Ниш, 2007.

ЗДРАВКОВИЋ, др Душан (и др.): Теорија и политика цена, Економски факултет, Ниш, 2003.

ЗДРАВКОВИЋ, Душан – КИТАНОВИЋ, Драгослав: Принципи економије, Економски факултет, Ниш, 2004.

ИЛИЋ, др Богдан: Актуелна питања савремене политичке економије, Савремена администрација, Београд, 1995.

ИЛИЋ, др Богдан: Информатичко друштво и нова економија, СД Публик, Београд, 2003.

ЈОВАНОВИЋ-ЗАТИЛА, Милена: Финансирање инвестиција путем лизинга; У: Право и привреда, бр. 5-8/2002, Удружење правника у привреди СРЈ, Београд.

КАНДИКЈАН, Владимир: Економика втор дел – макроекономика, Правен факултет „Јустинијан I“, Скопје, 2007.

KEYNES, John Maynard: Општа теорија запослености, камате и новца, ЦЕКАДЕ, Загреб, 1987.

КИТАНОВИЋ, др Драгослав (и др.): Основи економије, Економски факултет, Ниш, 2009.

КИТАНОВИЋ, Драгослав – МИТРОВИЋ, Бранислав: Начела економије, Економски факултет, Ниш, 2007.

CROZIER, M. J. (и др.): Криза демократије и партиципација, Глобус, Загреб, 1982.

КРСТИЋ, др Борко: Банкарство, Економски факултет, Ниш, 1996.

КРСТИЋ, др Јован: Инструменти финансијско-рачуноводственог извештавања, Економски факултет, Ниш, 2002.

KRUGMAN, R. Paul – OBSTFELD, Maurice: Међународна економија – теорија и политика, DATA STATUS, Beograd, 2009.

ЛАБУС, др Мирољуб: Основи економије, Стубови културе, Београд, 2002.

ЛАБУС, др Мирољуб – ШОШКИЋ, др Драгутин: Основи политичке економије, НОМОС, Београд, 1992.

LANE, Jan-Erik – ERSSON, Svante: Comparative Political Economy, London and Washington, 1997.

MANKJU, N. Gregori: Principi ekonomije, Ekonomski fakultet, Beograd, 2008.

МАРКОВИЋ, Ж. др Данило – ХАФНЕР, др Петар: Социологија, Економски факултет, Ниш, 2003.

В. Серјевић, Ч. Петровић: ОСНОВИ МАКРОЕКОНОМИЈЕ /
Извод из литературе

МАРКОВИЋ, др Љубисав – СОКИЋ, др Сретен: Економија, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.

МАРКС, Карл: Капитал I – III, Просвета, Београд, 1977.

МАЏАР, Љубомир: Макроекономско планирање и тржишна привреда, Савезни секретаријат за развој и науку, Београд, 2001.

МИЛАДИНОВИЋ, Зоран: Право интелектуалне својине, Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, Институт за правне и друштвене науке, Крагујевац, 2009.

МИЛЕНОВИЋ, С. др Божидар: Еколошка економија – теорија и примена, Универзитет у Нишу и Факултет заштите на раду, 2000.

МИЛЕНОВИЋ, С. др Божидар: Микроекономија, Факултет за трговину и банкарство Универзитета "Браћа Карић", Београд, 2001.

МИЛЕНОВИЋ, Б. Дара: Пословно право, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 2009.

МИЛОШЕВИЋ, др Властимир: Теорија трошкова, Просвета, Ниш, 1997.

MISHKIN, S. FREDERIC: Монетарна економија, банкарство и финансијска тржишта, Дата статус, Београд, 2006.

МИТРОВИЋ, др Љубиша: Савремено друштво – стратегије развоја и актери, Институт за политичке студије, Београд, 1996.

МИТРОВИЋ, др Љубомир (и др.): Основи економије, Графотраде, Чачак, 2003.

МИШИЋ, др СЛАВОЉУБ: Социјално-психолошке импликације процеса приватизације, Економске теме, Ниш, 1-2/2002.

НИКОЛИЋ, др Миодраг – ГЛИГОРИЈЕВИЋ, др Живорад: Економика индустрије, Економски факултет, Ниш, 2000.

PALAN, Ronen – ABBOTT, Jason: State strategies in the global political economy, London and New York, 1999.

PALLOIX, Christian: Свјетска капиталистичка привреда и мултинационалне компаније, Стварност, Загреб, 1979.

ПЕТРОВИЋ, др Јован: Политичка економија, Просвета, Ниш, 1987.

ПЕТРОВИЋ, др Часлав: Међународне пословне финансије, ПРОИНКОМ, Београд, 1998.

ПЕТРОВИЋ, др Часлав: Политичка економија, МБ - Графика, Ниш, 2002.

PINDYCK S, Robert – RUBINFELD L. Daniel: Микроекономија, Мате, Загреб, 2005.

ПИРЕЦ, др Душан – ПОПОВ, др Ђорђе: Империјализам или доминација, Економика, Београд, 1989.

ПОПОВ, др Ђорђе – СТАНКОВИЋ, др Фуада: Политичка економија, Правни факултет, Нови Сад, 1992.

В. Серјевић, Ч. Петровић: ОСНОВИ МАКРОЕКОНОМИЈЕ /
Извод из литературе

ПОПОВИЋ, Дејан: Наука о порезима и пореско право, Open Society Institute / Constitutional and Legislative Policy Institute, Budapest, 1997.

ПРАЈЗЕР, Ерих: Политичка економија данас, Институт за спољну трговину, Београд, 1969.

РИСТИЋ, др Живота: Тржиште капитала, Београд, 1990.

ROBINSON, Јоан – EATWEL, Јоан: Увод у савремену економију, Центар за културну дјелатност ССО Загреб, Загреб, 1981.

РУМЈАНЦЕВ, А. М. (и др.): Политичка економија социјализма, Центар за културну дјелатност ССО Загреб, Загреб, 1982.

САБОЛОВИЋ, др ДУШАН: Хисторија политичке економије, Информатор, Загреб, 1972.

SAMUELSON, А. Paul: Економија, Савремена администрација, Београд, 1969.

SAMUELSON, А. Paul: Економска читанка, НЗ Матице Хрватске, Загреб, 1975.

SAMUELSON, А. Paul – NORDHAUS, D. William: Економија, Мате, Загреб, 2000.

СЕКУЛОВИЋ, др Марко (и др.): Макроекономија, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997.

СЕРЈЕВИЋ, Владимир: Најважнији проблеми и актуелна питања политичке економије, Сириус, Ниш, 1993.

СЕРЈЕВИЋ, Владимир: Основи економије I, СКЦ, Ниш, 2009.

СЕРЈЕВИЋ, Владимир, ПЕТРОВИЋ, Часлав: Основи економије II, СКЦ, Ниш, 2008.

СИМОНОВИЋ, др Драгољуб – ЂЕКИЋ, др Снежана: Економика пољопривреде, Економски факултет, Ниш, 2000.

СПАСИЋ, Видоје: Савремени системи електронског плаћања; У: Право и привреда, Удружење правника у привреди СР Југославије, 2001.

СТИГЛИЦ Е, ЏОЗЕФ: Противуречности глобализације, СБМ-х, Београд, 2002.

СТОЈИЉКОВИЋ, др Драгољуб (и др.): Актуелни проблеми привредног развоја, Економски факултет, Ниш, 1991.

СТОЈИЉКОВИЋ, Драгољуб: Криза и транзиција, Студентски информативно-издавачки центар, Ниш, 1999.

СТОЈИЉКОВИЋ, др Милорад – КРСТИЋ, др Јован: Финансијска анализа, Економски факултет, Ниш, 2000.

ЋИРИЋ, Љ. Александар: Међународно трговинско право – општи део, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 2010.

ЋИРИЋ, др Александар – ЦВЕТКОВИЋ, мр Предраг: Међународно трговинско право – есеји, Центар за публикације Правног факултета у Нишу, Ниш, 2001.

В. Серјевић, Ч. Петровић: ОСНОВИ МАКРОЕКОНОМИЈЕ /
Извод из литературе

ЋИРОВИЋ, др Милутин: Монетарна економија, European centre for peace and development university for peace, Београд, 1989.

ФРИДМАН, Милтон: Теорија новца и монетарна политика, Рад, Београд, 1973.

ХАФНЕР, др Петар – КИТАНОВИЋ, др Драгослав: Глобалне друштвене промене и проблеми транзиције, Ниш, 1997.

ХОРВАТ, др Бранко: Економска анализа I – производња и технолошки прогрес, Привредно-финансијски водич, Београд, 1972.

ХОРВАТ, Бранко: Политичка економија социјализма, Глобус, Загреб, 1984.

ЦВЕТАНОВИЋ, Ж. др Слободан: Макроекономија, Ниш, 2007.

ЦВЕТАНОВИЋ, Ж. др Слободан: Теорија привредног развоја, Економски факултет, Ниш, 2005.

ЦВЕТКОВИЋ, др Предраг: Међународно право страних инвестиција, Задужбина Андрејевић, Београд, 2007.

ЧОБЕЉИЋ, др Никола – РОСИЋ, др Илија: Привредни развој и привредни систем Југославије, Савремена администрација, Београд, 1989.

SHAVELL, Steven: Temelji ekonomske analize prava, МАТЕ, Zagreb, 2009.

ШЕЋКОВИЋ, др Дамјан: Политичка економија, МРГ, Беч, 1994.

ШОШКИЋ, др Бранислав: Производња, запосленост и стабилизација, Савремена администрација, Београд, 1972.

ШТАЈНЕР, др Рикард: Криза II, Привредни преглед, Београд, 1980.

CIP Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

330.101.54(0.034.2)

СЕРЈЕВИЋ, Владимир, 1947-

Основи макроекономије [Електронски извор]
/ Владимир Серјевић, Часлав Петровић. – 1.
изд. – Ниш : Студентски културни центар, 2010
(Ниш : Пунта). – 1 електронски оптички диск
(CD-ROM) : текст, слика ; 12 cm

Тираж 80. – Напомене и библиографске
референце уз текст. – Библиографија.

ISBN 978-86-7757-182-5

1. Петровић, Часлав, 1941- [аутор]

а) Макроекономија

COBISS.SR-ID 180332556

